

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za socialno delo

Emina Kamberić

Vpliv vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi

Diplomsko delo

Ljubljana, 2018

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za socialno delo

Emina Kamberić

Vpliv vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi

Diplomsko delo

Mentorica: doc. dr. Ana Marija Sobočan

Ljubljana, 2018

PODATKI O DIPLOMSKEM DELU

Ime in priimek: Emina Kamberić

Naslov naloge: Vpliv vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi

Kraj: Ljubljana

Leto: 2018

Število strani: 120, število tabel: 2, število grafov: 2, število prilog: 3

Mentorica: doc. dr. Ana Marija Sobočan

Povzetek:

Diplomsko delo raziskuje dolgoročni vpliv vojne in političnih konfliktov na fizično in duševno zdravje ljudi iz perspektive posameznikov, ki so celotno obdobje vojne preživeli v območju oboroženih konfliktov in v tem območju živijo tudi po vojni. Vpliv vojnih razmer na človekovo dolgoročno počutje je evalviran skozi perspektivo socialnih determinant zdravja, ob upoštevanju posledic vpliva travmatskih izkušenj in dolgotrajne izpostavljenosti stresnim dejavnikom. Raziskava, ki je po značilnostih kvalitativna in poizvedovalna, je bila izvedena s pomočjo metode intervjuja. Intervjuvanci so v Sarajevu, 22 let po podpisu mirovnega sporazuma, ki je sledil vojni v Bosni in Hercegovini med leti 1992 in 1995, reflektirali svoje izkušnje in ocenili dolgoročne posledice obdobja vojne na svoje fizično in duševno zdravje. Diplomsko delo skozi ugotovitve o vplivu vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi, raziskuje vlogo in možne prispevke socialnega dela v procesu okrevanja po vojni. Rezultati nudijo vpogled v spremenjene socio-ekonomske okoliščine, ki vplivajo na počutje posameznikov v času izrednih razmer, njihove vire moči in ovire, s katerimi se soočajo v procesu okrevanja v povojnih razmerah ter pogostost in intenzivnost spomina na dogodke iz vojne po več kot dveh desetletjih od podpisa mirovnega sporazuma. Medtem ko nekateri ključni viri moči izhajajo iz socialnih mrež in pozitivnih vidikov skupnosti, v katerih so osebe živele v času vojne, so glavne ovire v procesu okrevanja povezane s šibko politično motivacijo pri odpravi nepravičnosti v obstoječem socialnem sistemu. Predlogi zato poudarjajo pomembnost senzibilnosti v praksi socialnega dela in nujnost zagovorništva pri delu z uporabniki socialnih storitev v povojnih razmerah.

Ključne besede: vojna, politični konflikti, socialne determinante zdravja, perspektiva moči, socialno delo

Title: Health Effects of War and Political Conflict

Abstract:

The thesis explores the long-term mental and physical health effects of war and political conflict from the perspective of individuals who have resided in an area of armed conflict throughout the duration of the war and continue to reside in its post-war state. Its additional objective is to assess the role and possible contribution of social work in the recovery process following an armed conflict. The health effects are considered primarily through the social determinants of health, whilst also taking into account the effects of traumatic experience and prolonged exposure to stress. The qualitative and exploratory research used in the thesis was carried out through the method of interview, in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, following a 22-year period of peace after the 1992-1995 war, thus allowing the interviewees to reflect on their past experiences and evaluate the long-term consequences that the period of war has had and continues to have on their health and wellbeing. The results offer an insight into the altered social and economic circumstances that affect one's wellbeing throughout the time of crisis, in addition to their sources of strength and the obstacles they face during the recovery process in conditions following the war, as well as the frequency and intensity in which the war still poses as a relevant factor in their day-to-day life. While much of their personal strength stems from social connections and positive aspects of their respective communities, the fundamental obstacles revolve around poor political incentive to eliminate the injustices in the existing social system. The recommendations hence highlight the importance of sensibility in social work practice and the need for social workers to act as advocates for social service users in a post-war state.

Keywords: war, political conflict, social determinants of health, strengths perspective, social work

Kazalo

1 Družbeni vidiki zdravja	1
2 Vojna v Bosni in Hercegovini	4
2.1 Zdravstvena dejavnost	5
2.3 Humanitarna pomoč	7
2.3 Socialno delo med vojno in v poveljnem času	8
3 Vojna travma in stres.....	12
3.1 Posttravmatska stresna motnja.....	14
3.2 Splošni adaptacijski sindrom	15
3.3 Otroštvo v vojni	16
3.4 Spolno nasilje	19
3.5 Prisilne migracije in razseljevanje	20
4 Problem	22
4.1 Formulacija problema.....	22
4.2 Raziskovalna vprašanja	23
5 Metodologija	24
5.1 Vrsta raziskave	24
5.2 Merski instrument.....	24
5.3 Populacija in vzorčenje.....	25
5.4 Zbiranje podatkov	25
5.5 Obdelava in analiza podatkov.....	26
6 Rezultati	29
6.1 Socialne determinante zdravja.....	29
6.1.1 Izobraževanje in zaposlitev.....	29
6.1.2 Bivališče.....	31
6.1.3 Stres in občutek varnosti.....	32
6.1.4 Prehrana	33
6.1.5 Dostop do vode	36
6.1.6 Finančna preskrbljenost	37
6.1.7 Svoboda gibanja.....	38
6.1.8 Ohranjanje socialnih stikov.....	39
6.1.9 Vloga spola	40
6.2 Prisilne migracije in notranje razseljevanje.....	41

6.3 Stresne in travmatske izkušnje.....	43
6.4 Spomin na vojno	46
6.5 Zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev med vojno	48
6.6 Ocena posledic in vpliva vojne na zdravje	50
6.7 Viri moči	53
6.8 Ovire v povojnem času	57
7 Razprava in sklepi	60
8 Predlogi.....	72
9 Uporabljena literatura	74
10 Priloge.....	81
10.1 Smernice za intervju	81
10.2 Transkript intervjujev A-E.....	82
10.3 Povzetek.....	120

Kazalo grafov

Graf 2.3.1. - Število civilnih žrtev vojne in njihovih družinskih članov, ki so koristili storitve CSD med leti 2001 in 2016	10
Graf 2.3.2. – Zaposleni v centrih za socialno delo v letu 2016	11

Kazalo tabel

Tabela 3.1. – Fiziološke in psihološke reakcije angleških letalcev med bojnimi poleti v II. svetovni vojni	12
Tabela 5.3.1. – Demografski podatki intervjuvancev	25

Predgovor

V letu 1996 sem ob repatriaciji svojih starih staršev iz begunskega centra v Avstriji, prvič obiskala Bosno in Hercegovino, kjer je še leto pred tem divjala vojna. Oboroženi spopadi so bili ob mojem obisku končani, vendar so bile posledice vojne vidne na prav vsakem koraku: v proceljih porušenih stavb, luknjastih cestah, oklepnih vozilih mednarodnih stabilizacijskih sil, v znakih, ki so opozarjali na prisotnost min, siromaštvu in drugih socialnih, čustvenih in fizičnih ovirah in izzivih velikega števila ljudi, ki so tu živeli med vojno. Precejšnje število bosansko-hercegovske populacije je zatočišče pred vojno med leti 1992 in 1995 poiskalo v državah azila, mnogi pa so ta leta preživali v stresu in strahu pred neposredno nevarnostjo v bližini svojega doma. Na človekovo zdravje poleg fizioloških in psiholoških dejavnikov vplivajo tudi socialne determinante oziroma ekonomsko in družbeno pogojene življenjske razmere posameznikov, ki so v času vojne nedvomno bistveno drugačne od razmer v času miru. Kot študentka socialnega dela sem imela pri praksi priložnost sodelovati in se učiti od beguncev in oseb s subsidiarno zaščito iz Afganistana, Iraka, Konga, Somalije, itd., med katerimi so mnogi zatočišče poiskali prav zaradi ogroženosti v času vojne in političnih konfliktov, vendar se izkušnja begunstva, ki poleg izpostavljenosti stresnim vojnim razmeram, vključuje tudi strese, povezane z bivanjem v državi azila in integracijskim procesom, v mnogih pogledih razlikuje od izkušnje oseb, ki so živeli in še vedno živijo v nekdanjem konfliktnem območju. Z namenom, da bi raziskala socialne determinante zdravja, ki vplivajo na počutje živečih v vojnih in v povojnih razmerah, njihove vire moči in ovire v procesu okrevanja po travmatski izkušnji ter tako prepoznala vlogo in možne pristope socialnega dela pri delu z žrtvami vojne, sem odpotovala v Sarajevo in se o njihovih osebnih izkušnjah ter nekoliko širšem družbenem kontekstu vpliva vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi, pogovarjala s strokovnjaki iz področja sociologije in socialnega dela. V procesu raziskovanja sem tako prvič dobila tudi odgovor na vprašanje, ki se mi je porajalo že ob prvih obiskih povojne Bosne in Hercegovine: kaj doživljajo ljudje, ki so tu preživali vojno?

ZAHVALA

Zaposlenim na Fakulteti za politične vede Univerze v Sarajevu, ki so me podprli v procesu raziskovanja ter vsem sogovornicam in sogovornikom za izkazano zaupanje in dragocene zgodbe.

Mentorici Ani Mariji Sobočan za vso podporo, navdih in vzor v času študija in pri pisanju diplomskega dela.

Staršem za brezpogojno podporo in razumevanje.

To Joanna, thank you for all of the wonderful memories that fueled me when I was falling behind.

1 Družbeni vidiki zdravja

Konstitucija Svetovne zdravstvene organizacije zdravja ne opredeljuje le kot popolne odsotnosti bolezni, temveč tudi kot stanje popolnega telesnega, duševnega in socialnega blagostanja (WHO, 1946). Razlaga biološkega modela, ki nastanek bolezni opredeljuje kot posledico vdora virusov ali klic v telo posameznika, je v sociološki perspektivi redukcionistična. Sociološki model pojav bolezni namreč prav toliko kot z biološkimi, povezuje tudi z družbenimi vzroki (Malnar 2002: 4). Svetovna zdravstvena organizacija je prepoznala družbeno komponento v odnosu do zdravja in z namenom, da zbere in primerja globalne dokaze o socialnih determinantah zdravja in vplivu socialne nepravilnosti na zdravje ljudi, leta 2005 ustanovila Komisijo za socialne determinante zdravja. Komisija izpostavlja, da je slabo zdravje revnih in neenakost v zdravju prebivalstva glede na socialno gradacijo znotraj držav in med državami, rezultat neenakomerne porazdelitve moči, dohodkov, dobrin in storitev ter posledične neenakosti v neposrednih življenjskih razmerah ljudi, ki pogojujejo njihove možnosti za uspešno življenje (CSDH, 2008). Večja kot je socialna in ekonomska neenakost znotraj družbe, večje neenakosti se kažejo v zdravju ljudi. Ljudje s povprečnim mesečnim dohodkom v manj enakopravni družbi so tako pogosto slabšega zdravja, kot pa ljudje z enakim ali celo manjšim dohodkom v družbi, kjer vlada večja enakost (Daniels *et al.* 1999: 215).

Socialne determinante zdravja so določene s pogoji v katerih se ljudje rodijo, odrasčajo, živijo, delajo in se starajo (CSDH, 2008), nekateri ključni faktorji tveganja za razvoj bolezni pa so (ne)dostopnost zdravstvenih storitev, šol in izobrazbe, stopnja socialne integracije in podpore, kakovost delovnih razmer, socialni in ekonomski položaj ljudi, njihovi domovi, skupnosti in kraji v katerih živijo (Sadar 2002: 80; Chapman 2010: 19). Zdravje in odzivi na različna bolezenska stanja so pogosto pogojeni tudi s spolom. Moški in ženske se že skozi proces zgodnje socializacije naučijo različno odzivati na svoja telesna stanja. Medtem ko moč in zdravje veljata za tradicionalni moški vrednoti, je za ženske, ki stereotipno veljajo za šibkejši spol, prisotnost bolezni družbeno sprejemljivejša. Ženske so tako pogostejše pripravljene spregovoriti o svojih bolezenskih stanjih in poiskati zdravniško pomoč od moških, ki le-ta prikrijejo zaradi družbeno konstruiranih pričakovanj o stoičnosti "močnejšega spola" (Malnar 2002: 10-11). Družbene norme obenem vplivajo na to, da zdravniki bolezni žensk ob enakem simptomu pogostejše diagnosticirajo kot psihosomatske,

moške pa somatske (Zaviršek 1994: 146). Iz vidika socialnih determinant zdravja, za ženske večji psihološki stres praviloma predstavlja ločitev ali izguba bližnjega, za moške pa pretresi povezani z nezaposlenostjo in nizkimi dohodki (Malnar 2002: 19).

Allardt (1993: 89-91) je osnovne človekove potrebe kategoriziral v tri skupine: imeti, ljubiti in biti. V prvo skupino je uvrstil ekonomske razmere: dohodke, stanovanjske razmere, prisotnost bolečine ali bolezni in dostopnost medicinske pomoči, izobrazbo, zaposlitev in delovne razmere. V drugo skupino je uvrstil socialne potrebe, kot so pripadnost in stiki v lokalni skupnosti in družini, aktivna prijateljstva, odnosi s sodelavci, ipd. Pri tretji skupini potreb pa gre predvsem za družbeno integracijo in osebno rast. Da bi človek te potrebe zadovoljil, mora imeti možnost samoodločanja in priložnost, da opravlja delo in prostočasne aktivnosti, ki ga izpolnjujejo. Prav bolezenska stanja, nizek socialno-ekonomski status, ekonomska kriza, pomanjkanje in revščina, osamljenost, nerazumevanje v družini ter preobremenjenost v urbanem in družinskem okolju, v izobraževalnem procesu in na delovnem mestu, pa so med najpogostejšimi stresnimi dejavniki današnjega časa (Kmetič 2016: 38-34).

Iqbal (2006: 632) ugotavlja, da so človekovi vsakdanji življenjski pogoji v vojni bistveno spremenjeni, saj so poleg direktne izpostavljenosti smrtni nevarnosti in s tem povezanim stresom, v izrednih razmerah pogosto prisotne tudi epidemije, lakota, slabe bivalne in higienske razmere, pomanjkanje čiste vode in onesnaženost. Avtorica navaja, da je prebivalstvo med vojno bistveno bolj izpostavljeno zdravju škodljivim razmeram, hkrati pa je njihov dostop do ustreznih zdravstvenih storitev omejen. Države, v katerih vlada vojna, namreč ne morejo adekvatno poskrbeti za javno zdravstvo, saj je njihova infrastruktura v vojni pogosto porušena in uničena. V prvi svetovni vojni je tako več ljudi izgubilo življenja zaradi izbruha gripe, kakor v direktnih spopadih (Iqbal 2006: 632).

Direktne posledice oboroženih konfliktov, kot so poškodbe in smrtne žrtve, so statistično merljive, indirektni vpliv vojne na zdravje pa je izredno težko oceniti (Valenti *et al.* 2007: 392). Malnar (2002: 18-19) navaja, da se dolgotrajni socialni in okolijski stresi, kot so pomanjkanje zasebnosti ali izolacija, hrup, umazanija, strah pred prihodnostjo ipd., sčasoma lahko odrazijo v fizioloških bolezenskih simptomih, kot so povišan krvni pritisk, pospešeno dihanje, povišan srčni utrip, spremembe na koži, povečevanje količine maščobnih kislin ter oslavljen imunski in kardiovaskularni sistem. Socialni stresorji, ki so v vojnih in poveljnih razmerah pogosto potencirani, pa lahko posredno vplivajo tudi na življenjske navade

posameznikov, ki v želji po tolažbi posežejo po opojnih substancah in zdravju škodljivi prehrani (Malnar 2002: 18-19).

Številne zdravstvene ustanove po svetu poleg medicinskega osebja zaposlujejo tudi socialne delavke in delavce, ki skrbijo za socialno zaščito uporabnikov. Njihove storitve so nujne zaradi neposredne korelacije socialnih determinant zdravja in pojava bolezni. Kadar se določene bolezni pojavljajo zaradi družbenih dejavnikov, ki vodijo k slabim higienskim razmeram v bivališču ali finančni ogroženosti uporabnika zdravstvenih storitev ipd., zgolj medicinska pomoč posameznikom v tem primeru ne zadostuje. V povojnem času je prisotnost strokovnjaka iz stroke socialnega dela še bistveno bolj potrebna. Uporabniki medicinskih storitev se takrat redko soočajo izključno s fizičnimi poškodbami. Bolezni in poškodbe, ki so rezultat vojne, zelo pogosto spremljajo tudi duševne stiske, ob tem pa je za celovitejše okrevanje posameznika potrebna podpora socialnih delavcev, ki lahko po potrebi v proces pomoči vključijo tudi strokovnjake iz drugih področij (Buljubašić 1998: 214).

2 Vojna v Bosni in Hercegovini

29. februarja in 1. marca 1992 je v Socialistični Republiki Bosni in Hercegovini potekal referendum o vprašanju neodvisnosti od Socialistične Federativne Republike Jugoslavije. Nekaj manj kot dve tretjini (62,68%) volilnih upravičencev je na referendumu podprlo idejo o samostojnosti države (Lučić 2008: 137). Dan po referendumu so oboroženi podporniki Srbske demokratske stranke na najpomembnejših križiščih Sarajeva postavili barikade, pripadniki Stranke demokratične akcije pa so se odzvali z lastnimi barikadami, ki so jih na nekaterih mestih postavili nasproti srbskih položajev (Andreas 2009: 44; Majstorović 2011: 99). V začetku aprila istega leta se je pred parlamentom v Sarajevu zbralo na deset tisoče demonstrantov, ki so zavračali postavitev barikad ter zahtevali mir in politiko sprave. Množico so razgnali ostrostrelci, njihovi streli pa so ta večer, 6. aprila 1992, terjali osem smrtnih žrtev in več kot 50 ranjencev. Kmalu zatem so izbruhnili prvi spopadi, oblast v državi pa so prevzeli paralelni režimi (Cain *et al.* 2002: 4; Nation 2003: 154).

Skoraj štiri leta kasneje, novembra 1995, so se pričela tristranska mirovna pogajanja med bosanskim predsednikom Alijo Izetbegovićem, srbskim predsednikom Slobodanom Miloševićem in hrvaškim predsednikom Franjom Tuđmanom, ki so privedla do podpisa sporazuma za mir v Bosni in Hercegovini. Daytonski mirovni sporazum, poimenovan po mestu Dayton v ameriški zvezni državi Ohio, kjer so potekala mirovna pogajanja, so podpisali 14. decembra 1995 v Parizu. Sporazum je začrtal meje dveh entitet znotraj bosansko-hercegovske države: Federacije Bosne in Hercegovine ter Republike Srpske. Federacija Bosne in Hercegovine je postala združeno ozemlje etničnih skupin Bošnjakov in Hrvatov (muslimanov in katolikov), večinsko prebivalstvo Republike Srpske pa odtlej sestavlja srbska oz. pravoslavna etnična skupina. Izjema je administrativna enota Brčko, ki v sporazumu ni bila dodeljena nobeni od entitet in je leta 2000 postala avtonomen distrikt (Cain *et al.* 2002: 4-5).

V vojni je življenje izgubilo okvirno 102.622 oseb, od tega 47.360 (46%) vojakov in 55.261 (54%) civilnih prebivalcev¹ (Tabeau in Bijak 2005: 207). Vojna je za seboj obenem pustila skoraj milijon min, milijon notranje razseljenih oseb in 800.000 beguncev po vsem svetu (Cain *et al.* 2002: 4).

¹ Števila niso dokončna in se v različnih poročilih nekoliko razlikujejo.

Daytonski sporazum je načrtal in predvidel vrnitev beguncev in notranje razseljenih oseb v svoje domove, pregon obtoženih osumljencev za vojne zločine, vzpostavitev mednarodno nadzorovanih državnih, regijskih in občinskih volitev in demilitarizacijo države. V začetku leta 1996 so v Bosni in Hercegovino prispele mednarodne mirovne sile (IFOR), ki so vključevale 60.000 vojakov iz 30 držav, tem pa so sledile stabilizacijske sile (SFOR), katerih število se je znižalo na približno 19.000. Prve povojne državne in regionalne volitve so potekale v septembru 1996. Volilna udeležba je bila velika, z več kot 75% glasov pa so zmagale vodilne nacionalne stranke treh etničnih skupin (Cain *et al.* 2002: 5-6).

Izvršno oblast v Bosni in Hercegovini danes sestavlja tričlansko predsedništvo, v katerem vsak član zastopa eno izmed treh najštevilčnejših etničnih skupin. Federacija Bosne in Hercegovine je razdeljena na deset kantonov, Republika Srpska pa na sedem regij. V Bosni in Hercegovini je ob prelomu stoletja delovalo približno trideset političnih strank, nekatere izmed njih z močno etno-nacionalno identiteto (Cain *et al.* 2002: 7). Rezultati raziskave o etnični in državljanski identiteti mladih v Bosni in Hercegovini iz leta 2011 so pokazali, da etnična opredelitev posameznikov popolnoma sovпада z njihovo religijsko opredelitvijo, kar ni presenetljivo, saj je povezanost religije in nacije v vsakdanjem javnem diskurzu močno potencirana in naglašena s strani predstavnikov verskih institucij, izenačevanje religije in etničnosti pa je pogosto izraženo tudi v učbenikih za osnovne in srednje šole (Turjačanin 2011: 210). Soobstoj etnične in državljanske identitete zaradi relativno nedavnih etničnih in političnih konfliktov ter narave povojnega političnega sistema, v katerem etnične skupine na nek način veljajo za politične tekmece, v Bosni in Hercegovini velja za enega ključnih družbenih problemov (Turjačanin 2011: 217-218). Maglajlić Holicek in Rašidagić (2008: 124) izpostavljata, da zaradi povojne uredbe, po kateri posamezna etnična skupina na razdeljenem teritoriju danes predstavlja bolje zastopano večino, mnogi menijo, da trenutna politična ureditev v državi upravičuje etnično čiščenje, do katerega je prišlo v času vojne. Obenem takšna ureditev zavira implementacijo državnih reform, saj so za tovrsten korak potrebna soglasja kar trinajstih ministrstev, ki so soodgovorna za odločanje in zakonodajo (Maglajlić Holicek in Rašidagić 2008: 124).

2.1 Zdravstvena dejavnost

Kljub agresivni politični retoriki v letu 1992, v tem času nihče v zdravstvenem sistemu ni pričakoval vojne, zato nanjo niso bili pripravljeni. Bolnišnice niso skladiščile zdravil, prav

tako niso načrtovali nikakršne reorganizacije, ki bi omogočila, da se zdravstvo lažje in hitreje prilagodi vojnim razmeram. Posledično je v sarajevskih bolnišnicah že v prvih treh mesecih obleganja zmanjkalo osnovnih kirurških materialov; oskrba z energijo in vodo je bila po nekaj mesecih prekinjena (Šimunović 2007: 8). Precejšnje število zdravstvenega osebja je med vojno zapustilo državo. Leta 1991 je bilo v zdravstvu zaposlenih 19.300 oseb, leta 1996 pa le še 11.857; razmerje med številom prebivalstva na zdravnika je tako iz 592:1 v letu 1991, v letu 1996 naraslo na 978:1 (Pyle *et al.* 1998: 282). Zdravniki se v času študija niso učili veščin, ki bi bile uporabne v vojni, zato so se bili primorani pravzaprav preko noči prekvalificirati v vojne zdravnike (Šimunović 2007: 8). Takratni angleški vodja zdravstvene službe, Donald Acheson (1999: 1639) je kot predstavnik regionalnega direktorja Svetovne zdravstvene organizacije leta 1992 obiskal Bosno in Hercegovino, da bi ocenil težave v javnem zdravstvu, ki so se v državi pojavljale v času vojne. Po obisku bolnišnice v Banja Luki 1. oktobra 1992, je poročal, da so od začetka vojne v bolnišnici obravnavali 7.000 hudo ranjenih pacientov, primanjkovalo pa jim je anestetikov, gaz, intravenskih raztopin vseh vrst, zdravil za rakava obolenja in psihiatrične bolezni ter tekočin za hemodializo (Acheson 1999: 1639).

Poleg pomanjkanja je bila zaskrbljujoča tudi diskriminacija v zdravstvu. Kot navaja Acheson (1999: 1641) begunci in razseljene osebe namreč niso bile upravičene do zdravstvene nege, saj se niso mogle vpisati v register. Prav tako niso bile upravičene do socialne podpore v primeru brezposelnosti, večina pa je bila prav zaradi diskriminatornih praks nezaposlena. Do diskriminacije je prihajalo tudi znotraj samih bolnišnic. V primeru akutnih zdravstvenih težav, so zdravniki razseljene osebe sicer oskrbeli, vendar pa je bila njihova varnost potencialno ogrožena s strani ostalih pacientov, pripadnikov ostalih etničnih skupin (Acheson 1999: 1641).

V času vojne so bile organizirane improvizirane bolnišnice. Acheson (1993: 47; 1999: 1641) je ugotovil, da je zaradi pomanjkanja vitaminov v prehrani prebivalstva prihajalo do primerov skorbuta, porastli pa so tudi primeri tuberkuloze. Posebej zaskrbljujoč je bil zimski čas v obkoljenem Sarajevu, saj so bile možnosti za ogrevanje omejene. Ogrevane niso bile niti bolnišnice, zato so se tam bali, da ne bodo mogli poskrbeti za paciente z ozeblinami ali podhladitvijo. Ljudje si bolnišnic pogosto sploh niso upali obiskati, saj bi bilo to zanje preveč ogrožujoče. V prvem letu vojne so bili v bolnišnici, ki jo je obiskal Acheson, ubiti štirje zdravniki, sedemnajst pa je bilo ranjenih. Zaradi omejene prehrane so ljudje konsistentno

izgubljali na teži, v porastu pa so bili tudi primeri anemije (Acheson 1999: 1642). V Sarajevu je primanjkovalo higienskih pripomočkov – mila, toaletnega papirja, gospodinjskih čistil, pralnega praška, insekticidov, tamponov, ipd. (Acheson 1999: 1640-1641).

2.3 Humanitarna pomoč

Mednarodna skupnost, na čelu z Združenimi narodi, je med vojno v Bosni in Hercegovini prevzela odgovornost predvsem za humanitarno pomoč in diplomatske pobude, vojaški podpori pa se je izogibala (Andreas 2009: 21). Njene glavne naloge so bile posredovanje v pogajanjih, obvladovanje krize in preskrba civilnega prebivalstva s humanitarno pomočjo. Odgovornost za zaščito in pomoč pri oskrbi s humanitarno pomočjo so prevzele Zaščitne sile združenih narodov (UNPROFOR), Visoki komisariat Združenih narodov za begunce – UNHCR pa je bil zadolžen za koordinacijo operacij humanitarne pomoči in organizacijo sarajevskega zračnega mostu (Andreas 2009: 21-22).

Med vojno in v času po vojni je bilo v Sarajevu prisotnih več sto domačih in tujih humanitarnih organizacij, ki so preskrbovale prebivalstvo. Nekaterim zdravilom, ki so jih delile meščanom, je do takrat že potekel rok uporabe, enako pa je veljalo tudi za določene prehrabene artikle, ki so bili proizvedeni tudi do trideset let pred uporabo (Miković 1998 a: 70). Acheson (1993: 47) je po svojem obisku v Sarajevu poročal o paru, ki je po štirih mesecih življenja v obkoljenem mestu izgubil kar 12 kilogramov. Kot večina meščanov sta bila povsem odvisna od humanitarne pomoči, ta pa je bila sestavljena izključno iz neobogatene pšenične moke, riža, testenin, fižola in leče, olja za kuho in majhnih količin konzerv ribe in mesa. Hrani, ki so jo dostavljali kot humanitarno pomoč, je primanjkovalo številnih hranilnih snovi, predvsem askorbinske kisline, folne kisline, vitaminov A in D, vitamina B2, kalcija in železa. V času, ko je bil sarajevski zračni most suspendiran, je mesto prejelo približno 40 ton hrane na dan, za zadovoljitev minimalnih potreb pa bi bilo potrebnih vsaj 240 ton (Acheson 1993: 47).

Tuje nevladne organizacije so prevzele odgovornost za podporo prebivalcem pri skrbi za preživetje, kar je zaradi posledic jezikovnih in kulturnih ovir v ostanke obstoječega bosansko-hercegovskega socialnega sistema vneslo zmedo (Maglajlić-Holicek in Rašidagić 2008: 128). Komunikacija med mednarodnimi humanitarnimi delavci in lokalnimi

prebivalci, zaposlenimi v socialnem sektorju, je bila zaradi jezikovne prepreke v večji meri onemogočena, zato se slednje niso uspele povsem prilagoditi načinu dela, ki so ga implementirale tuje organizacije. Le-te so se posledično pretirano naslanjale na znanje in podatke, ki so jih prejemale od prevajalcev, ki niso bili usposobljeni strokovni delavci. Število tujih humanitarnih organizacij v Bosni in Hercegovini je takoj po koncu vojne naraslo, ob prelomu stoletja pa bistveno upadlo. Posledično naj bi vidnejšo vlogo ponovno začele prevzemati lokalne nevladne organizacije, kjer pa so bile večinoma še vedno zaposlene zgolj tiste osebe, ki so med vojno opravljale delo prevajalcev in niso posedovale potrebnega znanja za strokovno delo. Tranzicija iz družbe, ki je v povojnih letih slonela na humanitarni pomoči v bolj samozadostno družbo, je bila tako otežena tudi iz tega vidika (Maglajlić Holicek in Rašidagić 2008: 128-129).

2. 3 Socialno delo med vojno in v povojnem času

Strokovnjaki iz področja socialnega dela so med vojno in v povojnem času v Bosni in Hercegovini opravljali številna dela, zato njihova vloga in stroka v družbi ni bila povsem jasna. Sodelovali so pri zagotavljanju socialnega varstva otrok brez starševske oskrbe, v programu nujne socialne pomoči Svetovne banke, pri organizaciji aktivnosti v begunskih taboriščih in zatočiščih za otroke, predajanju humanitarne pomoči v obliki prehrane, oblačil in obutve, varstvu oseb z ovirami, subvencioniranju vode, elektrike, najemnine, idr. (Miković 1998 b: 108-109; Eriksson in Helleday 1998: 165). Med vojno je bila posebna pozornost namenjena terenskemu delu in socialnemu delu v skupnosti. Sodelovanje centrov za socialno delo z lokalnimi skupnostmi je omogočilo lažje prepoznavanje in usmeritev k posameznikom, ki so potrebovali pomoč. Skupnosti so bile obenem aktivno udeležene pri sprejemanju in namestitvi oseb, ki so bile primorane zapustiti svoje domove oziroma so zaradi škode, ki so jo povzročile vojne razmere, izgubile dom (Buljubašić 1998: 212).

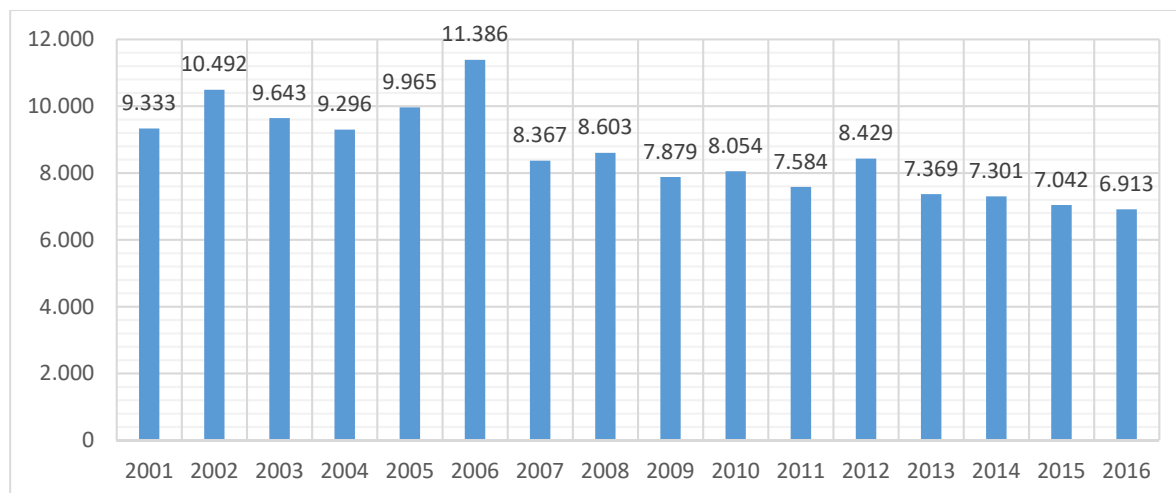
Število socialnih delavk in delavcev je bilo izredno majhno, v vseh kantonih Federacije Bosne in Hercegovine pa je primanjkovalo tudi psihologov, psihiatrov, sociologov ter pravnikov iz področja socialnega varstva (Miković 1998 b: 108-109). V manjših skupnostih je bila v delujočih centrih za socialno delo pogosto zaposlena zgolj ena oseba, ki sploh ni bila nujno socialna delavka (Maglajlić-Holicek in Rašidagić 2008: 127). Storitve na področju duševnega zdravja v večini kantonov ni bilo. Center za socialno delo v vzhodnem

Mostarju zaradi pomanjkanja strokovnjakov posledično ni mogel kategorizirati težav v duševnem razvoju s katerimi so se soočali otroci v tej občini. Težavo je za centre za socialno delo predstavljalo tudi dodeljevanje finančne podpore družinam, ki so živele v revščini in katerih družinski člani so bili pogrešani (Miković 1998 b: 108-109).

Miković (1998 b: 110-111) izpostavlja, da je mednarodna skupnost, ki je bila v tem času navzoča v državi, prepoznavala pomen dela, ki so ga opravljali centri za socialno delo. Zaposlenim v številnih centrih so zato priskrbeli službena vozila in računalnike ter zagotovili pomoč pri obnovi institucij za socialno delo. Avtorica dodaja, da so zaradi pomanjkanja socialnih delavk in delavcev socialno delo v praksi izvajale tudi nekvalificirane osebe, zato so profesorji na oddelku za socialno delo Fakultete za politične vede Univerze v Sarajevu, v sodelovanju s profesorji Univerze v Stockholmu organizirali dodatna izobraževanja. Oteževalna okoliščina za vse zaposlene pa je bila nenehna izpostavljenost žalosti in travmatičnim dogodkom, tako pri delu, kakor tudi v lastni družini in v neposrednem okolju (Miković 1998 b: 110-111). O težavnih okoliščinah dela pišeta tudi Maglajlić Holicek in Rašidagić (2008: 127), ki ugotavljata, da so mnogi socialni delavci in delavke tudi sami potrebovali socialno pomoč in podporo, saj so med vojno postali notranje razseljene osebe, nekateri izmed njih pa so utrpeli tudi težje fizične poškodbe in ovire. Po končani vojni so delo nadaljevali v istem ritmu kod dotlej, brez možnosti refleksije in okrevanja po travmi na delovnem mestu. Na nek način so povojne razmere zanje celo težje kot je bilo samo življenje v vojni (Maglajlić Holicek in Rašidagić 2008: 128).

Po koncu vojne je obvezujoča mednarodna dokumentacija določala, da je posebno socialno zaščito in skrb potrebno ponuditi otrokom brez starševske oskrbe, otrokom z ovirami v duševnem in fizičnem razvoju ter otrokom z vedenjskimi motnjami (Kljajić 1998: 179). Zaradi posledic vojne je bila socialna zaščita nujna tudi za družine umrlih vojakov, osebe, ki so zaradi vojne utrpeli fizične poškodbe in ovire, notranje razseljene osebe, repatriirane begunce in ločene družine. Obenem je bila po vojni zaskrbljujoča razširjenost nekaterih socio-patoloških fenomenov kot so alkoholizem, odvisnost od drog, prostitucija in samomori. Poleg neposrednih posledic oboroženega nasilja, obče nevarnosti in travm, pa je vojna hkrati prinesla tudi tranzicijo iz socialistične v kapitalistično družbeno-gospodarsko ureditev, kar je privedlo do dodatnih družbenih zapletov in težav, predvsem revščine (Kljajić 1998: 179).

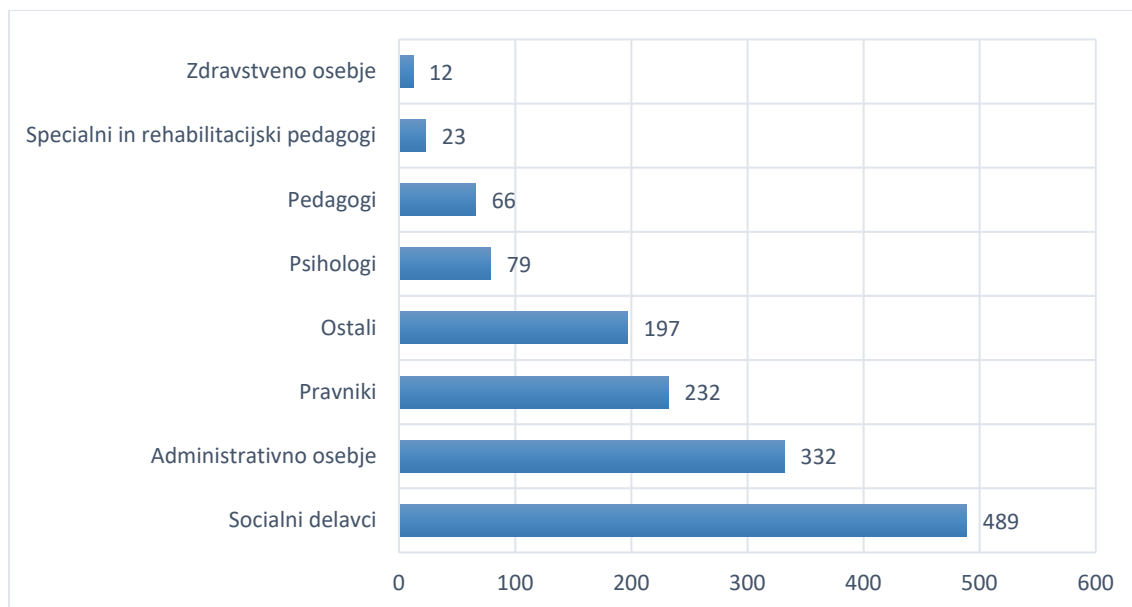
Graf 2.3.1. – Število civilnih žrtev vojne in njihovih družinskih članov, ki so koristili storitve CSD med leti 2001 in 2016. Vir: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2007: 19, 23; 2012: 22, 31; 2018: 23, 30).

Razsežnost in kakovost socialnih storitev, ki jih prebivalci prejemajo po vojni, sta močno odvisni od kraja bivanja. Kot pišeta Maglajlić Holicek in Rašidagić (2008: 137-138), so vojni veterani s poškodbo glave in težavami v duševnem zdravju s strani lokalnega centra za socialno delo v revnejših kantonih Federacije Bosne in Hercegovine v letu 2008 prejeli zgolj 12 KM oz. približno šest evrov denarne socialne pomoči, medtem ko je bila višina tega zneska v bogatejših kantonih tudi do desetkrat višja. Avtorja sta trinajst let po koncu vojne ugotavljala, da so bile pomanjkljivosti v socialnem sistemu v tem času med drugim očitne še pri skrbi za otroke. V kolikor so družine živele pod pragom revščine in niso bile zmožne preskrbeti otrok, je bilo veliko bolj verjetno, da bo država otroke umestila v institucionalno oskrbo (še posebej v primeru, ko se je v bližini nahajala institucija, ki jo je bilo potrebno zapolniti) kakor poskrbela za to, da bi staršem omogočila dostop do višjega dohodka. Centri za socialno delo so uporabnikom v stiski nudili zgolj simbolične denarne zneske in psihološko svetovanje (Maglajlić Holicek in Rašidagić 2008: 138).

Usluge centrov za socialno delo in socialne zaščite je v letu 2016 koristilo 542.736 državljanov (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2017: 18). Najnovejši statistični podatki iz leta 2016 kažejo, da v Bosni in Hercegovini deluje 106 centrov za socialno delo, kjer je zaposlenih 489 socialnih delavk in delavcev ter 941 drugih oseb:

Graf 2.3.2. – Zaposleni v centrih za socialno delo v letu 2016. Vir: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2018: 20).

3 Vojna travma in stres

Stres definiramo kot preobremenjenost, ki ogroža človekovo fizično in duševno integriteto oziroma kot psihološki, fiziološki in vedenjski odgovor posameznika, ki se poskuša navaditi in prilagoditi potencialno ogrožajočim dejavnikom (Pečjak 1995: 260; Bras Meglič in Drnovšek 2016: 52). Vojna za telo in um predstavlja hudo stresno obremenitev. Čustvena neravnovesja, stresne socialne okoliščine, omejevanje vnosa hranilnih snovi in slabi življenjski pogoji, ki so navzoči v vojni, direktno vplivajo na slabitev imunskega sistema organizma in povzročijo stanja, ki vodijo k bolezni (Miković 1998 a: 64-65).

Daljše stresno obdobje lahko povzroči vrsto zdravstvenih težav. Stres, ki rezultira v prevzdraženosti simpatičnega živčnega sistema, se odrazi v simptomih, kot so zvišan krvni pritisk, potenje, povečana srčna frekvenca, spremenjeno delovanje metaboličnih procesov, abdominalna debelost in kronična utrujenost (Resnik 2016: 27). Resnik (2016: 27) navaja, da je ob stresni reakciji obenem zavrti tudi človekova imunska odzivnost, zato obstaja večja verjetnost, da ob daljši izpostavljenosti stresu podležemo prehladu ali virusnim okužbam.

Raziskovanja fizioloških in psiholoških simptomov odziva na stres 4.500 angleških letalcev med bojnimi poleti nad Nemčijo v II. svetovni vojni, so pokazala, da se v tovrstnih izrednih okoliščinah najpogosteje pojavljajo naslednje stresne reakcije:

Tabela 3.1. – Fiziološke in psihološke reakcije angleških letalcev med bojnimi poleti v II. svetovni vojni. Vir: Pečjak (1995: 262).

Simptomi	Odstotek
Tolčenje srca, pospešen pulz	86
Napetost mišic	83
Razdraženost, jeza, senzorna preobčutljivost	80
Suha usta in grlo	80
Hladen znoj	79
Občutek "metuljev" v želodcu	76
Občutek nestvarnosti	69
Potreba po mokrenju	65
Drhtenje	64
Brnenje v ušesih, vrtoglavica	53
Zmedenost	53

Slabost, poklapanost	41
Nesposobnost spominjanja	39
Muka v želodcu	38
Nesposobnost koncentracije	35
Nesposobnost razmišljanja	35
Mokrenje v hlače	5

Travmatski dogodki pri vsakem človeku povzročajo intenzivne reakcije in vplivajo na spremembe v čustvovanju, vedenju, mišljenju in telesnem delovanju (Mikuš Kos 2017: 29). Pogoste dolgoročneje reakcije na travmatski stres pri odraslih so izogibanje, izolacija, depresija, težave s koncentracijo, utrujenost, občutki krivde in nemoči, nespečnost, razdražljivost in otrplost (Musek 1994: 42). Intenzivnost teh reakcij je odvisna od različnih dejavnikov, ki zmanjšujejo stresni odziv. V kolikšni meri bo oseba sposobna obvladovati stres, med drugim pogojujejo načini sprejemanja s stresnimi situacijami (ali se posameznik poslužuje aktivne strategije spoprijemanja ali pasivne strategije izogibanja), osebna čvrstost, optimizem, samospoštovanje, zaupanje v lastne zmožnosti, socialna povezanost in opora, zdrav življenjski slog, altruizem in možnost kontrole nad dogajanjem (Kmetič 2016: 42-46).

Ljudje, ki preživljajo vojne razmere, se nahajajo v situaciji brez izhoda, nad katero nimajo kontrole in vpliva, zato pogosto doživljajo občutke nemoči. Razmere, v katerih se ljudje počutimo nemočni, ujeti in brez možnosti nadzora, so bistveno bolj stresne kot situacije, ki jih lahko nadzorujemo. Občutek nadzora nad dogajanjem in njegovimi posledicami zmanjšuje stresno reakcijo ter človeku vliva upanje in občutek moči. Osebe, ki so v vojnih razmerah zadolžene za določena opravila, ki ustvarjajo občutek kontrole nad lastnim življenjem in razmerami, doživljajo manjši stres kot posamezniki, ki jim med bombardiranjem ne preostane drugo, kot da so zaprti v zaklonišču. Gasilske in medicinske ekipe so ob bombardiranju angleških mest v II. svetovni vojni kljub temu, da so bile na terenu bolj izpostavljene nevarnosti, doživele manjši stres kot ljudje, ki so v zakloniščih trepetali pred bombnimi napadi. Obenem pa so v zakloniščih manjši stres doživljali posamezniki, ki so bili zadolženi za sprejem, razporeditev in pomoč prebivalcem. Nezmožnost aktivnega nadzora nad dogajanjem vodi do povišanja stopnje vznemirjenosti, medtem ko občutek kontrole napoveduje verjetnost aktivnega spoprijemanja pri reševanju težav (Pečjak 1995: 260-261; Kmetič 2016: 43).

Cilji psihosocialne podpore in pomoči pri delu s preživelimi žrtvami vojnih razmer so zmanjšati njihovo trpljenje, ublažiti posledice travm in izgube, povečati psihično odpornost in sposobnost za obvladovanje izgub in gorja, pospešiti okrevanje, preprečiti dolgotrajne posledice travm in izgub, izboljšati delovanje posameznikov in jih podpreti pri normaliziranju življenja (Mikuš Kos 2017: 16). Psihična travma je čustveno predelana takrat, ko se njeni znaki omilijo ali izginejo, prizadeta oseba ponovno vzpostavi običajno vedenje in povrne sposobnost opravljanja vsakodnevnih nalog, njena čustvena prizadetost se zmanjša ter dražljaji, ki spominjajo na travmatski dogodek, ne povzročajo več resnejših težav in motenj (Mikuš Kos 2017: 35). Rezultati študije o značilnostih oseb, ki so bile izpostavljene visoki stopnji trpljenja in so razvile ustrezne strategije odpornosti na stres, so pokazale, da so posamezniki skozi negativno življenjsko izkušnjo postali bolj stabilni, z izrazitejšimi občutki moči, njihovo doživljanje je postalo globlje, življenju so pripisovali večjo vrednost in pogosto so razvili vrednote, ki so jih usmerile v socialni aktivizem in pomoč drugim (Rus Makovec 2003: 137).

3.1 Posttravmatska stresna motnja

Po prvi svetovni vojni se je za opisovanje množičnih duševnih zlomov pojavil izraz "vojna nevroza". Vojake, ki so se vračali s fronte in ob tem doživljali občutke nemoči, panične napade in težave pri razmišljanju, so označevali za strahopetce in simulante, njihovo zdravljenje pa je bilo zasnovano na zasramovanju, grožnjah in kaznovanju (Rozman 2015: 174). Raziskovanje psiholoških travm je pomembnejša odkritja prineslo šele v času druge svetovne vojne. Raziskovalci so takrat razblinili miselnost, da so vojne nevroze povezane s strahopetnostjo. Prinesli so tudi spoznanje, da duh povezanosti med vojaki nanje deluje kot zaščitni faktor pred strahom in travmatsko reakcijo. Do glavnega premika v miselnosti in odnosu do vojne travme pa je prišlo šele po koncu vietnamske vojne, ko so se ameriški vojni veterani povezali v skupine za samopomoč in vztrajali, da za učinkovito okrevanje potrebujejo tudi strokovno pomoč. V osemdesetih letih so v medicini sprejeli izraz "posttravmatska stresna motnja" (Rozman 2015: 77, 174-175). Za motnjo so značilna ponavljajoča in vsiljujoča se spominska podoživljanja travmatičnega dogodka, neprijetne in ponavljajoče se sanje o dogodku, močno stresno doživljanje stvari in dogodkov, ki spominjajo na travmatsko izkušnjo in nenadna doživljanja, kot da se dogodek ponovno

pojavlja (Musek 1994: 39). Po diagnostičnem in statističnem priročniku duševnih motenj (DSM-IV) je posttravmatska stresna motnja diagnosticirana v primeru, ko posameznik travmo na razne načine podoživlja, se nenehno izogiba vsemu, kar bi ga lahko spominjalo na travmatični dogodek ter kaže vztrajne simptome povečane vznemirjenosti (Rozman 2015: 78).

Raziskava, v kateri je sodelovalo 187 žensk iz zahodnega Mostarja, je pokazala, da so imele ženske v Bosni in Hercegovini, ki so bile neposredno izpostavljene skrajnim in dolgotrajnim travmatičnim dogodkom v vojni, tudi deset let po vojni hude post-travmatske simptome, le redke pa so se odločile poiskati strokovno pomoč (Klarić *et al.* 2007: 173).

3.2 Splošni adaptacijski sindrom

Hans Selye (1976: 138-139) je ob opazovanju negativnih posledic dolgotrajnega stresa na človekovo zdravje zasnoval tri-fazni model odziva na stres. Prvo fazo, v kateri se poveča aktivnost vseh organskih sistemov, ki prispevajo k hitri in učinkoviti mobilizaciji energije, je poimenoval alarmna reakcija. V kolikor se izpostavljenost stresorjem, ki izzovejo alarmno reakcijo nadaljuje, organizem preide v fazo adaptacije oz. fazo odpora, v kateri se delovanje organizma, ki sicer še vedno ostane v pripravljenosti, na videz normalizira (Pečjak 1994: 45). Kadar izpostavljenost neprijetnim dražljajem traja dalj časa, organizem postopoma izgubi sposobnost adaptacije in preide v fazo izčrpanosti, ki je fiziološko podobna prezgodnjemu staranju in lahko povzroči bolezen ali celo smrt (Resnik 2016: 24-25; Pečjak 1994: 45).

Najpogostejše psihološke reakcije na stres so strah in tesnoba, emocionalna napetost, vznemirjenost, jeza in agresivnost, občutki krivde, premajhen ali prevelik apetit, spolne motnje, nespečnost in motnje spanja, potreba po uživanju alkohola in drog, občutek nestvarnosti, zavrtnost, poklapanost, občutki nemoči, miselni bloki, neustrezne misli, motnje v opazanju, spominjanju, mišljenju in odločanju (Pečjak 1995: 262-263). Pečjak (1995: 262-263) s pomočjo dognanj Hansa Selyea in drugih raziskovalcev stresa interpretira nekatere psihološke odzive na stres, s katerim se ljudje soočajo v vojnih razmerah. V fazi alarma prepozna ohromitev mišljenja ter zavrtnosti oz. inhibicije, ki se kažejo kot popolna nesposobnost mišljenja in povzročijo, da se bežeče množice držijo v skupinah, kljub temu,

da bi jih ušlo več, v kolikor bi se razpršile. Stresne razmere prizadenejo tudi nekatere spoznavne funkcije, ki povzročijo, da človek doživlja iluzije in zaznava stvari, ki si jih želi videti ali pa jih v strahu pričakuje. Tovrstne motnje otežujejo prilagoditev vojnim razmeram in potencirajo stres. V fazi odpora ali prilagoditve se fiziološke in psihološke reakcije na stres zmanjšajo in posameznik na videz deluje normalno. V vojnih razmerah ljudje ponovno vzpostavljajo življenjske rutine in hodijo po opravkih, v službe in šole, v trgovine, itd. V obleganem Sarajevu so bile organizirane številne kulturne prireditve, ki so ljudem omogočile, da so se v času izrednih razmer lahko celo zabavali. Kljub navidezni funkcionalnosti, pa se patološki procesi v prikriti obliki nadaljujejo. Napetost in občutljivost sta še vedno prisotni, novi stresorji pa lahko sprožijo novo alarmno reakcijo. Sledi faza izčrpanosti, v kateri zaradi oslabelega imunskega sistema prihaja do obolenj, pojavlja se tesnoba, depresija, pomanjkanje motivacije, ipd. Kljub temu, da je človek prilagodljiv in poseduje moč okrevanja, pa lahko imajo posamezni stresorji z visoko intenziteto (npr. smrt bližnjega) dolgotrajne posledice (Pečjak 1995: 264-266). Čeprav veliko raziskav temelji predvsem na preučevanju akutnega stresa, trenutne raziskave kažejo, da na razvoj bolezni bistveno vpliva zgolj dolgotrajen oziroma kronični stres (Resnik 2016: 24). Študije posledic druge svetovne vojne na zdravje so pokazale večjo umrljivost tistih oseb, ki so bile izpostavljene velikemu številu vojnih stresorjev, kot je na primer življenje v koncentracijskih taboriščih (Pečjak 1995: 266).

3.3 Otroštvo v vojni

Za otroke velja, da so posebno ranljivi, obenem pa imajo tudi veliko moč obvladovanja in prenašanja travmatičnih dogodkov ter precejšnjo zmožnost okrevanja, v kolikor jim je povojnih razmerah zagotovljena ustrezna kakovost življenja (Mikuš Kos 2017: 20). Zaradi razvojne elastičnosti mladih možganov si otroci večinoma hitreje opomorejo kot odrasli. Posledice vojne, kot so travma, bolečine, izguba in prikrajšanost, različno vplivajo na duševno zdravje otrok, njihov pogled na svet in odnos do ljudi. Odzivi otrok vojne so odvisni od travmatskih dogodkov, ki so jih doživeli, od lastnosti otroka, družinskih dejavnikov, podpornih mrež, ekonomsko-socialnega konteksta in življenjskih okoliščin po travmi (Mikuš Kos 2017: 20-21).

Med varovalnimi dejavniki pri otrocih so:

- Ugodne lastnosti temperamenta, ki sodoločajo način in intenzivnost odzivanja
- Dobra energetska opremljenost
- Inteligentnost
- Otrokove pretekle izkušnje
- Odsotnost predhodnih psihosocialnih ali razvojnih motenj
- Uspešne strategije obvladovanja težav
- Navezanost in dobri odnosi z družino (Mikuš Kos 2017: 24)

Miković (1998 a: 66-68) v poročilu o raziskavi, izvedeni ob koncu leta 1993, v katero je bilo vključenih 800 otrok iz območja Sarajeva, poroča o tem, da so bile pri 59% otrok zaradi izkušenj življenja v vojnih razmerah navzoče vedenjske spremembe ali motnje. Otroci, ki so sodelovali v raziskavi, so izražali izrazitejšo navezanost na starše, motnje spanja, depresijo, žalost, nagnjenost k joku, agresijo, slab učni uspeh, težave pri učenju, enurezo in govorne napake. Dybdahl (2001: 1215) navaja, da se pri otrocih s travmatičnimi izkušnjami pogosto pojavljajo tudi psihosomatski simptomi, nočne more in razdraženost. Vedenjske anomalije, kot so negativni odnosi z vrstniki, destruktivne težnje, nestabilnost v povezavi z resnim pomanjkanjem pozornosti, itd., pogosto postanejo kronične in se v številnih primerih razvijajo v smeri osebnostnih motenj v odrasli dobi (Miković 1998 a: 66-68).

Študija, ki je vključevala 719 otrok in mladostnikov iz Sarajeva, je pokazala, da je bilo 85% teh priča direktnim ali indirektnim strelom ostrostrelcev, 66% pa je v vojni izgubilo družinskega člana (Husain *et al.* 1998: 1719). Ocene kažejo, da je več kot 3.500 otrok v vojni izgubilo oba starša, medtem ko je na deset tisoče otrok izgubilo enega starša ali sorojenca oz. sorojenko (Maglajlić Holicek in Rašidagić 2008: 125). Otroci, ki so izgubili bližnjo osebo, so izkazovali več simptomov posttravmatske stresne motnje. 26% sodelujočih v raziskavi je izkusilo lakoto, 29% pomanjkanje vode in 10% pomanjkanje zaklonišča (Husain *et al.* 1998: 1719). Husain s soavtorji (1998: 1719) ugotavlja, da so tisti otroci in mladostniki, ki so izkusili lakoto in pomanjkanje vode, pogosteje podoživljali travmo in se izogibali dejavnikom, ki bi jih lahko spominjali na travmatični dogodek, med njimi pa je bilo več deklic kakor dečkov.

Dovzetnost otrok za duševne travme je v osnovi individualna, pogojena pa je z genetskimi faktorji, prirojeno in osebnostno močjo otroka, preteklimi izkušnjami, predhodno duševno stabilnostjo in razvojnimi fazami ter vsebino in intenzivnostjo travmatičnega dogodka. Otroci so v vojni izpostavljeni naslednjim travmatičnim dogodkom:

- ločitev in prisilne selitve
- bombardiranje
- uničenje celotne etnične skupnosti ali otrokovega doma
- grožnje ali zloraba psihološko pomembnih oseb
- nasilna smrt starša
- prisotnost ob smrti bližnje osebe
- življenjska ogroženost
- življenje s starši, ki se zaradi vojnih razmer soočajo s stresom
- huda revščina in lakota
- fizične poškodbe in hendikep (Miković 1998 a: 65-66).

Miković (*ibid.*) je tri leta po koncu vojne v Bosni in Hercegovini zapisala, da tam ni otroka, ki ne bi imel osebne izkušnje z vsaj dvema od navedenih travmatičnih dogodkov. Študija v kateri je sodelovalo 87 mater in njihovih otrok iz okolice Tuzle, pa je pokazala, da je zgolj 9% otrok med vojno v Bosni in Hercegovini doživelo manj kot sedem travmatičnih dogodkov (Dybdahl 2001: 1225). Dybdahl (2001: 1225) ugotavlja, da so bili kljub znakom posttravmatskih reakcij in psihosocialnih težav, le redki otroci klinično bolni, kar priča o moči okrevanja in sposobnosti obvladovanja stresnega vsakdana večine. Novejše študije kažejo, da je imelo 13,7% od 60.000 otrok brez spremstva v Nemčiji v letu 2015 težje duševne motnje (Pejović Milovančević, 2015: 669). Mikuš Kos (2017: 22) poudarja, da si velika večina otrok, ki so preživeli vojno, opomore tudi brez pomoči terapevtov. Okrevanje lahko traja od nekaj tednov do nekaj let po tem, ko otrok ponovno zaživi v varnem okolju. Otroci, ki okrevajo, se razvijajo v skladu s pričakovanji in nimajo diagnosticiranih motenj, kar pa ne pomeni, da pri otroku niso prisotni spomini na vojno, trpljenje in posamični znaki čustvene prizadetosti (Mikuš Kos 2017: 22).

Otroke, ki kažejo znake travmatske prizadetosti lahko podpremo na različne načine: opremimo jih lahko z besednjakom za izražanje čustev in jim pomagamo čustva izraziti (ne da bi jih v to silili), izražamo empatijo in razumevanje za njihove težave, jih spodbujamo k aktivnosti in jim omogočimo odločanje in aktivno udeleženo pri dejavnostih, v katere so vključeni, jih razumevajoče poslušamo, jih pohvalimo in izrazimo priznanje za prizadevanje pri obvladovanju težav, spodbujamo upanje in nudimo čustveno podporo, jim omogočamo,

da svoja čustva in doživljanje razumejo ter se zavedajo njihove normalnosti, ipd. (Mikuš Kos 2017: 32-34).

3.4 Spolno nasilje

V vojnih razmerah pogosteje umre več moških kot žensk, obenem so moški bolj pogosti storilci in žrtve poškodb direktnih spopadov s strelnim orožjem, ženske pa so tako v vojni, kot tudi v miru, bistveno pogostejše žrtve spolnega nasilja, kar lahko dolgoročno vpliva na njihovo duševno zdravje (Valenti *et al.* 2007: 392). V času oboroženih konfliktov posilstva pravzaprav veljajo za bojovniško taktiko, ki ponekod predstavlja del uradne vojne strategije. Do množičnih posilstev je prihajalo že v času I. in II. svetovne vojne, v devetmesečni vojni med Pakistanom in Bangladešem, s strani ameriških vojakov v vietnamski vojni, v Zalivski vojni, v času vojne v Bosni in Hercegovini ter v mnogih drugih spopadih (Zaviršek 1994: 110-111). Vojna se v simboličnem smislu konča takrat, ko moški svojo dominacijo izkažejo tako, da na nasprotnikovem ozemlju posilijo ženske sovražnika, ki se ob tem počuti osramočenega in poraženega; ženska v tem primeru velja za lastnino moškega, njena vloga pa je zgolj menjalna (Zaviršek 1994: 112). O simboliki spolnega nasilja govori tudi Skjelsbaek (2000: 130-133), ki spolno nasilje v vojnih razmerah prepozna kot sestavni del vojnih spopadov, element medsebojne komunikacije med moškimi, način za potrjevanje moškosti, način uničevanja nasprotnikove kulture ter kot rezultat sovraštva do žensk.

Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije (ICTY) in Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju Ruande (ICTR) sta bili prvi vojni sodišči, ki sta sodili tudi o spolnem nasilju. Spolno nasilje ne obsega zgolj posilstev, temveč med drugim vključuje tudi prisilno prostitucijo, spolno suženjstvo ter pohabljanje spolovil. S tovrstnim nasiljem se srečujejo tudi moški, vendar je večina žrtev žensk (Skjelsbaek 2000: 120-121). Ocene iz vojn v republikah bivše Socialistične republike Jugoslavije govorijo o tem, da je bilo na tem ozemlju posijenih med 10.000 in 60.000 žensk (*ibid.*, 121). Ženske v rodni dobi so bile pogosto posiljene z namenom, da bi zanosile, zato so jih storilci obdržali v ujetništvu dokler ni bilo prepozno, da bi splavile. Med storilci spolnega nasilja med vojno v Bosni in Hercegovini so bili pripadniki vseh treh dominantnih etničnih skupin, posilstvo pa je služilo kot del strategije v procesu etničnega čiščenja, kot mučenje in orodje za vlivanje strahu, poniževanje ter kulturno uničenje nasprotnikov (Skjelsbaek 2000: 120-123).

3.5 Prisilne migracije in razseljevanje

Ob koncu leta 2005 je bilo po vsem svetu približno 23,7 milijonov notranje razseljenih oseb, med katerimi je bilo največ takšnih, ki so svoje domove zapustili zaradi oboroženih konfliktov in hudih kršitev človekovih pravic (Naidu 2016: 222). Razseljene osebe se poleg s stresorji, povezanimi z nevarnostmi ob oboroženih spopadih, pogosto soočajo še s spremenjenimi socialnimi in ekonomskimi okoliščinami, kot so revščina, spremembe v družinski strukturi in delovanju, izguba socialne podpore, otežen dostop do izobraževanja, prenatrpanost v bivališču, težave v procesu akulturacije, sovražnost in rasizem, marginalizacija, izolacija in kulturna izguba (Letica-Crepulja *et al.* 2011: 710).

Čaćinović Vogrinčič (1994 b: 221) o begunstvu, ki ga povzroči vojna, piše kot o psihološki katastrofi, ki se odraža skozi ogromno število prizadetih, ki so izpostavljeni nasilju in grožnjam s smrtjo, medtem ko je njihova moč vpliva in nadzora nad razvojem dogodkov povsem izničena. Avtorica izkušnjo prisilne migracije opisuje kot izgubo življenjskega okvirja vsakdanjega sveta, tako v človekovem neposrednem okolju, kakor tudi v njegovi notranjosti. Travmatske izkušnje, kot so boleče izgube, nasilje, strah in smrt namreč prizadenejo posameznikovo samospoštovanje, občutek varnosti in lastne vrednosti, medtem ko odhod od doma pretrga njegove socialne mreže, povzroči razpad družine in človeka iztrga iz zanj predvidljivega in obvladljivega sveta (Čaćinović Vogrinčič 1994 b: 221). Med psihičnimi obremenitvami beguncev so pogosta občutja krivde, strah pred prihodnostjo, skrb za odsotne družinske člane, psihične travme, izgube in žalovanje (Mikuš Kos 2017: 9). Bogić in soavtorji (2015: 35) so izvedli pregled 29 študij na temo dolgoročnega duševnega zdravja, v katere je bilo vključenih skupno 16.010 vojnih beguncev. Ugotovili so, da so depresija, posttravmatska stresna motnja in druge anksiozne motnje pri posameznikih pogosto prisotne še pet let in več po izkušnji prisilne migracije. Avtorji dodajajo, da so slabe socio-ekonomske razmere po migraciji, kot so nezaposlenost, nizki dohodki in pomanjkanje podpore iz socialnih mrež, v veliki meri povezane z depresijo.

Mesić (1994: 193 – 194) je v raziskavi o razlogih za begunstvo med hrvaškimi in bosansko-hercegovskimi begunci iz leta 1994 ugotavljal, da je bila neposredna nevarnost in okupacija njihovih krajev s strani nasprotnikovih sil najpogostejši razlog za begunstvo, medtem ko je bila druga najštevilčnejša skupina sodelujočih v raziskavi sestavljena iz pregnancev, tj. oseb, ki so bili dobesedno pregnani iz svojih domov ali umeščeni v koncentracijska taborišča iz

katerih so bili kasneje odpuščeni ali izmenjani za vojne ujetnike nasprotnikov. Avtor je 1.247 beguncev, ki so sodelovali v raziskavi, vprašal o počutju po prestani izkušnji vojne in v trenutnih razmerah begunstva oz. pregnanstva, na kar je 51,5% oseb odgovorilo, da težko prenašajo dane razmere, vendar upajo, da bodo lahko spet normalno zaživel. 24,4% oseb je z optimizmom odgovorilo, da so najhuje že prestali ter verjamejo, da bodo kmalu zaživel normalno, 24,1% pa, da so jih izkušnje popolnoma zlomile in ne verjamejo, da bodo lahko še kdaj normalno nadaljevali z življenjem (Mesić 1994: 195).

Mikuš Kos (2017: 10) je identificirala najpogostejša občutja beguncev po prisilni migraciji in med njihovimi pogosto izraženimi željami in potrebami izpostavila željo po urejenem statusu in občutku varnosti, po zaposlitvi in šolanju otrok, po vzpostavitvi čim bolj normalnega življenja, nestereotipni oz. individualni obravnavi, svobodi in samostojnosti pri uravnavanju svojega življenja, naklonjenosti okolja in nenazadnje tudi spremembah v okoliščinah, ki so jih prisilile v migracijo in ki bi jim ob pozitivnem preobratu naposled omogočile, da se vrnejo domov.

4 Problem

4.1 Formulacija problema

Pri praktičnem usposabljanju pri Društvu za razvoj in povezovanje družbenih ved Odnos in finški nevladni organizaciji Kõlvi-toiminta, ki sta nudili psihosocialno podporo in pomoč migrantom, beguncem in osebam s subdisidiarno zaščito, med katerimi so imeli mnogi izkušnje z življenjem v vojnih razmerah, sem ugotovila, da pristop k tej temi pri pogovoru s posameznimi uporabniki zahteva precejšnjo mero razumevanja in izredno veliko mero senzibilnosti. Študentke socialnega dela smo ob sicer redkih priložnostih, ko so uporabniki med pogovorom izpostavili določeno izkušnjo iz časov vojne, nekajkrat ostale brez besed, saj socialni delavci in delavke pri izobraževanju za delo z begunci in migranti na prvi stopnji študija nimamo dovolj specifičnega vpogleda v delo z žrtvami vojne in političnih konfliktov, zato je naša usposobljenost in senzibilnost pri nujenju pomoči in podpore osebam s tovrstnimi izkušnjami omejena. S pomočjo diplomskega dela in raziskave v Sarajevu, kjer sem iz vidika socialnih determinant zdravja poleg življenjskega sveta preživelih v vojni, raziskovala tudi vire moči in morebitne ovire v procesu okrevanja po vojni, želim ponuditi podrobnejši vpogled v vlogo socialnega dela pri delu z žrtvami vojne in političnih konfliktov in prepoznati, kako v socialnem delu učinkoviteje podpreti ljudi, ki so preživeli vojne razmere.

Med pregledom literature sem našla precejšnje število predlogov in smernic za socialno delo z begunkami in begunci, precej majhen del novejšje literature pa je konkretnije obravnaval vprašanje pristopa socialnega dela k problematiki žrtev vojne. Vojna je v svetu nenehno pereč problem, njen dolgoročni vpliv na zdravje pa je iz perspektive posameznikov težje evalvirati v času, ko so konflikti še aktualni ali nedavni. Z raziskavo o vplivu vojne na zdravje iz perspektive oseb, ki so imele po dveh desetletjih po koncu vojne v Bosni in Hercegovini v večji meri moč prepoznati vpliv vojne na svoje zdravje in počutje, reflektirati svoje izkušnje in jih povezati z vplivi vojne na današnje življenjske razmere, želim prispevati k razumevanju specifik vojnih okoliščin in dolgoročnih povojnih vplivov, ki so do neke mere skupni tudi ljudem iz drugih konfliktnih območij, ki podporo potrebujejo še danes in ki jo bodo najverjetneje potrebovali tudi v prihodnosti.

4.2 Raziskovalna vprašanja

- Kako poslabšanje socialno-ekonomskih pogojev v izrednih razmerah vpliva na zdravje ljudi v času vojne?
- Kakšne so dolgoročne posledice vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi?
- Kako pogosto se 22 let po koncu oboroženih spopadov ljudje še spominjajo dogodkov iz vojne?
- Kaj preživeli v vojni prepoznavajo kot vire moči med vojno in v procesu okrevanja?
- Kaj predstavlja ovire v procesu okrevanja po vojni?

5 Metodologija

5.1 Vrsta raziskave

Raziskava je kvalitativna in eksplorativna oz. poizvedovalna. Z uporabo metode delno standardiziranega intervjuja sem zbirala besedne opise o življenjskih pogojih in izkušnjah ljudi v času vojne, njihovem zdravju, spominu, virih moči in ovirah v procesu okrevanja. Raziskava je kvalitativna, saj sem skozi zgodbe in opise intervjuvancev zbirala besedne opise in jih analizirala na beseden način (Mesec 2007: 11). Raziskava je tudi poizvedovalna, saj je v stroki socialnega dela in drugih pomagajočih poklicev večina obstoječih raziskav, spoznanj in predlogov o psihosocialni podpori in pomoči preživelim v vojni, namenjena nudenju podpore in pomoči osebam v državah azila, manj pa je znana problematika preživelih, ki so celotno obdobje oboroženih konfliktov preživeli v vojni in še danes živijo v razmerah, ki bi jih glede na množstvo socialnih težav lahko definirali kot povojne. Namen raziskave je ponuditi drugačno perspektivo in nove podatke skozi specifike problemske situacije in dolgoročnega vpliva vojne na zdravje teh oseb.

5.2 Merski instrument

Pri raziskovanju sem uporabila polstrukturiran seznam vprašanj. Poglavitne raziskovalne tematike sem vnaprej opredelila, tako, da sem vprašanja najprej razdelila v tri segmente: v prvem delu intervjuja so me zanimale socialne in ekonomske okoliščine sogovornikov v času vojne. Na ta način sem se seznanila z njihovimi zgodbami in socialnimi determinantami zdravja, ki so v preteklosti pogojevale njihovo počutje in kvaliteto življenja. V naslednjem segmentu me je zanimalo, kako pogosto se sogovorniki spominjajo dogodkov iz vojne, kako in v kolikšni meri pretekle izkušnje vplivajo na njihovo zdravje in počutje danes. V zadnjem delu pa sem ob upoštevanju Saleebeyeve (2009: 12-13) predpostavke o človekovi naravnosti k zdravljenju in sposobnosti okrevanja, ki temelji na spoznanju, da ljudje okrevajo in premagujejo tudi težke življenjske udarce, zbrala podatke o virih moči, ki so intervjuvancem pomagali v procesu okrevanja, oziroma morebitnem pomanjkanju internih virov moči in eksternih virov pomoči, kar bi ta proces oteževalo. Vrstni red vprašanj sem med intervjuji prilagajala toku pogovora in po potrebi postavljala dodatna podvprašanja.

5.3 Populacija in vzorčenje

Populacijo sestavljajo osebe, ki so med leti 1992 in 1995 živele v Bosni in Hercegovini, bile v tem času stare od 10 do 50 let ter tam živijo še danes. Vzorec je neslučajnosten in priročen. V raziskavo je bilo vključenih 5 oseb iz bošnjaške etnične skupine, ki trenutno bivajo v Sarajevu, pred začetkom vojne in v njenih začetnih fazah pa so živele v Bugojnu, Doboju, Sarajevu in Srebreniku. V vzorec so vključeni strokovnjaki iz področja sociologije in socialnega dela. Vzorec ni reprezentativen, saj je izkušnja vojne in ovrednotenje njenih posledic kljub temu, da si jo deli celotno prebivalstvo, v mnogih vidikih individualne narave. Namen vzorca torej ni reprezentacija uniformnih izkušenj celotne populacije, temveč interpretacija posledic vojne skozi individualne izkušnje pod vplivom starosti, spola in kraja bivanja.

Tabela 5.3.1. – Demografski podatki intervjuvancev

Št.	Šifra intervjuvanca	Spol	Starost ob začetku vojne (1992)	Kraj bivanja v začetku vojne (1992)
1.	A	M	10 let	Bugojno
2.	B	Ž	18 let	Sarajevo
3.	C	M	13 let	Doboj
4.	D	M	35 let	Sarajevo
5.	E	Ž	11 let	Srebrenik

5.4 Zbiranje podatkov

Intervjuje sem izvedla v aprilu 2017, v prostorih Fakultete za politične vede v Sarajevu. Kontakt s sogovorniki in sogovornicami mi je omogočila profesorica na oddelku za socialno delo, s katero sem stopila v stik pred odhodom v Bosno in Hercegovino in ji pojasnila naravo, metode in namen raziskovalnega dela. Sogovornice in sogovorniki so na sodelovanje v raziskavi večinoma pristali predhodno, v dogovoru s profesorico, sama pa sem se po prihodu z njimi osebno dogovorila o času in kraju izvedbe intervjujev. Dvema sogovornikoma sem na željo pred izvedbo intervjuja posredovala vprašalnik. Vsak pogovor je trajal približno uro

in pol do dve uri. Intervjuji so bili izvedeni v bosanskem jeziku. S pristankom vseh sogovornic in sogovornikov sem pogovore posnela s snemalno napravo. Snemanje ni imelo vidnega vpliva na potek pogovorov ali počutje intervjuvancev. Intervjuje sem transkribirala in kodirala v bosanskem jeziku, posamezne izjave pa sem v obravnavi rezultatov raziskave prevedla v slovenščino. Vsem sodelujočim sem zagotovila anonimnost.

Lastni občutek državljske in etnične pripadnosti, ki je nekoliko razdeljen med Slovenijo, mojo rojstno državo in Bosno in Hercegovino, rojstno državo mojih staršev, sem v raziskovalnem procesu prvič doživela kot posebno prednost. S sogovorniki in sogovornicami sem govorila v bosanščini, njihovem maternem jeziku, razumela sem njihove običaje in reference, hkrati pa sem nastopila v vlogi tujke, ki je odrasla v drugačnem okolju in so ji njihove življenjske izkušnje neznane, nenavadne in zanimive. Tako se je zgodilo, da so mi sogovorniki po eni strani podajali izjave, kot je, na primer: „Kakorkoli se bo to nekomu slišalo tuje, vi pa to nedvomno razumete ...“, po drugi strani pa so izrazili, da sodim v skupino ljudi, s katerimi mnogo lažje govorijo o svojih izkušnjah, saj kot nekdo, ki ne živi v Bosni in Hercegovini, predstavljam „nevtralen teritorij“, zato lahko to počnejo na manj zadržan in bolj sproščen način, kakor če bi govorili z nekom, ki je tam odrasel in bi se z njihovimi zgodbami lažje poistovetil ter jih primerjal z lastnimi izkušnjami.

Pričakovala sem, da tovrstna raziskava za sodelujoče ne bo nič tujega, vendar se je izkazalo, da so raziskave, ki se dotikajo problematike vojne in njenih posledic, med študenti na oddelku za socialno delo na Fakulteti za politične vede v Sarajevu izjemno redke. Nekateri sogovorniki so si med pogovorom prvič priklicali v spomin določene dogodke iz časa vojne in nekatere izkušnje iz otroštva prvič zavestno reflektirali skozi oči odraslega človeka. Občasno so intervjuvanci začeli pripovedovati o svojih izkušnjah in percepcijah v formatu zgodbe takoj, ko sem jim predstavila namen raziskave in temeljna raziskovalna vprašanja. V takšnih primerih sem pogovor zgolj usmerjala in postavljala dodatna podvprašanja.

5.5 Obdelava in analiza podatkov

Podatke sem obdelala po metodi kvalitativne analize. Posnete intervjuje sem najprej transkribirala in jih večkrat prebrala. Uporabila sem metodo odprtega kodiranja in načrtala

glavne raziskovalne teme in podteme, nato pa podčrtala in oštevilčila relevantne izjave, ki so se nanašale na te teme.

Primer:

E: Šta vam je najviše pomoglo, da ste uspjeli savladati ta vremena?

D: Meni je lično - ja sam vam na neki način to prehodno govorio – to, što sva ta ponašanja, svi ti oblici ljudskog ponašanja su meni bili poznati preko literature, jer očito da se ovdje ništa originalno nije desilo. Samo što historija nije učiteljica života. Nije, definitivno. Ovdje se nažalost ova situacija ponavlja, evo za Bošnjake, muslimane, deseti put. I sad vi se čudite šta se tu dešava. Pošto sam ja na neki način bio pripremljen za to, onda nisam šokiran i to me je održalo (D45). Svjestan sam, da ako bi vas mržnja ovladala, onda ste dvostruka žrtva – i time što ste fizička žrtva, i time što su vas doveli u situaciju da budete isti kao i ti, koji su to učinili (D46). Samo teško je, naime ... Evo, u ovom slučaju konkretnom, meni je pomoglo to s čime sam se ja bavio, što sam studirao i tako (D47).

Izjave sem nato razvrstila v razpredelnice, tako, da sem vsaki posamezni izjavi pripisala pojem in kategorijo.

Primer:

Št. izjave in oznaka intervjuja	Izjava	Pojem	Kategorija
D45	<u>Meni je lično - ja sam vam na neki način to prehodno govorio – to, što sva ta ponašanja, svi ti oblici ljudskog ponašanja su meni bili poznati preko literature, jer očito da se ovdje ništa originalno nije desilo. Pošto sam ja na neki način bio pripremljen za to, onda nisam šokiran i to me je održalo.</u>	Informiranost in pripravljenost	Viri moči
D46	<u>Svjestan sam, da ako bi vas mržnja ovladala, onda ste dvostruka žrtva – i time što ste fizička žrtva, i time što su vas doveli u situaciju da budete isti kao i ti, koji su to učinili</u>	Notranja moć	Viri moči
D47	<u>Evo, u ovom slučaju konkretnom, meni je pomoglo to s čime sam se ja bavio, što sam studirao i tako</u>	Izobrazba in poklic	Viri moči

Podatke sem nato obdelala še tako, da sem posamezne izjave razporedila pod sorodne kategorije.

Primer:

VIRI MOČI

Skupnost

- Ali ono što je pozitivno iskustvo u čovjeka je ta zajednica, ta socijalna kohezija (A114)
- Recimo, u islamu je i taj kolektivni moment bitan, tog džematskog u stvari, da ljudi dođu tamo pa se okupe, pa je sad vjerski ritual tu možda manje – više bitan, ali je bitno posle ono druženje, ono neko okupljanje i to. Tako da je taj neki momenat zajedništva stvarno vrlo bitan (B84)
- I rodbina i prijatelji, zatim svi smo nekako bili bliskiji jedni s drugima, čak i prema nepoznatim, tokom rata su svi ljudi bili upućeniji jedni na druge, više se nastojalo pomoći jedni drugima na sve načine – od materijalne pomoći do moralne podrške (C48)
- Imali smo podršku zajednice, na nivou tog mjesta gdje smo živjeli. Svi su bili organizovani i dijelili smo, mijenjali smo robu (E62)
- Tako da što se tiče podrške zajednice, svi smo bili uvezani i jedan problem svi dijelimo (E65)

Branje knjig

- Pa onda čitanje romana – kad je svjetlo, kad imate svjetla (A119)
- Tokom nedostatka struje i TV-a ponovo smo otkrili čari čitanja knjiga i dugih, interesantnih ljudskih razgovora i slično (C10)
- Čitala sam knjige. Puno sam čitala knjige. Pred svijećom. Tako smo obstajali (E38)
- Uglavnom, sve sam to – knjige. Što god je bilo, tad sam pročitala. Nekako posebno te knjige koje su davale neku nadu, koje su imale te vedre opise u tom ludilu, da kažem (E41)

Medosebni odnosi

- Specifično je mlađoj generaciji – ne spadam ni ja u previše staru generaciju – kakve su se sve vrste prijateljstava u tom ratu dešavala. Ljudi postaju bliži (A26)
- Mislim da su to odnosi. Da, odnosi (B81)
- Svi su bili svjesniji ratne situacije, svakodnevnih opasnosti i smrti, i svi smo nekako bivali bliskiji i bolji jedni prema drugima, ne samo odrasli nego i djeca međusobno (C38)

Izjave, ki sem jih izpostavila pri prikazu in interpretaciji rezultatov sem kasneje prevedla v slovenščino.

6 Rezultati

6.1 Socialne determinante zdravja

V prvem delu poglavja predstavljam nekaj ključnih družbenih okoliščin življenja med vojno, ki so na zdravje sogovornikov vplivale iz vidika socialnih determinant zdravja. To so: izobraževanje in zaposlitev, bivališče, stres in občutek varnosti, vrsta in raznolikost prehrane, dostop do vode, finančna preskrbljenost in kupna moč, svoboda gibanja, možnost ohranjanja stikov v socialni mreži ter vloga spola.

6.1.1 Izobraževanje in zaposlitev

Večina sogovornikov je bila leta 1992, ko se je v Bosni in Hercegovini pričela vojna, v pretežno šoloobveznem življenjskem obdobju. Trije sogovorniki so obiskovali osnovno šolo, ena sogovornica pa je to leto zaključila srednješolsko izobraževanje in se v času vojne vpisala na dodiplomski študij na Univerzi v Sarajevu. Zaradi vojnih razmer je bil pouk prilagojen in pogosto prekinjen, vojna pa je vplivala tudi na spremembe v učnih načrtih. Zaradi poudarka na etno-nacionalnih identitetah prebivalstva, so v ospredje prešle določene zgodovinske vsebine, ki jih pred vojno ni bilo. Namesto srbsko-hrvaškega jezika in književnosti, so se po razpadu Socialistične republike Bosne in Hercegovine, otroci v bošnjaških skupnostih učili bosanskega jezika in književnosti, kjer so se med drugim prvič seznanili z učnimi vsebinami kakršna je alhamijado književnost.² V krajih, ki so veljali za bolj ogrožene, je šolo v posameznem razredu obiskovalo manjše število učencev – do 10, ponekod tudi 6 ali manj. V krajih, ki so bila varnejša pred vpadi nasprotnikovih oboroženih sil, pa je bilo učencev v razredu več kot pred vojno, saj so tam pouk obiskovali tudi otroci iz notranje razseljenih družin. V šolske prostore se je ponekod naselila vojska, zato so pouk premestili v improvizirane prostore, kot so bile zapuščene trgovine. Šolski prostor, ki je pred vojno veljal za varen in spodbuden kraj, je ponekod postal vir strahu in stresa:

V šolo smo pomagali naseliti vojake. To je bila kasarna. Se pravi, šole so pretvorili v kasarne. Večina šol je služila za to. Kasneje so ravno ti vojaki, ki smo jim pomagali,

² Poezija, ki so jo bosansko-hercegovski muslimanski pesniki pisali v bosanskem jeziku z arabskimi črkami.

da so se v to šolo vselili, začeli napadati to področje, saj je bila to pravzaprav hrvaška vojska. Takrat, ko so se vselili v šolo, so bili velik plus, saj so služili kot pomoč proti srbski strani, kar je tako zelo specifično. Vendar veste, da je leta 1994, 1993, prišlo do tega bošnjaško-hrvaškega spora in potem so ... Pravzaprav je bila ta šola približno 150 - 200 metrov stran od moje hiše, tako da smo se kasneje bali tudi te šole, oziroma tistega, kar bi iz nje lahko prišlo. (Moški, Bugojno)

Redno sem začel hoditi v osmi razred, vendar so pouk čez en mesec prekinili, saj je obstajala nevarnost prodora srbske vojske na to področje, tako da se je vojska celo vselila v šolske prostore in jih spremenila v spalnice in podobno. (Moški, Doboj)

Otroci so bili na poti do šole ponekod izpostavljeni bombnim napadom, do nesreč pa je prihajalo tudi v šolskih prostorih. V obleganem Sarajevu, kjer so nad prebivalstvom prežali ostrostrelci, je bila pot do šole še bistveno bolj stresna. Sarajevčani so na posebej nevarnih poteh izkopali rove, ki so služili kot zaščita pred ostrostrelci, posamezni študentje pa so se bili tako primorani na poti do fakultete v vseh vremenskih razmerah plaziti po rovih. Predavanja na Fakulteti za politične vede Univerze v Sarajevu so občasno potekala v kletnih prostorih, ki so obenem služila kot zaklonišča pred bombnimi napadi. Problem je predstavljalo tudi ogrevanje šolskih prostorov:

Vsak otrok je s seboj nosil eno drvo, se pravi, en kos lesa. Zakaj? Ker je bilo treba ogrevati učilnico. Tako, da je vsak učenec s sabo poleg nahrbtnika nosil en kos lesa in če je bilo v razredu od 15 do 20 učencev, je to takrat zadostovalo. (Moški, Bugojno)

60-letni sogovornik iz Sarajeva je na tamkajšnji univerzi v času vojne opravljal delo profesorja sociologije in filozofije. Univerzo je v tem času obiskovalo bistveno manjše število študentov kot pred in po vojni, saj je bilo oblegano mesto nedostopno študentom iz drugih krajev, kakor tudi študentom v Sarajevu, za katere je bila pot do fakultetnih prostorov preveč izpostavljena prežeči nevarnosti. Obenem se je bistveno zmanjšalo tudi število zaposlenih, saj so mnogi predavatelji zapustili Sarajevo in poiskali zatočišče v drugih krajih in državah. Preostali zaposleni so bili posledično primorani improvizirati ter učni sistem in načrt dela prilagajati vojnim razmeram. Sogovornik za svoje delo na Univerzi v Sarajevu ni prejemal plačila. V zameno za delo je prejemal zgolj bone s precej simbolično vrednostjo. Kljub vojnim razmeram, zaradi katerih je študentom predaval v kabinetu, ki ni bil ogrevan

in kjer so bili vsi navzoči nenehno izpostavljeni nevarnosti, so profesorji uspeli obdržati kontinuiteto in ustvariti privid normalnega življenja, kar je bil za mnoge študente pomemben motiv za študij v času vojne:

Mi smo, recimo, s predavanji pričeli v kabinetu. Ni bilo gretja, ni bilo ničesar. Ves čas pričakujete, kdaj bodo padle granate. Ta novi del zgradbe je ves kot iz kartona. Pazite, navadna krogla gre skozi tri tiste stene. Medtem pa naenkrat nekdo reče, da je – še jaz ne vem – minilo pet ali šest ur, jaz pa sem bil navdihnjen, da se z njimi pogovarjam in predavam, oni pa so to v bistvu poslušali zato, da bi zbežali iz te nujnosti življenja, te groze. Bilo je največ deset študentov. Tako je bilo, ko sem jaz začel, leta 1993, pa 1994. Torej, tudi njihov motiv je bil, da zbežijo iz te nujnosti in te strašnosti življenja v nek svet znanstvene konstrukcije. (Moški, Sarajevo)

6.1.2 Bivališče

V kolikor so okoliščine sogovornikom dopuščale, da so med vojno ostali v svojih domovih, je bilo njihovo bivanje pogosto koncentrirano na en sam prostor. V obkoljenem Sarajevu je bila to večinoma tista soba, v kateri se je nahajala peč. Posamezna gospodinjstva so peči izdelovala sama iz pločevinastih veder. Za ogrevanje in kuho so uporabljali les in premog, včasih pa so bili primorani v zameno za gretje zažgati tudi knjige ali pa s tal strgati parket. Ključno zatočišče so bila zaklonišča:

Nismo živeli v prvem nadstropju, ne v drugem, ne v pritličju, temveč v kleti. Tako je torej delovalo življenje. V višje nadstropje smo pravzaprav hodili le občasno, ko smo morali od tam kaj vzeti. Celotno življenje se je odvijalo v kleti. Tako smo se obvarovali pred granatami in šrapnelom ter se izognili smrti, poškodbam in tako naprej. To življenje se je potem odvijalo nekje na dvajsetih kvadratnih metrih. Odvisno od velikosti hiše, v kateri so ljudje živeli. Naša klet je bila velika, v njej smo imeli celo stranišče, toda nismo se premikali iz tega območja, vedno smo bili tam. (Moški, Bugojno)

V zakloniščih načeloma ni bilo dnevne svetlobe. Sogovornik iz Bugojna je poročal o tem, da so bili primorani na okna v kleti pribiti deske, saj bi sicer kosi železja, ki se aktivirajo ob padcu granate, predrli skozi steklo. Z družino je torej živel v povsem zaprtem prostoru.

V Sarajevu so stekla na oknih pogosto popokala zaradi strellov oziroma trenja, ki je nastalo ob bombardiranju. Predstavniki UNHCR-ja so ljudem zato ponudili folije, s katerimi so prekrili okna in v prostoru hkrati učinkovito zadrževali toploto. Ponekod so imela gospodinjstva občasen pritok električne energije, ponekod pa so se morali navaditi na življenje brez elektrike. Za osvetljavo so v temi uporabljali sveče, olje in gaze. Stopljen vosek so pretakali in reciklirali za ponovno uporabo. Prekinjen električni tok je negativno vplival na počutje ljudi tudi z vidika dostopa do informacij:

Pravzaprav je nekako najbolj „primanjkovalo“ elektrike za to, da bi lahko po radiu poslušali novice, saj so si ljudje najbolj želeli lepih novic in hitrega konca vojne. Pričakovali smo tujo vojaško intervencijo, tako da so tiste dni vsi poskušali izvedeti čim več. (Moški, Doboj)

Sogovorniki so večji del vojne preživeli v krogu družine. Bivalni prostor so si delili s starši, oziroma enim od staršev, brati ali sestrami, ponekod pa tudi z razširjeno rodbino. Sogovornica, ki je večji del vojne preživela na vasi, ki je veljala za relativno varno v primerjavi s kraji, kjer so v času vojne bivali preostali sogovorniki, si je prostore hiše v kateri je živela, delila z do sto osebami hkrati. Njena družina je med vojno k svoji hiši sprejemala ljudi, ki so bili primorani zapustiti domove v bolj ogroženih področjih. Prostorska utesnjenost v vojni sicer ni bila njihova primarna skrb, nedvomno pa je povzročila znatno spremembo v njihovem življenjskem slogu. V času vojne zanje namreč ni bila prisotna le skrb za varnost, temveč tudi skrb za prehranitev tako velikega števila oseb v gospodinjstvu:

Živeli smo s temi ljudmi, ki so zapustili svoje domove in potem je ta boj za obstanek, za to kako bomo preživeli ta dan, ali bo varen ... Bilo nas je zares veliko. Preden se pomije vsa posoda po zajtrku, kosilu; delo, kam gre kdo ... Mi nismo imeli časa, da bi veliko premišljevali o [vojni]. (Ženska, Srebrenik)

6.1.3 Stres in občutek varnosti

Zanimalo me je, kako so se sogovorniki soočali s stresom ob nenehno prisotni nevarnosti in odsotnostjo občutka varnosti. Le-ta je bil za sogovornike v času vojne povsem neznan:

V vojni niste varni, to je jasno. Jasno je, da streljajo z vseh strani, vendar vi nekako živite s tem in enostavno ne razmišljate o tem: če začnejo streljati, pač začnejo

streljati. Mislim, vi na koncu koncev lahko umrete tudi doma. Bomba lahko pade na vašo hišo in vi doma niste na varnem, nikjer niste na varnem. Sprijaznite se torej s tem vprašanjem življenja in smrti. (Ženska, Sarajevo)

Skozi celoten čas vojne, nikjer, kjer sem se nahajal in gibal, ni bilo varno. Vse je bilo v dometu orožja sovražnikov, več ali manj. (Moški, Doboj)

Sogovornik, ki je vojno v celoti preživel v Bugojnu, je dejal, da se je sam kljub vsemu počutil bolj varno kakor bi se počutil nekdo, ki je v tem času živel v Sarajevu. V sogovornikovem kraju namreč ni bilo ostrostrelcev, ki bi s hribov in visokih zgradb prežali na civiliste. V Bugojnu so bile smrtonosne predvsem bombe, ki pa so jih prebivalci lahko slišali, ko so bile aktivirane, zato so imeli na voljo nekaj trenutkov, da se na to pripravijo. V obleganem Sarajevu je bil med obleganjem mesta tovrsten občutek kontrole, četudi minimalne, prebivalstvu popolnoma odvzet.

6.1.4 Prehrana

Eden izmed glavnih virov prehrane med vojno je bila humanitarna pomoč, ki so jo sogovorniki prejeli predvsem od Karitasa in Merhameta oz. dveh največjih katoliških in muslimanskih dobrodelnih organizacij. Ciljna skupina prejemnikov pomoči obeh organizacij so bili pripadniki posamezne etnične oziroma religijske skupine, vendar so humanitarno pomoč podeljevali tudi medsebojno. Prehranski paketi humanitarne pomoči so načeloma vsebovali osnovne dobrine, kot so riž, moka, olje, sladkor in mleko v prahu. Prejemali so tudi konzervirano hrano, kot so fermentirani slaniki, leča in goveji narezki. Nekateri so občasno prejeli prehranske pakete z vnaprej pripravljenimi obroki, kakršni so namenjeni prehranitvi v izrednih razmerah, ko osebe nimajo dostopa do neomejenih kuhinjskih pripomočkov. Vir prehrane so bile ponekod tudi javne kuhinje, v veliki meri pa so ljudje na poljih in vrtovih hrano proizvajali sami. Tudi na gosto poseljenih območjih Sarajeva, so ljudje med stanovanjskimi bloki zasadili vrtove. S kreativnostjo in iznajdljivostjo so tudi rastline, ki so rastle med stavbami, spreminjali v za dane razmere okusne obroke, ki so jih v spomin priklicali z nostalgijo:

Med vojno smo sadili vrte okrog naših zgradb. Nabirali smo regrat, trpotec, konjenico, kislice – to je ena trava, lapuh. Ljudje so kadili cigarete tako, da so sušili

ta zelišča in jih zavijali v cigarete. Kavo smo kuhali iz tega lapuha, te trave. Vse to so pravzaprav zdrave stvari, če bi jih zdaj pojedli, kajne? Recimo, ta kislica je trava, ki raste kot plevel. Mislim, zdaj je nihče več ne opazi na ulici. Mi smo iz te trave delali odličen jabolčni zavitek, saj ima kiselkast okus in če jo zmeljete, lahko iz nje naredite odličen zavitek, odličen posladek. Iz fižolove trave so, recimo, delali cigarete. Ljudje so bili kreativni. Kavo so naredili iz leče. Iz kvasa so naredili pašteto in sirov burek. Prekrasno pito so naredili iz riža. (Ženska, Sarajevo)

Ponekod so lahko vzgajali tudi sadno drevje, vendar so sadeže zaradi nevarnih razmer s težavo obirali:

V našem vrtu smo imeli slive, ki smo jih lahko sami nabrali, vendar nismo smeli plezati na veje, ker bi tako lahko tvegali smrt, saj je ta šrapnel letel nekako malo višje po zraku, po tej logiki, po kateri se je to širilo. Torej si le malo stresel ali pa čakal, da pade granata, ki strese to drevo in potem si pobral slive. Jaz se najbolj spomnim sliv. Nekateri so imeli tudi jagode. Te rastejo prav pri zemlji in je bolj enostavno. (Moški, Bugojno)

V kolikor so živeli na vasi, na kmetiji, oziroma v manjših naseljih v predmestju, so bile za sogovornike pomemben vir prehrane tudi živali. Šlo je predvsem za kokoši, saj so se te lahko prehranjevale s travo, ki je rastla okoli hiš, medtem ko je bilo večje živali na kmetijah med vojno težje prehraniti. V vaseh je težavo predstavljala predvsem nedostopnost moke.

Raznolikost prehrane je bila odvisna predvsem od kraja bivanja. Tisti sogovorniki, ki so živeli v mestih, so bili odvisni predvsem od humanitarne pomoči, posledično pa je bila njihova prehrana bolj monotona. Pomembno vlogo pri zagotavljanju raznovrstnejše prehrane je v vojni odigrala skupnostna medsebojna pomoč. Ljudje so si med seboj izmenjevali različne pridelke in jih podarjali tistim, ki jih niso imeli dovolj.

Za njihovo zdravje med vojno in v povojnem času je bistveno tudi vprašanje kvalitete prehrane, ki so jo prejeli v paketih humanitarne pomoči:

Imeli ste, ne vem, malo olja, malo nekega masla, tistega suhega graha, keks – tisti vietnamski, ki mu je rok potekel pred tridesetimi leti. Prejemali smo Ikar konzerve: rumena, pravzaprav zlata konzerva, ki je psi v bistvu niso hoteli jesti, mi pa smo jo jedli. Tistim psom, ki so jo jedli, je odpadala dlaka. Torej, toliko, ko govorimo o tem. Toda zahvaljujoč tem konzervam ... To je bil edini vir proteina v naši prehrani.

Prejemali smo te slanike ... Slanik je ena takšna ovalna riba, ki strašno smrdi, ko jo vzameš iz konzerve. Ona je že gnila in se vsa razliva, vendar smo mi iz nje pripravljali tisoč in en recept. [...] Sčasoma se je pričelo to vprašanje humanitarne pomoči politizirati. Za nas je bila dobrodošla v tem smislu preživljanja, vendar je veliko vprašanje kvalitete tega, kar smo mi takrat prejemali in veliko vprašanje je, če so bolezni ... Torej, jaz nisem zdravnica in ne morem govoriti o tem. Skleпам, da pravzaprav ni pretiranih raziskav niti v medicinskem, zdravstvenem smislu. (Ženska, Sarajevo)

Omejena dostopnost prehrane je predvsem na začetku vojne predstavljala zelo veliko težavo. Humanitarno pomoč so ponekod dostavljali z avtomobili, kadar to ni bilo mogoče, pa so jo prebivalstvu puščali iz zraka s pomočjo padal. Sčasoma je to vprašanje, kakor tudi vprašanje pomanjkanja električnega toka in vode, postajalo lažje. Ljudje so se čez čas navadili in prilagodili danim razmeram, hkrati pa so nekatere okoliščine tudi konkretno postajale lažje: ceste so postale bolj prehodne, obstajalo je več možnosti za komunikacijo, ipd.

Dostopnost prehrane je bila velika ovira predvsem za prebivalstvo obkoljenega Sarajeva:

[Mama] je povedala, da je pripotovala na tovornjaku z nekimi vojaki, ko je prešla čez stezo – ko je prešla v Butmir, kjer je že bil, recimo temu "svobodni teritorij". Rekla je, da je videla kako vojaki na tovornjaku lupijo pomarančo, saj je tam že bila svobodna trgovina, tam so imeli vse. Mislim, iz Sarajeva so skozi tunel hodili tja po hrano. Skozi tunel ali čez stezo, ne vem. Zanj je bilo to presenečenje - pomaranča! Potem je prišla dol in moja babica je imela kravo, vendar ona ni mogla piti mleka, ker je bil to zanjo šok za organizem – mleko, mislim, sploh ni mogla [uživati] ničesar od tega, to je bilo premočno, saj je tukaj eno leto pila samo čaj in drobila kruh v čaj. Mislim, večino časa. (Ženska, Sarajevo)

Obstajali so otroci, ki po tistem, ko je bilo Sarajevo deblokirano, niso vedeli kako se je banana. Neverjetno, kaj je bilo storjeno. (Moški, Bugojno)

Sogovornik iz Bugojna je dejal, da zaradi spomina na vojno ne je več lažje, ki je bila v tistem času pogost sestavni del humanitarne pomoči. Pomanjkanje hrane v času vojne je na več sogovornikov dolgoročno vplivalo tudi iz vidika oblikovanja moralnih vrednot in odnosa do hrane v odrasli dobi:

Na splošno: pred vojno sem bil razvajen in jedel sem le določeno vrsto hrane. Med vojno sem se naučil imeti rad in spoštovati vso vrsto in vso količino hrane. (Moški, Doboj)

Meni zdaj, ko grem nekam, kjer so organizirana velika kosila, postane slabo od tega – od tiste hrane in metanja. Ko se spomnim tiste lakote in vsega kar so bili ljudje primorani prenesti zaradi tega, zdaj pa takole. Kakor da nimamo nobenih izkušenj s tem. Jaz nisem mogel verjeti, da me to lahko tako prizadene. (Moški, Sarajevo)

6.1.5 Dostop do vode

Težave, ki so nastale zaradi prekinjenega dotoka vode iz krajevnih vodovodov, so sogovorniki reševali s kopičenjem deževnice, uporabo vode neposredno iz rek in izvirov ter koriščenjem podzemnih vod, na katere so montirali vodne črpalke. V obkoljenem Sarajevu je bil dostop do vode ključno vprašanje, s težavo pa so se srečevali tudi drugod po državi:

V Sarajevu so agresorji – o tem vam bodo pripovedovali ljudje, ki so bili tu – neverjetno izrabljali resurse in izčrpavanja. Vode ni in potem morate iti ponjo na točno določena mesta, medtem ko greste tja po vodo, pa vas ubijajo kot zajce. To je zločin nad zločini in o tem se sedaj ne govori. Zdaj se uporabljajo neki zelo olepšani termini, da je šlo za takšno in takšno vojno, ampak obstajajo posnetki, dokazi. Predstavljajte si pošasti, ki tako čakajo, kdaj greste iskat vodo. Tako se na safariju lovijo živali. Čakate kdaj bo zebra, ali pa, ne vem, slon postal žejen in ga tam dočakate in ubijete. (Moški, Bugojno)

Na Dobrinji je ena majhna reka Dobrinja in v tej reki smo mi prali perilo. Ta reka pa je nekje ... Torej, korito te reke je tako, da od Dobrinje teče ena cesta, ki so jo nadzorovali Srbi, ona gre mimo in vi na koncu niste vedeli kaj je v tej reki, saj v njo teče kanalizacija. Lahko vas zadene krogla, granata, toda vi normalno delate. Če počí, pač počí. (Ženska, Sarajevo)

Na življenje brez elektrike so se sogovorniki čez čas navadili, pomanjkanje vode pa je zanje predstavljalo največji izziv v boju za preživetje v vojnih razmerah. Kadar je bil vodni vir oddaljen, hkrati pa je obstajala nevarnost obstreljevanja in bombardiranja, so ljudje v iskanju vode neposredno tvegali življenja. Nevarnost so predstavljale tudi zastrupitve, ki so bile

ponekod namerne. Prebivalci so občasno prejeli obvestila, da je voda iz mestnega vodovoda zastrupljena s strani agresorjev in je ne smejo piti.

Dotok vode iz mestnega vodovoda je bil zelo pogosto prekinjen. V takšnih obdobjih so bili ljudje primorani poiskati nove vodne vire, ena sama oseba pa je v vedrih do doma hkrati nosila tudi do trideset litrov vode, kar je v nekaterih primerih rezultiralo v dolgoročnih težavah z bolečinami v hrbtu. Voda, ki so jo prinesli domov, je hitro pošla, saj so jo poleg za pitje in kuho, potrebovali tudi za čiščenje in osebno higieno:

Včasih je pritekla voda in takrat smo mi, recimo, napolnili kad do roba in se umivali na ploščicah v kopalnici. Mislim, ker je bila kad polna vode in ni šlo drugače. [...] V bistvu smo se znali – to je bil fenomen vojnega kopanja, torej, da smo se znali umiti tudi s pet litrov, morda celo z dvema litroma vode. To je bila umetnost. To je bila umetnost, zares, umiti se s tako malo vode. (Ženska, Sarajevo)

6.1.6 Finančna preskrbljenost

Denar je bil v času vojne oziroma vsaj v njenih začetnih fazah, na mikro ravni precej postranskega pomena. Prihajalo je do primerov tihotapljenja blaga in vojnega profitarstva, vendar za ljudi, ki so skrbeli predvsem za golo preživetje, sam denar ni imel posebne vrednosti. Sogovorniki, ki so bili v času vojne otroci, se denarja pravzaprav niti ne spomnijo. Nekateri ljudje, ki so med vojno lahko obdržali zaposlitev, za svoje delo niso več prejeli plačila v obliki denarja. Dobili so zgolj kakšne bone, cigarete, hrano, ipd. Na ta način so izredne razmere tako rekoč odpravile razredne razlike:

Jaz sem hodil na pivovarno [po vodo]. Tam je bil led, ena dva metra od vode in pa vrsta. Eden je snemal oddajo o naši družini in je želel videti kam hodim. V tej vrsti pa – in to je ... mislim, kako vojna vse izenači v svoji strahoti – ena v bundi, super oblečena, zraven nje pa ena vsa v krpah in obe sta na povsem enaki ravni. (Moški, Sarajevo)

Finančni viri so bili priložnostni in različni:

Jaz sem slučajno spoznala eno žensko, ki je sem prišla iz Nove Zelandije. Kaj je bil njen motiv, ne vem. Humanitarci v glavnem pravijo, da so to humanitarni motivi. Bila je zares plemenita ženska, ki je delala za eno majhno nevladno organizacijo,

nobeno od teh velikih, da rečem, mednarodnih ekspertov, ki so imeli tukaj visoke dohodke in tu močno obogateli. Ona je od te svoje majhne plače ... recimo, nekaj družinam, ki jih je ona poznala, kakor moji mami, vsak mesec dajala sto mark. To mi je, recimo, veliko pomenilo. (Ženska, Sarajevo)

Od nekje nam je mogoče kdo dal kakšno marko ali pa kaj. Mislim, tudi takrat ste potrebovali kakšen denar. Ne vem od kod smo ga prejimali, pojma nimam, nekdo nam je tu in tam kaj dal. (Moški, Bugojno)

Trgovine so bile med vojno praviloma zaprte. Prevladovala je predvsem blagovna menjava. Ponekod so kot osnovno plačilno sredstvo uporabljali cigarete, ki so imele v tem času visoko vrednost – ena cigareta je stala 20 KM, oz. približno 10 evrov. Podobno visoke cene so imela tudi osnovna živila, kot so sladkor, olje, moka in kava.

6.1.7 Svoboda gibanja

Gibanje je bilo v nekaterih fazah vojne močno omejeno in nadzorovano. Za potrebe gibanja izven dovoljenih območij, so ljudje potrebovali dovolilnice:

Večinoma je bilo prosto gibanje možno, razen obdobja na začetku vojne, ki sem ga preživel v Doboju, kjer se osebe nesrbske nacionalnosti niso smele vedno svobodno gibati po mestu. Včasih je bila ta svoboda gibanja omejena celo na nekaj ur dnevno, mimo teh pa je vladala policijska ura in če so koga takrat ujeli, je bil aretiran. (Moški, Doboju)

Recimo, gibanje je bilo zelo omejeno. Potrebne so bile posebne dovolilnice za gibanje. Predstavljajte si, da je to nekih petsto metrov, ki jih morate prehoditi ... ah, kje, to je dvesto metrov – ne morete, ker so tam barikade, vojaki vas vprašajo kdo ste, kaj ste in kam grete. Še posebej, če ste imeli dve vojski, oziroma, če ste imeli, recimo, HVO – Hrvaško narodno obrambo. Vojsko, ki je imela tak naziv. Torej, kdo ste, kje ste? Mi smo vedeli kje so prepovedana področja in bili smo dejansko kakor neka ... ma ne bom rekel žival, ampak kot nekdo, ki je bil v nekem rezervatu. Se pravi, območje, kjer smo se lahko gibali, je bilo zelo omejeno. (Moški, Bugojno)

Gibanje torej ni bilo nadzorovano in omejeno le v Sarajevu, ki je bilo obkoljeno, temveč tudi drugod po državi. Občasno so gibanje omejili tudi iz varnostnih razlogov, kar so pogosto naznanjali opozorilni signali. Sogovornico, ki je imela med vojno med enajst in štirinajst let, so opozorilni znaki prestrašili do te mere, da se ni želela oddaljevati od hiše, čeprav gibanje v njenem kraju sicer ni bilo posebej restriktirano.

6.1.8 Ohranjanje socialnih stikov

Vsi sogovorniki, razen tistih, ki so živeli v neposredni bližini bližnjih oseb, so imeli v času vojne omejene stike z družino in prijatelji:

Mi smo imeli zelo redko možnost komunicirati in predvsem, kar se jaz spomnim, je bila to komunikacija, ko je nekdo šel v to mesto, nekako se je prebil do tja. Čez hribe se je hodilo peš, včasih tudi z vojnimi avtomobili in tako naprej. Redko kdaj je kdo imel priložnost z nekim ... jaz ne vem, helikopterjem – mogoče je šel kdo z UN-om, SFOR-jem. V tem času so bile [prisotne] UN-ove sile, "umproforci" smo jim mi rekli, "modre čelade" in tako naprej. Zelo šibka komunikacija, toda ponavljam vam, da je precejšen del ljudi morda imel to možnost. Recimo, če nekomu plačate in vam da nek poseben telefon ali kaj podobnega. Tudi v tem času je bilo to mogoče, vendar mi nismo. Mi smo komunicirali tako, da je nekdo rekel: »Videl sem, ne vem, teto Rapko v Pazariću.« To je eno naselje blizu Sarajeva, sodi k Sarajevu. »O, super, kako je z njo?« in tako naprej. Vendar do Sarajeva nihče ni mogel v tistem času, tako da si lahko komuniciral zgolj prek telefona. Ampak drugi kraji ... Recimo, lahko si šel v Zenico čez hrib. Zenica je tudi kraj v bližini. Hodilo se je preko hriba in ko danes nekdo reče, da je hodil pol ure, je to za nas smešno, takrat pa so ljudje hodili cel dan. Pet ur so potovali tja in pet ur nazaj. Malo se je komuniciralo, kar se nas tiče. Celo v času teh hudih spopadov s hrvaško stranjo, o katerih sem govoril, saj se tega malo bolje spomnim, ker sem bil starejši. Mi, recimo, več dni nismo ... Jaz bi lahko zdaj, recimo, v petnajstih minutah stekel do svoje babice, takrat pa več dni nismo mogli komunicirati z njimi. Nismo vedeli, če so živi ali niso, ker je bilo vse tako zablokirano. (Moški, Bugojno)

Stiki so bili prekinjeni, vendar smo jih vedno nekako uresničevali. Recimo, ko smo mama, brat in jaz zapustili Dobojo in prešli v Gračanico, so v Doboji ostale mamina mati, moja babica in dve mamini sestri, moji teti, s katerimi smo potem komunicirali prek odprtih pisem, ki so bila poslana preko organizacije Rdečega Križa. (Moški, Dobojo)

6.1.9 Vloga spola

Večina moških se je v vojni pridružila vojski, medtem ko so ženske ostajale doma in skrbele za hišo in otroke. Odsotnost očeta, oziroma moške figure v družini, je veljala za potencirano izpostavljenost nevarnosti. Ženske so bile skupaj z otroci uvrščene v šibkejšo in bolj ogroženo kategorijo prebivalstva, ki je potrebna posebne zaščite. V vlogi njihovih zaščitnikov so nastopali moški družinski člani, ki so v boj pogosto odhajali prav z motivom, da bi izpolnili svojo spolno vlogo in zavarovali ženske in otroke, ki so jih pustili za sabo. Ženske, ki so ob odsotnosti partnerjev ostajale same z otroci oz. v gospodinjstvu niso imele odraslih moških članov, so bile tako izpostavljene še večjim tveganjem ob potencialnem vdoru nasprotnika, saj v vojni v večji meri niso sodelovale v bojni vlogi, zato niso bile oborožene in usposobljene za obrambo. Odsotnost moškega člana družine se je tako odrazila s povečano stopnjo strahu in odgovornostjo žensk, da kljub svoji nezavidljivi poziciji v odnosu na premoč nasprotnikove vojske, prevzamejo vlogo zaščitnic otrok:

Spominjam se le, da so bile bolne te noči, ko smo bili sami. To je tema, brez elektrike. Predstavljajte si, da vas zdaj enostavno vržejo nekam, kjer je popolna tema in kjer ni vašega zaščitnika, očeta. Mama je nemočna, kaj bo storila, če ... ? (Moški, Bugojno)

Sogovornica iz Sarajeva je v vojni zgubila očeta, nato pa sta bili z materjo primorani zapustiti svoj dom. Poleg tega, da v družini nista imeli moža oz. očeta v vlogi zaščitnika, sta bili tako kot begunka primorani pretrgati tudi nekatere socialne mreže v svojem domačem okolju, ob tem pa jima je bila pripisana še stigma razseljenih oseb. Položaj ženske v vojni je bil torej pogojen s prisotnostjo moških članov v družini, obenem pa so njen občutek varnosti pogojevale tudi okoliščine povezane z notranjim razseljevanjem:

Posebno je bilo tudi vprašanje te ženske občutljivosti, da rečem, to "gender vprašanje"; da sva bili midve sami, da nisva imeli moškega v hiši – tako ste vi že v

nekem dvojnem riziku in trojnem, če ste sama ženska, še razseljena, tako nezaščitena in kaj vem. Tako da je bilo to čustveno zares težko. (Ženska, Sarajevo)

Glede na to, da so mnoge ženske v tem času izgubile službe, njihova primarna skrb pa je bilo preživljanje, preskrba z vodo in prehrana, so zelo veliko časa namenjale improvizaciji pri pripravljanju jedi z omejenimi sredstvi.

6.2 Prisilne migracije in notranje razseljevanje

Več sogovornikov med vojno ni bilo primoranih zapustiti svojega doma. Sogovornik iz Bugojna se je z družino v določenem trenutku znašel v preizkušnji, vendar so sprejeli odločitev, da bodo kljub prežeči nevarnosti ostali v svoji hiši. Dva sogovornika pa sta imela izkušnje s prisilnimi migracijami in razseljevanjem znotraj državnih mej, ki so bistveno zaznamovale njuno izkušnjo življenja v vojnih razmerah:

V zgolj prvih šestih mesecih, ki sem jih preživel v Doboju pod kontrolo tako imenovane Srbske republike Bosne in Hercegovine, do "izmenjave" 11. novembra 1992, ko sem z mamo in bratom zapustil Doboj in odšel v Gračanico, ki je bila na svobodnem teritoriju Republike Bosne in Hercegovine, smo živeli v treh stanovanjih, če ne štejem še lastnega doma, ki smo ga bili primorani zapustiti. (Moški, Doboj)

Sogovornica, ki je pred vojno živela s staršema v Sarajevu, je pred začetkom vojne mesto zapustila in se z materjo preselila v bližnjo vas k starim staršem. Njena mati se je naslednji dan vrnila v Sarajevo, da bi iz stanovanja prinesla nekaj oblek, vendar so ravno tisti dan mesto obkolili, postavljene so bile barikade in njena vrnitev k družini na vas je bila onemogočena. Ostala je torej v Sarajevu in se preselila k sogovorničinem stricu, saj je njuno stanovanje medtem izgorelo. Po enem letu življenja v obkoljenem glavnem mestu je dobila priložnost, da zapusti mesto in se vrne k družini na vas, kmalu zatem pa so oborožene sile HVO³ zažgale tudi hišo sogovorničinih starih staršev, zato so se bili primorani preseliti v Jablanico:

Čez en mesec je tam izbruhnila vojna in hiša moje babice je bila požgana, kot vse ostale. Potem smo vsi mi, torej cela ta naša družina, odšli v Jablanico, kjer so nas ...

³ Hrvatsko vijeće odbrane, hrvaške oborožene sile v Bosni in Hercegovini.

Spet, kakšna življenjska ... ko zdaj razmišljam, kakšen življenjski paradoks, da smo bili tam nastanjeni ravno pri Hrvatih. Pri eni starejši gospe, ki je ... Mislim, v vojni pravzaprav verjetno niti niste imeli izbire, torej je ona morala sprejeti begunce, nekam je bilo potrebno namestiti ljudi. Tako, da smo tam prebili – zdaj se niti ne spomnim več – nekaj mesecev. Jaz in mama sva se potem vrnili v Sarajevo in nekaj časa ponovno preživeli pri stricu. Potem pa sva dobili ... Eno stanovanje nama je bilo dodeljeno za uporabo, ker je to tako bilo, ta zapuščena stanovanja, kjer so bili Srbi in Hrvati, ki so odšli, so bili dodeljeni za uporabo ljudem, ki so potrebovali nastanitev. Tako, da sva midve v bistvu veliko let, še približno deset let po vojni, uporabljali to stanovanje kot razseljeni osebi. (Ženska, Sarajevo)

Sogovornica je izpostavila problem stigmatizacije notranje razseljenih oseb v lokalni skupnosti:

Ta čas, ko sva bili razseljeni osebi ... Čeprav, recimo, midve sva med vojno živeli dobesedno le nekaj sto metrov stran od stanovanja, ki je zgorelo, toda bili sva tako stigmatizirani. Torej, čeprav je bilo v Bosni strašno veliko migracij, zelo prisilnih ... ta del zunanjih migracij, teh oseb, ki so šli ven in nas, ki smo ostali notri – čeprav je bilo to tako množično, smo bili v resnici zelo stigmatizirani kot razseljene osebe in to smo tako zelo čutili. To smo tako zelo čutili v zgradbi, kjer smo živeli in pri vhodu, kjer smo stanovali – da smo zares manj vredni. (Ženska, Sarajevo)

Specifičen primer prostovoljne migracije v vojno območje, pa je bil sogovornik, ki je pred vojno sicer živel v Švici, tik pred vojno pa se je preselil nazaj k družini v Sarajevo in tam ostal do danes:

Jaz sem pred vojno pravzaprav živel v Švici, ampak ko sem videl, da bo ... V bistvu, te marčne barikade in legalizacija vojaške intervencije s strani takratnega predsednika predsedstva, ki je legaliziral patrulje policije in vojske in s tem legaliziral vojaški udar, so bile zame znak, da bo tu prišlo do vojne in potem sem zapustil Švico in prišel, za razliko od mnogih, ki so odhajali v nasprotno smer. Jaz sem se vrnil v Bosno, ker ne bi mogel ravno prenesti, da je moja družina tu, jaz pa na televiziji gledam kaj se tu dogaja. (Moški, Sarajevo)

Problematika notranje razseljenih oseb se je po vojni nadaljevala. Vrnitev v lastni dom ni bila vedno mogoča, saj so bili mnogi domovi uničeni in izropani, hkrati pa je Daytonski

mirovni sporazum načrtal meje dveh ločenih entitet, kar je dolgoročno vplivalo na segregacijo etničnih skupin znotraj ozemlja Bosne in Hercegovine. Pripadniki bošnjaške ali hrvaške etnične skupine oziroma muslimanske ali katoliške veroizpovedi, ki so pred vojno živeli na ozemlju novonastale Republike Srpske, se niso vedno želeli ali mogli vrniti v kraj, kjer je po vojni prevladovalo prebivalstvo srbske etničnosti. Enako je veljalo tudi za osebe iz srbske etnične skupine oziroma pravoslavne veroizpovedi, ki se niso nujno počutile dobrodošle v skupnostih Bošnjakov in Hrvatov na ozemlju Federacije Bosne in Hercegovine, zato so se selile na teritorij Republike Srpske:

V svoj dom bi se lahko vrnili takoj po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma, ampak se vsekakor nismo. Veliko časa je minilo, preden smo prvič sploh odšli v Doboj. Danes je situacija čisto drugačna, tako, da se je moja mama, ki se je medtem upokojila, vrnila v to hišo, potem ko je bila renovirana in opremljena za bivanje. (Moški, Doboj).

6.3 Stresne in travmatske izkušnje

Vsi sogovorniki so med vojno doživljali pretese in izgube. Več sogovornikov je kot posebej izstopajočo travmatično izkušnjo opredelilo ločitev od staršev:

Ta travmatična izkušnja je bila zame to, da nisem imela stika s svojo mamo. Torej, eno leto nisem vedela ničesar o njej, ali je živa, ali mrtva in tako naprej. Potem, recimo, v novicah slišite, da je granata padla tja in tja in tako naprej. Tako, da sem se jaz celo sprijaznila s tem, da niti mame nimam več. (Ženska, Sarajevo)

Za nas je bil stresen moment, ko je oče izginil. Nismo vedeli kje je, kaj. Tri do štiri mesece je trajala ta agonija. Pa seveda ti stresi, ko je brat šel na – kakor so oni to takrat imenovali – te linije. Ali se bo vrnil živ, ali se ne bo ... to je bil 24-urni strah, nespečnost. (Ženska, Srebrenik)

Oče je bil seveda pripadnik Armije Bosne in Hercegovine, se pravi regularne armije v Bosni in Hercegovini in on je z nami preživel zelo, zelo malo časa, ker je bil vojak, imel je obvezo. Tako, da je on z nami preživel ... recimo, domov je prišel enkrat na mesec. Razen dvakrat, ko je bil ranjen in je z nami ostal nekaj dlje. [...] Za mojo sestro je bilo to boleče, ta odhod očeta na linijo. Zanj je bilo to boleče. [...] Mislim,

da je na to mentalno zdravje pri otrocih najhuje vplivala ločitev od staršev. To je najbolj ... Ta strah, da se nekdo ne bo več vrnil. (Moški, Bugojno)

Več sogovornikov je med vojno izgubilo družinskega člana:

3. in 4. maja je bil Doboj okupiran s strani srbskih paravojaških formacij, ki so jih vodili pripadniki policijskih sil iz Niša, Srbije, tako imenovane Rdeče beretke. Tega 4. maja, nekje okrog enajste ure, so mojega očeta odpeljali iz hiše in ustrelili v sosedovi garaži. Njegov umor je v veliki meri determiniral moje dožemanje življenja in vseh življenjskih vrednot. (Moški, Doboj)

Vsi mi smo bežali od travmatične situacije, ne spominjajoč se na travmatične situacije, tako da niti teh datumov ne pomnimo najbolj. Razumete? Jaz sem v vojni izgubila babico. Ona je zaradi teh stresov v zakloniščih, od bežanja, selitev, naenkrat doživela možgansko kap in tako je umrla. (Ženska, Srebrenik)

Moj oče je umrl ravno marca, se pravi takoj na začetku vojne in nismo imeli možnost zaokrožiti nekaj, kar je, da rečem, v tej religijski tradiciji običaj, tistih 40 dni po smrti ... (Ženska, Sarajevo)

Jaz pogosto razmišljam o tem, kako so se počutile matere. One so se poslavljale od možev ali bratov, ali nekoga, ki je šel v vojno in one so takrat že stoo odstotno računale, da se nekateri izmed njih ne bodo več vrnil. (Moški, Bugojno)

Sogovornik, ki je vojno preživel v Bugojnu, je povedal, da se je kot otrok v vojni prvič srečal s truplom, ki je bilo v fazi razkrajanja, hkrati pa je namignil, da ga to ni preveč razburilo, saj »otroci to dojemajo na svoj način.«

Nekateri izmed sogovornikov so med vojno utrpeli hudo lakoto in žejo ter ropanje in požig doma, v katerem so odraščali. Za nekatere je bil ključen strah, ujetost v obkoljenem mestu, odtegnjena izkušnja mladosti, prevzemanje vloge starša in nasilje nad staršem:

Ko se je vojna pričela, nekje v marcu, je bil zame ravno čas, ko bi morala zaključiti srednjo šolo, medtem pa se je zgodilo ... Vojna se je začela in jaz pravzaprav nisem imela mature, nisem do konca zaključila tega meseca, tega četrtega razreda srednje šole. Seveda, mi smo dobili diplome, zaključili smo – zaokrožili, da rečem, to srednjo šolo. Ampak to je bila neka odtegnjena izkušnja v smislu, da nismo doživeli niti mature. No evo, zdaj, ko se spominjam tega obdobja: v bistvu nam je bil odvzet ta

čas mladosti. Koliko se vsak srednješolec v bistvu veseli te mature kot enega svečanega dogodka, da ste zaokrožili en ciklus svojega izobraževanja – bili smo, recimo, prikrajšani tudi za to. (Ženska, Sarajevo)

Leta, v katerih sem doživel vojno sicer spadajo med težka oziroma problematična pubertetniška leta, ampak tudi tista najlepša, moja generacija pa je bila primorana čustveno dozoreti čez noč. (Moški, Doboj)

Jaz sem bila edinka, s svojo mamo, ki je bila gospodinja in ženska, ki ni, da rečem, tisti amazonski tip – ki se sama ni znala znajti. Tako, da je se je zgodila celo ta neka zamenjava vlog, da sem jaz prevzela vlogo starša, ona pa je bila kot otrok. (Ženska, Sarajevo)

10. maja je moja mama, ki je delala v SUP-u – takrat se je to imenovalo »Sekretariat za notranje zadeve«, torej MUP, policija – prej sem omenil, da je opravljala administrativna dela v policiji – slišala, da jo iščejo, pa se je oglasila pri svojih kolegih na policijski postaji, da bi se pozanimala za kaj gre. Takrat so jo prijeli, jo priprli, kmalu pa še obtožili in obsodili zaradi raznih nesmiselnih in lažnih obtožb. Zaprli so jo v zapor – taborišče, za natanko šest mesecev, kjer so jo tudi pretepali. (Moški, Doboj)

Sogovorniki so se soočali z neposrednim strahom za lastno preživetje v času obstreljevanja, bombardiranja, požigov, ipd. Nemalokrat so se bili primorani zateči v zaklonišča:

V glavnem, bilo je res veliko strahu. Bilo je veliko, veliko strahu, ker – negotovost, v smislu, da ne vemo, kdaj bodo prišli do našega mesta. Potem pa takoj, ko pride do prvega alarma, se je potrebno preventivno skriti v zaklonišča, da se ne bi kaj zgodilo in tako naprej. Spomnim se ... Evo, sedaj ste me spomnili, čeprav je v nekaterih situacijah tudi težko o tem govoriti – kako sem bila v dilemi glede tega kaj od svojih stvari naj vzamem s sabo v zaklonišče, kaj naj ohranim. (Ženska, Srebrenik)

Ta Jablanica, kjer so bili precej dolgo, je bila ves čas bombardirana, pa so ljudje spali v zakloniščih in kaj jaz vem. To je tudi grozno. Majhni dojenčki v zakloniščih. Ne morete se uleči, ves čas sedite na nekih klopcah in tako. To so težke stvari. (Ženska, Sarajevo)

Sogovornik je pri pogovoru o travmatičnih vojnih izkušnjah izpostavil tudi tiste, ki so rezultirale v omejevanju kulturnih praks in bogoslužja:

V tradiciji Bošnjakov, muslimanov, je pravzaprav obstajala ta verska šola, ki se je prav tako odvijala izven verskih objektov, ker so bili verski objekti prav tako tarče za zločince, saj je bil to kakor najlepši užitek – zrušiti tuje verske objekte, oziroma pretežno islamske in katoliške. Ti verski objekti so bili najbolj pogosto uničeni. Pravzaprav to ni neka bosanska plat zgodbe, temveč se to lahko preveri. Porušenih je bilo nekje okrog 1.500 verskih objektov. To je groza. To je nekaj groznega in v sociologiji temu rečemo urbicid, kulturocid. Obstaja en termin, ki vam bo morda zanimiv, če se ukvarjate ravno z bosansko družbo, to je bosnacid – ubijanje bosanske družbe. (Moški, Bugojno)

6.4 Spomin na vojno

Na vprašanje o tem kako pogosto se danes, 22 let po podpisu mirovnega sporazuma, spominjajo vojne, so sogovorniki odgovarjali različno. 39-letni sogovornik iz Doboja je dejal, da se vojne spominja zelo pogosto – vsak dan vsaj za sekundo, 60-letni sogovornik iz Sarajeva pa, da se praktično vsak pogovor zaključi na to temo. Nasprotno velja za sogovornico, ki je dejala, da se je dogodkov iz vojne spominjala le medtem, ko sva na to temo opravljali intervju, sicer pa o tem ne razmišlja:

Evo, zdaj, v tem trenutku, ko se pogovarjava, sicer pa ne. Recimo, moji otroci ne vedo ničesar o tem obdobju, niti se o tem govori. To je nekje, pravim, nekako ... Nekako živite življenje naprej, kakor da se to tako razume in je tako treba. Ne govori se o tem. Moj tast in tašča sta ... Tudi jaz sem doživela strašne izgube v družini. Ne govori se o tem. Moj tast in tašča sta izgubila sina. Torej, moj mož je imel tega edinega brata, ki je pri devetnajstih letih poginil na prvi liniji, skoraj na samem začetku vojne in o tem se nikoli ne govori. Jaz vidim – moj tast včasih omeni tega sina in za mojo taščo je to strašen udarec. Predstavljajte si, mati, ne more se ... Materina žalost je neizmerljiva, vendar zanjo je to strašno. Ona to nekje nosi s sabo. [...] Ampak o teh groznih trenutkih se enostavno ne govori. Ko sem bila v Ameriki, so pravili: »O vsaki travmi je potrebno govoriti.« Morda so nekateri ljudje, ki imajo

PTSM zares diagnosticiran, recimo, kot del zdravljenja govorili o teh svojih zgodbah, ampak za večino navadnih ljudi so to morda neizrečene zgodbe. Neizrečene zgodbe. Jaz govorim sedaj, ker pripovedujem zgodbo tebi, Emina, zato ker je to tako, takšna situacija in priložnost. Recimo, včasih povem ... Včasih se pripovedujejo te zgodbe, ko pride nekdo od zunaj, od, recimo, nekaterih profesorov s katerimi jaz sodelujem in kaj jaz vem, pa recimo rade slišijo kaj o tem in mnogo lažje to počnem z nekim nevtralnimi teritorijem, kot pa ... Mi smo tu zdaj okupirani z našimi vsakdanjimi življenjskimi problemi. Preprosto nimate niti časa, da bi se spominjali. Zdi se mi, da ljudje, ko se spominjajo teh stvari, to počnejo celo na nek šaljiv in duhovit način. Verjetno nek način, ne vem ... preživetja. (Ženska, Sarajevo)

Iskreno gre bolj za bežanje od teh zgodb in racionalizacijo, v smislu: OK, to se je zgodilo, ne moremo celega življenja preživeti v tej zgodbi o izgubi in tako naprej. Moramo iti naprej. [...] Zdaj pa, koliko govorimo o tem? No, na primer, [mož] pogosto spremlja ... v majhnem prstu ima to politično dogajanje in tako naprej. [...] Ko sva se poročila, nisva govorila o teh grozotah. Nekako je šlo za potlačevanje. Koristila sva ta obrambni mehanizem potlačevanja. Kar ne pomeni, da se ne govori o tem. Govori se, toda moram reči, da se pogovori o vojni sprožijo, če se pojavi kakšen nov dokaz, da se nekdo procesira in tako naprej. (Ženska, Srebrenik)

Kar se mene tiče, se spominjamo nekih stvari, ki so, recimo, šaljive narave ali pa imajo to ozadje nekega herojstva. [...] Koliko pa govorimo o vojni – to je, recimo, tako kot z ločitvijo, nekimi nemilimi dogodki. Tisti, ki je to preživel, on malo govori o tem. Tistemu, ki ni bil v tem, je to zanimivo. [...] Ne vem kaj bi vam rekel: spominjamo se in ne spominjamo se. Mislim, da se psihološko to bolj potlačuje, kakor: bilo je in minilo je. [...] Spominjamo se, govorimo o tem, vendar nisem ravno prepričan, da je to za nas glavna tema. Kar se tiče mladih, na splošno ... Oni vas zdaj, če jim želite o tem pripovedovati, ustavijo: »Prizanesi mi. Vem, kako je bilo.« Ampak evo, malo starejše generacije, oni o tem govorijo. Obstaja skupina ljudi, oziroma obstaja en dober del bosansko-hercegovske populacije, ki pripoveduje svojim otrokom, vnukom, kako je bilo. To je, recimo, pri Judih, imenuje se *oral history*, torej ustno prenašanje, kjer oni pravzaprav vse kar se je zgodilo v holokavstu in kar se tiče holokavsta, prenašajo. Tako, da to tudi za bosansko-hercegovsko izkušnjo ni slabo,

ampak ne s ciljem proizvodjanja novega sovraštva, temveč čisto tako, da ljudje vedo kakšni so bili življenjski pogoji. (Moški, Bugojno)

Sogovornik iz Sarajeva je govoril o pomenu pozabe kot o nujnosti, ki človeku omogoči, da po travmatskih izkušnjah v vojni čim manj obremenjeno nadaljuje z življenjem. Medtem ko so osebe, ki v procesu okrevanja koristijo strokovno podporo, skozi različne terapevtske pristope pozvane, da pripovedujejo o svojih izkušnjah, so mnogi posamezniki, ki bi morda slednje potrebovali, ali si želeli, za to izkušnjo prikrajšani. Nekateri izmed njih so izrazito usmerjeni v prihodnost in spominom na vojno enostavno ne želijo namenjati prevelike pozornosti, saj čutijo, da bi jih to v procesu okrevanja po vojni poneslo korak nazaj. Mnogi, ki so preživeli vojne razmere in med vojno niso poiskali mednarodne zaščite ter tudi obdobje po vojni preživljajo v domačem okolju, pa o svojih izkušnjah in spominih pogosto ne pripovedujejo prav zato, ker so si s someščani, prijatelji in znanci med vojno delili skupno usodo in podobne povojne težave. Osebe v tem položaju pogosto ne občutijo želje ali pa nimajo priložnosti za obširnejše pogovore o svojih izkušnjah, saj so ljudje v njihovem neposrednem okolju, ki si z njimi delijo podobne izkušnje, s temi že sprijaznjeni, njihove zgodbe so jim znane in vsakdanje. Tujcem, ki teh izkušenj nimajo, pa so podrobnosti iz zgodb in razmišljanj oseb, ki so preživele vojno, povsem nove in zanimive, zato se v interakcijah z osebami, ki ne izhajajo iz njihovega neposrednega okolja, v primeru, ko ljudje želijo podeliti in ohraniti svoje spomine iz časa vojne, izkažejo posebne prednosti, ki sem jih v raziskovalnem procesu prepoznala tudi sama.

6.5 Zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev med vojno

Zdravniki so bili v času vojne primorani improvizirati in operacije izvajati brez elektrike in anestezije, vendar večina sogovornikov med vojno ni imela hujših zdravstvenih težav, zato se z operativnimi posegi osebno niso srečevali:

Tega dela se ne spomnim in morda vam bo zanimivo – ne spomnim se, da bi bil med vojno kadarkoli bolan. To je neverjetno. Bolan v smislu, da bi moral iti na urgenco in tako naprej. Obstajale so te urgentne interventne službe, ampak kar se tiče mene, moje sestre in mame, mi nikoli ... Najbrž je to tudi organizem – kakor da bi vedel, da ne sme biti bolan. (Moški, Bugojno)

Sogovornik iz Sarajeva je vojno preživel pod isto streho z bratom, ki je bil zdravnik, zato tudi z dostopom do zdravstvene oskrbe ni imel težav. Sogovornica, ki je vojno prav tako preživela v Sarajevu, pa se je spominjala, da se je sistem hitro organiziral in so majhne lokalne ambulante ter lekarne tudi v vojnih razmerah delovale razmeroma normalno:

Zanimivo je, sistem se zelo hitro organizira v smislu tistega nekega preživljanja, tako da so zares te neke majhne lokalne ambulante in zdravniki delali normalno, ne vem. Jaz se spominjam, da sem imela ... Joj, spominjam se, imela sem strašne glavobole, migrene. Ne vem, nekako so te lekarne kljub vsemu delale. Nimam pojma kako. Mislim, od nekod smo imeli ta zdravila. Ampak vem, recimo, v tem času, ko sem bila pri babici, sem imela strašne glavobole. Strašne glavobole. Sicer je to verjetno neka genetika, nimam pojma. Brez tablete bi me lahko ... Od nekje smo imeli Analgine, ne vem. Vem, da je bil en Analgin zame življenjskega pomena in da smo jih težko od nekod nabavljali, ker smo bili na vasi. (Ženska, Sarajevo)

Sogovorniki so med vojno redko potrebovali zdravstveno oskrbo. Težave so imeli s prehladi, gripo in povišano telesno temperaturo, nespečnostjo, zoboboli in glavoboli, vendar so te težave reševali doma, s pomočjo tradicionalne in alternativne medicine. Sogovornica iz Srebrenika je prehlade, gripe in bronhialne probleme povezala z vdihovanjem hlapov od improviziranih oljnih svetilk, ki so jih pogosto uporabljali za osvetljavo v času, ko niso imeli dostopa do elektrike.

Na zdravje je neposredno vplival tudi življenjski slog ljudi v vojni. Sogovornica iz Sarajeva je ugotavljala, da so bili ljudje med vojno pravzaprav bolj zdravi kot v času miru:

Kljub dejstvu, da je bila prehrana zelo skromna, ljudje nikoli niso bili bolj zdravi. To je zdaj, lahko rečemo, paradoks, v smislu tega, da imate danes dostop do zelo veliko hitre prehrane, imate meso, imate sladkarije, imate vse kar ni zdravo. V vojni pa tega niste imeli. V vojni, verjemite mi, so ljudje hujšali po petdeset kilogramov. Torej, vi ste izgubljali kilograme in to je zdravo. Mislim, hočem reči to, da so ljudje, ki so bili diabetiki ... ker so morali fizično nositi vodo, se veliko gibati, so bili ljudje – to je bil zares fenomen – bolj zdravi kot kadarkoli prej. (Ženska, Sarajevo)

Sogovornik iz Sarajeva je pripovedoval o študijah svojega brata, zdravnika, ki je v svojem magistrskem delu obravnaval vpliv kajenja med vojno na zdravje in ugotovil, da je imelo

kajenje v izrednih razmerah pravzaprav določen pozitiven učinek – reduciralo je stres, kar se je odrazilo v tem, da so kadilci med vojno doživljali manj infarktov kakor nekadilci.

6.6 Ocena posledic in vpliva vojne na zdravje

Nihče izmed sogovornikov med vojno ni bil fizično poškodovan. Sogovornik iz Bugojna je pripovedoval o nesreči svojega bratranca, ki je zaradi mine izgubil nogo ter o usodi svojega očeta, ki je med vojno na fronti oslepel zaradi mraza, vendar pa je sam utrpel le manjše poškodbe, ki so bile rezultat igre z vrstniki in ne neposredne izpostavljenosti nevarnosti v izrednih razmerah. Odziv sogovornikov na vprašanje o vplivu in posledicah vojne na duševno zdravje in počutje pa je bil bistveno drugačen:

Jaz sem bila v tem času otrok v razvoju in nisem imela nekih kroničnih težav, ampak travme definitivno obstajajo. Večina prebivalstva v določeni meri čuti direktne in indirektne posledice vojne, tako individualno, kakor tudi v družini. [...] Obstaja praznina ukradenega otroštva. Tako, da imam sedaj, pri petintridesetih letih, željo početi to, kar v tistem obdobju nisem mogla. Razumete? Ta otrok še vedno ni odrasel. Na splošno, ena zelo pomembna informacija za vas – naša generacija: 1980, 1981, 1982 ali 1983, ki smo bili, da rečem, v začetku pubertete ... nam, na splošno v vsej tej državi, je ukradeno otroštvo. Mi nismo imeli ... Prekinjeni smo bili sredi igre in zdaj tu obstaja ta praznina, ki se v tem segmentu lahko reflektira na naše, da rečem, mentalno zdravje. Mi smo fizično ... To je vse povezano, mentalno in fizično je povezano. To vam ne morem natančno povedati, ampak nekako ne morem oprostiti tega ... vem, da nam je nekaj ukradeno. (Ženska, Srebrenik)

Mentalno se odraža, da v bistvu ljudje, ki ... Ta vojna generacija otrok – za odrasle ne vem, ampak vojna generacija otrok je vedno ... če gre, recimo, za hrano: »Daj še, da ne bi česa zmanjkalo.« Kakor, da se nenehno bojijo, da bo premalo. Potem, recimo, pri dečkih in deklicah – pri deklicah je to posebej izraženo, tudi v zahodni civilizaciji, kjer ni bilo vojne je to prisotno, pri nas pa še posebej: da spijo z neko punčko ali lutko. Jaz sem svojo kolegico vprašal zakaj in je rekla: »Ona je mene ščitila, ko je šel moj oče na linijo, v vojsko. Jaz sem njej zaupala, da me bo varovala od tega.« Tako, da so te duševne motnje in težave prisotne, ampak tisti, s katerim se

sedaj pogovarjate, ne more reči ... Ne vem, če se počutim duševno raztresen, nervozen. Človek lahko ima neke standardne depresije, toda na to bi morala odgovoriti kakšna skupina strokovnjakov. Ampak mislim, da ima v Bosni in Hercegovini velik del prebivalstva težave s post-travmatsko stresno motnjo, s temi povojnimi težavami, še posebej vojaki. Recimo, oče mi pogosto pripoveduje, da sanja grozote, ki jih je videl. [...] To je težko oceniti, ampak definitivno se je to odrazilo na dobrem delu prebivalstva. Na nas, otroke, se je, ampak na nek skrivni način, ki ga ne poznamo. [...] Vem, da je bila pri ženski populaciji posebej izražena ta "neplodnost". Niso mogle rojevati otrok, to je zaradi teh stanj strahu. Potem pa so, recimo ... glavno je bilo, da se pari sprostijo, da je vse v redu, potem pa so se začeli rojevati otroci. (Moški, Bugojno)

Med posledicami vojne na zdravje je sogovornik navedel tudi prekomerno telesno težo in rakava obolenja:

Imamo veliko število karcinomov. Definitivno gre za produkt hrane, ki smo jo jedli, strahu, ki smo ga pretrpeli. Bil je govor o tem, ampak to je zdaj težko dokazati – da je bila neka hrana celo namerno, recimo, trideset let stara ... precej nekih ameriških vojnih rezerv in tako naprej. Ali pa katerihkoli drugih. Ampak težko je biti nehvaležen, mi smo preživeli zaradi te hrane, tako, da ... Bilo je vsega. (Moški, Bugojno)

Ena od sogovornic je v ospredje postavila pogosto spregledan vidik dolgoročnih posledic vojne na zdravje in življenjski slog, ki jih sama doživlja indirektno, preko vpliva vojne na duševno zdravje svojega moža:

Jaz, na primer, imam te posledice bolj reflektirane v svojem zakonu – vplivale so na mojega moža in on je to prenesel name. [...] Vpliv vojne čutim v tem smislu, da doma ne morem aktivirati nekoga, ki je ostal ujet v tem. Razumete? Tako, da se to prenaša name in v tem kontekstu lahko rečem, da imam te psihične posledice direktno preko soproga, v smislu, da se bolj utrudim od pojasnjevanja, od prošnja, da se gre naprej, od x teh nekih drugih pozitivnih stvari, saj mi racionalno tega ne moremo spremeniti. Ne moremo vzeti radirke in reči: »To ni obstajalo.« To je obstajalo, ampak kaj sledi? Ali bomo dan za dnem živetarili, ali pa bomo ustvarili neko vizijo, da nekaj dosežemo? Tega pri njemu manjka. Tega pri njemu ni. [...] Tako, da v tem kontekstu, v tej zgodbi, je vse na meni. Razumete? Jaz delam, vzdržujem družino in

iz psihičnega vidika je to zelo naporno, ker jaz sedaj nimam podpore, kakršno bi morala imeti. To je indirektna izkušnja vojne na soproga, na življenje drugega zakonskega partnerja. Se pravi, tu sem ravno tak primer, ki ... recimo, od magisterija do doktorata in vsa ta zgodba – sem sama. Dobesedno sama, brez te podpore. Nekje v meni ždi, čeprav racionalno, pa dobro: »Ni potrebe po zameri, morda je bila ta izkušnja težka zanj,« in tako naprej, ampak pride do tega, da bi rada zakričala, da tako več ne gre. Tako, da imate ... ne samo v mojem primeru, ampak tudi v drugih. Če boste proučevali ta vidik, lahko razložite tudi iz sociološkega in psihološkega vidika. Verjemite, da obstaja. Nisem edini primer, veliko jih je, kjer okolje enostavno pravi: »Dobro, naj študira dvajset let, ni mu potrebno početi ničesar, važno, da je živ in zdrav. Toliko je že prestal v življenju, da mu preostanek življenja ni potrebno početi ničesar.« Celo, ko ima svojega otroka, ki nima izkušnje vojne – ki želi in ima pravico do otroštva, v katerem bodo zadovoljene vse njegove potrebe. Otroku, realno – jaz zdaj govorim iz perspektive svojega sina, ki ima deset let in hodi v peti razred – njega ne zanima kako je bilo meni in kako je bilo njegovemu očetu. On želi živeti življenje v duhu današnjega dne in mi smo težaki, težimo s temi pogovori. [...] Jaz sem se sčasoma navadila na to, razumete? Človek se navadi tudi na bolečino, ko jo trpi vrsto let, nekako preživi. Vendar mene boli, ko to vidim na relaciji otroka, ki nima energične osebe: dajmo to, dajmo šport, ukvarjajmo se s tem ali onim – to, kar otroci želijo. Mi moramo biti realni, otroci hočejo starša, ki je energičen, ki ni nekako žalosten, ki je nasmejan in tako naprej. Oni imajo pravico do tega. (Ženska, Srebrenik)

Sogovornica je v zakonsko zvezo vstopila v upanju, da bosta s partnerjem težke izkušnje iz preteklosti pustila za sabo, vendar se posledice vojne še vedno odražajo v njunem odnosu in njenem vsakdanjem počutju.

Na vprašanje o tem, kako se počutijo danes, so sogovorniki odgovarjali različno:

Neverjetno, koliko mojih prijateljev je umrlo. V bistvu smo mi preživeli vojno, ampak pomrli po vojni, naravne smrti. Ta vojna pušča sledi, ki se jih niti ne zavedamo. Vsi mi smo biološko morda dvajset let starejši kakor v resnici. (Moški, Sarajevo)

Da, počutim se zdravo, kolikor se lahko. (Moški, Bugojno)

Mi danes ... Rekla bi, da smo zelo bolna družba in ko pogledate, ne vem, vsi so bolni. Mladi ljudje so bolni, stari ljudje so bolni, majhni otroci. Torej, ti otroci niso prisostvovali vojni, niso se rojevali v vojni. Ampak na splošno, evo, če pogledate ljudi, smo zelo bolna družba. Zdaj, ali lahko to povežemo z vojno, ali ... ? (Ženska, Sarajevo)

Sogovornik iz Doboja je dejal, da vojna ni imela negativnih posledic na njegovo fizično in duševno zdravje, vplivala pa je na njegovo osebnost in moralne vrednote:

Menim, da je vojna pustila trajne posledice na moje karakterni oblikovanje, sprejemanje določenih moralnih vrednot ter na način kako cenim nekatere stvari v življenju, začenši z malenkostmi kakršna je neka vrsta hrane, do tega, za kar moramo biti hvaležni v življenju in podobno. (Moški, Doboj)

Strokovne pomoči s strani terapevtov, socialnih delavcev, psihologov in drugih strokovnjakov med vojno ali po vojni ni koristil nihče od sogovornikov, saj le-ta ni bila dovolj dostopna.

6.7 Viri moči

Sogovorniki so prepoznali številne vire moči, ki so odigrali ključno vlogo v procesu okrevanja po vojni in pri samem preživetju v času vojne. Med viri moči so bili družina in bližnje osebe, sosedstvo, izobrazba, delo, smisel za humor, kreativnost in domišljija, za otroke tudi igra in preživljanje časa z vrstniki ter obiskovanje pouka. Največkrat izpostavljeni viri moči so bili medosebni odnosi, skupnost in medsebojna solidarnost. Sogovorniki so govorili tudi o pozitivnih izkušnjah v času vojne, te pa so zajemale socialno kohezijo, nesebično medsebojno materialno pomoč in moralno podporo, prijateljstva, povezanost s sodelavci, učenje raznih praktičnih spretnosti, kot so sekanje drv in prižiganje ognja, česar se v drugačnih življenjskih razmerah ne bi bili učili. Pomembno mesto v njihovih življenjih je zasedalo branje knjig, še posebej tistih, ki so imele pozitivna sporočila in v težkih življenjskih okoliščinah bralcu nudile up v boljše čase. Vir moči so bile tudi domače živali:

Zanimivo je, da si postajamo bližji z živalmi. Jaz sem imel psa. Tega psa smo klicali Gara, ker je bila samica črne barve. Ona pa je imela navado, da me opozori, ko pride

do bombardiranja. To je bilo nekako smešno, ampak živali so to čutile in ko so začele bežati, je bil to znak, da se bo nekaj zgodilo in potem smo se mi, kot otroci, ulegli dol na tla in tako naprej. Ona je bila ves čas vojne z mano. Pospremila me je do šole, me čakala, dokler nisem končal s poukom in se vrnila z mano domov. (Moški, Bugojno)

Težke čase so premagovali tudi s pomočjo ritualov in rutin:

Moj tast, ki je, ko je bil še zdrav, zmogel ... on je, recimo, vsak petek hodil na pokopališče k sinu. Zdaj, ko je bolan, ne more iti in vidim, da je to zanj strašno. To je bila zanj neka vrsta terapije – šel je na pokopališče, se pogovoril in tako naprej. (Ženska, Sarajevo)

Tu je bilo veliko groze, težkih trenutkov, razumete? Ampak, ko je bila vojna končana, sem se jaz vpisala na versko šolo internatskega tipa, kjer smo bili štiri leta v internatu. Tako, da sem bila med stotimi dekleti. Nekako sem odšla, si našla družbo. Zdaj ne morem reči, da smo bile vse prijateljice, ampak vstopila sem v en sistem, ki je bil kakor vojaški režim: vedeli smo, kdaj se moramo zjutraj zbuditi, kdaj imamo predavanja, po predavanju sledi kosilo, potem učenje in tako naprej. Tako, da sem vstopila v eno mašinerijo, kjer nisem imela veliko prostora, da razmišljam o tem, temveč je bila moja obveznost to, da se učim, da imam dobre ocene in nekje v tretjem letniku sem spoznala svojega soproga. Potem je konec tretjega letnika in cel četrti letnik potekal v tej neki pripravi – OK, midva sva takrat načrtovala, da se bova poročila in skupaj odšla na študij in tako je tudi bilo. Tako, da sem skozi to delo, učenje, pripravo za študij, na nek način prenehala razmišljati o tistem, kar se je dogajalo. (Ženska, Srebrenik)

Sogovornik iz Sarajeva je izpostavil nujnost pozabe v procesu okrevanja po izkušnji vojne:

Pozaba je v bistvu nujna, ker v kolikor ne morete potlačiti tistega, kar je negativno, se vam bo zmešalo. Na vso srečo ljudje to lahko potlačijo, da se ne rabijo spominjati in to je povsem znano. Od prvih civilizacij naprej, vedno govorijo o nekem zlatem predhodnem času, kjer je bilo vse čudovito in krasno, vendar nikoli ni bilo čudovito in krasno, temveč ljudje potlačujejo in pozabljajo tisto, kar je slabo, ker če tega ne bi zmogli, potem bi bili celo življenje obremenjeni s tisto grozo. (Moški, Sarajevo)

Zanj je bil ključni vir moči predhodno spoznanje, izobrazba in informiranost o vojnih okoliščinah:

Bilo je zanimivo, ker se je vse, kar se je tu dogajalo, lahko povezalo – vse je bilo že opisano v literaturi: od anatomije človeške destruktivnosti, adaptacije na avtoritarne osebnosti, vse je opisano. Nič ni bilo presenetljivo. Jaz sem bil, recimo, sproščen, ker nisem bil šokiran zaradi tega. [...] Bolje bi bilo seveda, če se ne bi ničesar naučili s pomočjo vojne, ampak če je že moralo biti tako, je to zame ena neverjetna izkušnja, ker sem se celo v profesionalnem smislu nekaj naučil. Jaz sem sproščen, psihično, kajti – nisem vesel, da sem imel prav, ampak evo, nisem bil šokiran glede tega kar se je dogajalo, saj sem na nek način predvidel, da se bo zgodilo nekaj groznega. (Moški, Sarajevo)

Nekateri sogovorniki so se v čustveno napornih trenutkih vojne opirali na religijo. Večinoma so pojasnjevali, da sicer ni šlo za klasično religioznosti, temveč se je ta pojavljala kot strategija obvladovanja strahu in bolečine v izrazito težkih trenutkih:

Recimo, dober del ljudi je posegel tudi po tej religioznosti, ki v bistvu ... Ne vemo niti, če lahko rečemo, da je šlo za pravo religioznost. Takrat so bili celo največji ateisti religiozni. Največji teisti so bili še dodatno religiozni. To je specifično, ker je človek obsojen, boji se, potem pa ljudje molijo: »Bog, pomagaj mi, da ne bom ustreljen.« Razna verovanja so se širila. [...] Ljudje so iskali uteho tudi v tem religioznem načinu življenja. Zdaj, to ni bil ravno popolni ... to dojemanje religije, ampak je bila zgolj človekova potreba, da enostavno ima neko zaščito. [...] Ena od stvari, ki človeku daje upanje, je religija, vera – bodimo konkretni. Predstavljate si, kako si lahko zagotovite, da se bo vaš oče vrnil z linije? Kako si lahko zagotovite, da vas zvečer nihče ne bo zaklal? To so termini ... Enostavno kakor: »Dragi bog, varuj nas.« Tako, da so te vrste religioznosti seveda pomagale ljudem. (Moški, Bugojno)

Vera je postala zelo pomembna v življenju ljudi v tistem času, ampak mislim ... Stvar je seveda osebne narave. V nekem trenutku, ko sem jaz doživela, recimo, strašno izgubo bližnjega, je bila vera zame pomembna, ampak tisto, kar je mnogo bolj pomembno, so odnosi. [...] Torej, vi vedno najdete mehanizem, da preživite. Jaz, recimo, nisem bila praktikantka, kakor večina nas, ki smo živeli v tem času komunizma, da rečem. Zgodil se je ta preobrat, da so šli ljudje v to ... Ampak

mislim, da gre tukaj res za odgovor na razmere: da vi poiščete to moč odrešenja, ker se dejansko ne morete nikamor drugam obrniti. (Ženska, Sarajevo)

Vera je imela izrazito pozitiven učinek name, čeprav se je pri meni najprej pojavila kot izraz kljubovanja in upora proti resničnosti. (Moški, Doboj)

Ne vem, ne bi rekel, da je pri meni v prvem planu, ampak obstaja nekaj – ne religija direktno, v teološkem smislu, temveč v kulturološkem. (Moški, Sarajevo)

Sogovornik iz Sarajeva je med pogovorom o virih moči izpostavil tudi pozitivne osebne odnose s pripadniki drugih etničnih skupin v Bosni in Hercegovini:

Torej, tudi to je tisto kar mene drži – vedno imate ljudi, s katerimi lahko komunicirate. Ta skupnost se ne more ohraniti, če med Srbi in Hrvati nimate dovolj velikega števila ljudi, da to normalno funkcionira. Vse pa je šlo v tej smeri, da se to loči. (Moški, Sarajevo)

Vsi sogovorniki so v sebi in v družbi prepoznali notranjo moč in sposobnost prilagajanja zavesti danim razmeram, ki priča o samo-induktivni sposobnosti zdravljenja organizma ne le na fizični, temveč tudi psihološki ravni:

Vsi so se bolj zavedali vojne situacije, vsakdanjih nevarnosti in smrti in vsi smo bili nekako bližji in boljši en do drugega, ne samo odrasli, temveč tudi otroci. Kasneje sem to razumel in bral pri znanem apologetu vojne, Nietzscheju, in s svojo izkušnjo potrdil njegovo misel, da vojna iz nas zares nekako ustvari "nadjudi", ker iz nas vleče neke vrednote in neko moč, ki se je sicer sploh ne zavedamo. (Moški, Doboj)

Verjemite mi, ta vrsta zavesti ... Če bi zdaj šli kamorkoli, bi se bali, takrat pa o tem sploh nismo razmišljali. Za nas je bilo to kakor povsem normalno. Prilagodili smo se tem razmeram in sploh nismo razmišljali na tak način. [...] Ampak pozitivno je še to, da so bili ljudje neverjetno umirjeni, Emina. To niso nikakršne pravlјice – neverjetno umirjeni! Evo, če bi se zdaj zgodila kakšna katastrofa, bi bili mi vsi vznemirjeni, zadihani. Ljudje so najbrž sprejeli te razmere vojne, agresije, da je to tako, da ljudje vsak dan umirajo in neverjetno ... ne moremo reči hladnokrvnost, ampak umirjenost. (Moški, Bugojno)

Pravim, ni še varno, vi pa greste na fakulteto in vaša mati, ki se od vas poslavlja, v bistvu ne ve, če se boste vrnili. Ampak to je enostavno tako. Tako se živi življenje.

Ljudje se v teh izrednih okoliščinah enostavno konsolidirajo, v bistvu, spremenijo, živijo v skladu s tem trenutkom. (Ženska, Sarajevo)

Registriral sem, recimo, matere, ki so ostale brez otrok, pa nepismene ženske, ki vedno poročajo, da želijo, da se to nikomur ne ponovi. Nikoli niso rekle naj bodo tudi njihovi otroci ubiti, temveč, naj se to nikomur – niti tistim, ki so zagrešili te zločine – ne ponovi. Nikoli. To je zame tako spodbudno, ker če bi vas privedli do situacije, da sovražite, bi vas ubili dvakrat. (Moški, Sarajevo)

6.8 Ovire v povojnem času

Čeprav je podpis Daytonskega mirovnega sporazuma konec leta 1995 v Bosno in Hercegovino prinesel razorožitev in vpeljal mir, se življenjske razmere ljudi v državi preko noči niso bistveno spremenile. Sogovorniki so se v procesu okrevanja po vojni soočali s številnimi ovirami. Posledice vojne so v procesu doseganja ciljev v povojnem času čutili zaradi prekinitev v izobraževalnem procesu med vojno, uničenih domov in ukradene lastnine, političnih konfliktov in stresa, ki je v veliki meri povezan s slabimi zaposlitvenimi pogoji in finančno negotovostjo:

Strahovi, ki smo jih imeli takrat, so drugačni od današnjih strahov. Pravzaprav ne morete niti reči, kateri so večji. Danes se ljudje hudo bojijo za lastno eksistenco, kar je morda celo večji strah, čeprav ste med vojno ... Mislím, to je paradoks! Vedeli ste, da boste dobili, ne vem, dvesto gramov riža, masla, tega in onega. Danes pa ne veste, če boste dobili plačo, ne veste, če boste lahko jutri izplačali tisti kredit. [...] Ali smo danes vsi bolni zaradi te vojne, ali pa smo v bistvu bolni zaradi miru, ker je danes življenje zelo stresno? Pravim, stres je bil v tistem trenutku le eden. Kontinuiran stres, ki ga mi živimo zadnjih dvajset – več kot dvajset let, pa je ravno tako grozen. Mnogi bodo rekli, da ... Mnogi o tem govorijo v smislu, da so se ljudje pretežno navadili na to humanitarno mentaliteto in so morda postali nekako leni in kaj jaz vem. Ne vem, če bi se lahko strinjala s tem. Ljudje seveda pričakujejo neko iniciativo od države, da ustvari nek ambient za zaposlovanje. (Ženska, Sarajevo)

Bil je en Miodrag Bulatović, on je nekje v poznih sedemdesetih napisal ... Ta znani srbski pisatelj, dober pisatelj. Napisal je knjigo »Vojna je bila boljša«.⁴ Verjemite, v mnogih elementih je – imate absolutno jasno situacijo. Tisti, ki je pokvarjen, je pokvarjen do konca. Tisti, ki je dober, je dober do konca. Sploh nimate ... To je kot razlika med čisto in motno vodo, zelo je jasno. Zdaj imate okoliščine v katerih ljudje prikrivajo [svoje namene] in tako naprej, potem pa vas toliko let maltretirajo, veste. Psihično je ... V vojni ste vedeli, črno na belem, zdaj pa je vse razdeljeno, vse zrelativizirano, potem vas mučijo in maltretirajo. Ti ljudje so cinični, ogabni. Pazite, od teh domačih politikov obstaja še nekaj hujšega – to so tisti tujci. To je grozno, le da so oni malo sofisticirani, pa niso tako ... Tako, da se sedaj počutimo ogoljufane na številnih področjih. (Moški, Sarajevo)

Težavo predstavljajo tudi krivice v pokojninskem sistemu in pomanjkljivo financiranje izobraževalnih institucij iz javnih transferjev:

Težava ni zgolj v tem, da mi takrat nismo [prejemali plačila], temveč v tem, da so danes rešitve za pokojnino ... Nam, ki smo tu preživeli vojno, računajo štiri leta takšne plače po eno marko in posledično imamo manjše pokojnine. Bolje bi bilo, če ne bi bili tu, ker tistim, ki niso bili tu, se pokojnina ne zmanjšuje. To je tragedija, ker smo dvakratno kaznovani. Najprej s tem, da smo tako živeli – mizerija. Pazite, potem imate za državo prioritete. Prva je vojska, policija, seveda. Njim so dajali neke cigarete. Vi pa ste univerza, zadnja luknja na piščali. Nas je – Univerzo v Sarajevu – ohranil ta avstrijski WUS in Soros. Oni so nekje pozimi, leta 1993, 1994, te projekte ... Predvsem Soros je domnevno financiral neke projekte, ki jih praktično nihče ni niti izvajal, ker je bil to način, da nam nekaj dajo, sicer bi se univerza ... vprašanje je, če bi se ohranila. Država praktično nikoli ni ničesar vložila v univerzo. (Moški, Sarajevo)

Sogovornica je opozorila na problem pomanjkanja perspektivnosti pri mladih ljudeh, ki so preživeli vojno:

Gre za še en moment v celi tej zgodbi – zdaj vam dajem malo širše informacije, ki vam lahko koristijo – da mladi ljudje ... Te vojne izkušnje lahko služijo kot nek izgovor za neperspektivnost. Na primer, namesto, da bi nekdo nekoga spodbudil, da

⁴ Bulatović, Miodrag (1978), *Rat je bio bolji*. Beograd: BIGZ.

gre naprej, ga potrepla po ramenu in mu reče: »Duša draga, on je preživel vojno.« Tako ta oseba ne napreduje naprej, ker ... usmiljenje. Pomembno je, da imate to v mislih: v kolikšni meri so se zaradi vojne preprečevale, na primer, aktivnosti, preprečevala borba, da človek napreduje, da gre naprej, da naredi nekaj iz življenja in tako naprej. (Ženska, Srebrenik)

Pomembno oviro v procesu okrevanja po vojni, na nivoju celotne družbe na državni in regionalni ravni, predstavlja tudi pomanjkanje resolucije in obsodbe destruktivnih ideologij, ki so vladale med vojno v Bosni in Hercegovini:

Mi smo dvojna žrtev in to je naš največji problem. Mi smo žrtev, ki ni prejela satisfakcije in ne moremo iti preko tega. Zdaj nenehno razmišljamo o tem. Torej, dvakrat smo ubiti in to je tista tragedija, v kateri mi danes živimo. Oni so na koncu kot kompenzacijo za odsotnost vojne pomoči, na katero so bili obvezani, ali tega, da bi nam dali orožje, rekli, da bomo dobili sodišče v Haagu, ki sodi za individualne zločine. Ampak vi vojni zločin in genocid ne morete izvesti individualno. Oni niso obsodili ideologije, ki je to proizvedla. Ona še vedno deluje - ta ideologija še danes deluje. Imate Nürnberg – pazite, to se je zgodilo tri do štiri mesece po koncu vojne.⁵ Najprej so obsodili nacizem kot ideologijo, tukaj pa ničesar niso obsodili. Tukaj za vojne zločine obsojajo neke domnevne posameznike in s tem smo dvakratno kaznovani. To je groza. (Moški, 60 Sarajevo)

⁵ Zavezniške sile so po II. svetovni vojni v nemškem mestu Nürnberg izvedle sodne procese proti zagovornikom nacistične ideologije, ki so sodelovali v vojnih zločinih in holokavstu.

7 Razprava in sklepi

V vzorec raziskave so bili zajeti strokovnjaki iz področja socialnega dela in sociologije, ki so reflektirali lastne izkušnje iz časa vojne v Bosni in Hercegovini in jih umestili v širši družbeni kontekst. Sogovornica, ki je vojno preživela v obkoljenem Sarajevu, je o današnji bosansko-hercegovski družbi govorila kot o bolni družbi. V državi so zdravstvene težave pogoste tako med starimi, kot med mladimi – tudi tistimi, ki so se rodili po letu 1995. Brauner (1985 v Miković 1998 a: 65) v raziskavi o že tretji generaciji otrok internirancev v II. svetovni vojni, poroča o nepravilnostih v duševnem in fizičnem razvoju kot posledici trpljenja in prikrajšanosti njihovih prednikov. Iz teh ugotovitev, ki jih lahko povezujemo tudi z epigenetiko oziroma vplivom okolja na dedne spremembe, izhaja vprašanje, v kolikšni meri so zdravstvene težave povojnih generacij v Bosni in Hercegovini še danes rezultat vojne, ki se je končala pred več kot dvema desetletjema. Poleg psiholoških travm, je po koncu vojne v državi še vedno prisotna tudi materialna ogroženost, segregacija in potreba po prestrukturiranju socialnega sistema. Iz raziskave zato ni mogoče sklepati, ali je današnja ti. "bolna družba" rezultat vojnih ali povojnih razmer. Med samo vojno so dejavniki, ki na zdravje vplivajo iz vidika družbenih determinant nedvomno ogrožajoči, vendar so sogovorniki poročali tudi o ogroženosti v razmerah po koncu vojne.

Svetovna zdravstvena organizacija v poročilu komisije za socialne determinante zdravja navaja, da se nepravilnosti oz. neenakosti v družbi, ki vplivajo na večjo odpornost oz. ranljivost ene skupine v primerjavi z drugo, kažejo v razlikah v razmerah zgodnjega otroštva in izobraževanja, zaposlitve in delovnih pogojev, fizični obliki bivalnega prostora ter kakovosti naravnega okolja različnih skupin. Od teh dejavnikov je odvisno, kakšne so človekove materialne razmere, dostopnost do zdravstvenih storitev, psihosocialna podpora in vedenjske možnosti (CSDH 2008: 3). Socialne determinante zdravja, zajete v raziskavi o vplivu vojne in političnih konfliktov na zdravje, so vključevale pogoje izobraževanja in zaposlitve, kakovost bivališča, izpostavljenost stresu, dostopnost vode in raznolikost prehrane, ekonomski položaj, svobodo gibanja in možnost ohranjanja stikov v socialnih opornih mrežah. V skladu s pričakovanji, rezultati ponujajo le okvirne odgovore na vprašanje o tem kako poslabšanje socialnih determinant vpliva na zdravje ljudi v času vojne, saj se dejavniki, ki pogojujejo stresne odzive, med posamezniki razlikujejo.

Sogovornice in sogovorniki, ki so bili ob začetku vojne stari 10, 11, 13 in 18 let, so pripovedovali o ukradenem otroštvu. Njihov izobraževalni proces se je nenadoma zaustavil ter kasneje nadaljeval v bistveno spremenjenih razmerah. Pot do šole je zaradi nenehno prisotne nevarnosti postala stresna, zapuščene trgovine so se spreminjale v improvizirane šolske prostore, učilnice niso bile ogrevane, urniki so bili nezanesljivi, učitelji so zapuščali konfliktna območja in učni načrti so se prilagajali primanjkljaju zaposlenih ter novi etnocentrični ideologiji. Zaposleni v vojni niso prejeli aдекватnega plačila, obenem pa so izgubili tudi pokojninsko zavarovanje. Upoštevajoč dejstvo, da so bile kljub sorazmerno hitri reorganizaciji zdravstvenih storitev v vojni le-te pogosto nedostopne, so stres in negotovosti v zgodnjem otroštvu, izobraževalnem procesu in delovnim razmeram živeče v vojni uvrstile v skupino, ki je bolj dovzetna za zdravstvene težave.

Bistveno je tudi vprašanje dolgoročnega vpliva bivalnega prostora na zdravje preživelih v vojni. Vsi intervjuvanci so poročali o tem, da se je njihov življenjski prostor med vojno skrčil ali celo omejil na en sam prostor. Shaw (2004: 402-406) ter Braveman in drugi (2011: 2-3) navajajo, da je človekovo zdravje v veliki meri odvisno od varnosti prostora v katerem biva. Primerno bivališče, ki ljudi obvaruje pred izpostavljenostjo nevarnim snovem in jim nudi občutek zasebnosti, varnosti, stabilnosti in nadzora, ima pozitiven doprinos k njihovem zdravju in počutju, bivališča slabe kakovosti pa lahko znatno prispevajo k razvoju različnih infekcijskih in kroničnih bolezni, poškodbam in težavam v razvoju v zgodnjem otroštvu. Slabo prezračevanje, umazane preproge, škodljivci, poškodovane vodovodne cevi, ipd., lahko privedejo do pojava plesni, pršic in drugih alergenov, ki so povezani s slabim zdravjem. Neprimerna bivališča so lahko izpostavljena različnim karcinogenim onesnaževalcem zraka, na zdravje pa prav tako negativno vpliva izpostavljenost previsokim ali prenizkim temperaturam. Utesnjenost oziroma gneča v bivalnem prostoru lahko ima negativne fizične in psihične posledice. Tako pri otrocih, kakor tudi pri odraslih, lahko povzroči infekcijske bolezni in psihološke stiske (Shaw 2004: 406; Braveman et al. 2011: 2-3).

Ljudje so se med vojno pogosto primorani zateči v zaklonišča, ki tako v posebej nevarnih obdobjih bombnih napadov postanejo njihovo primarno bivališče. Družina sogovornika iz Bugojna je svoj življenjski prostor v vojni omejila zgolj na kletne prostore, katerih okna so iz varnostnih razlogov zabili z deskami. Daljše bivanje v tovrstnem zaprtem prostoru lahko privede do vrste zdravju škodljivih posledic. Čutna in zaznavna deprivacija ob slabi

razsvetljava in golih betonskih zidovih sicer ni enaka popolni odsotnosti dražljajev, o posledicah katere pričajo mnoge študije, vendar po Poličevi (1994: 237–239) oceni lahko tudi tovrstna deprivacija v nekoliko blažji obliki povzroči poslabšanje zaznave, tesnobo, strah, zmedenost, poslabšanje reakcijskega časa, halucinacije, motnje v procesu mišljenja, izgubo občutka za čas in prostor, itd. Avtor dodaja, da se nekateri psihološki simptomi deprivacije, kot je tesnoba, pojavijo že po šestih urah, motnje pa so najhujše drugega ali tretjega dne. Moški iz Doboja je pričal o tem, da so ob pomanjkanju električnega toka v izrednih razmerah najbolj pogrešali novice o dogajanju v zunanjem svetu. Polič (1994: 238) je v prispevku priročnika Uprave Republike Slovenije za zaščito in reševanje o bivanju v zaklonišču, izpostavil pomen dostopa do podatkov o dogajanju izven zaklonišča prek tranzistorja. Kadar je prisotna splošna negotovost o prihodnosti in ljudje nimajo dostopa do informacij ter ne vedo, koliko časa bodo morali ostati v zaklonišču, je to stanje zanje namreč izredno stresno. Za sogovornico iz Srebrenika, ki je vojno preživela v starostni dobi od 11 do 15 let, je bil spomin na bivanju v zaklonišču travmatičen. S težavo si je v spomin priklicala trenutke, ko se je zbal, da bodo njene osebne reči izginile v kolikor jih ne bi odnesla s seboj v zaklonišče.

Stres je bil v času vojne vseprisoten. Navzočnost ostrostrelcev v obkoljenem Sarajevu, je za prebivalce tega mesta predstavljala popolno odsotnost slehernega občutka varnosti. Nihče izmed sodelujočih v raziskavi, v vojni ni bil prisoten v bojni vlogi. Njihov nadzor nad okoliščinami je bil posledično povsem ničen. Razmere, v katerih se človek počuti ujetega, nemočnega in brez možnosti kontrole, so bistveno bolj stresne od situacij, ki jih lahko nadzoruje. Možnost kontrole nad dogajanjem in posledicami torej zmanjšuje stresno reakcijo, nezmožnost aktivnega nadzora pa vodi do povišane stopnje vznemirjenosti, ki lahko ob pasivnemu prepuščanju privede do pojava depresije, anksioznosti in sekundarnih zdravstvenih zapletov (Kmetič 2016: 42, 43). Kmetič (2016: 42) aktivno spoprijemanje s stresnimi situacijami izpostavlja kot dejavnik, ki zmanjšuje stresni odziv in navaja, da so pristopi z aktivnim reševanjem težav smiselni takrat, ko ima posameznik moč vpliva in obvladovanja dane situacije. Kadar oseba te moči nima, se kot ustrezne izkažejo strategije, ki regulirajo človekov čustveni odgovor na okoliščine. Takšen primer je sprejetje stanja, ki so ga intervjuvanci izražali z besedami, kot so: »To je preprosto tako. Tako se živi življenje. Ljudje se v teh izrednih razmerah enostavno konsolidirajo, spremenijo. Živijo v skladu s tem trenutkom.«

Med bivanjem v Sarajevu v času raziskovanja, v večernih urah v stanovanju pogosto nisem imela dostopa do tekoče vode. Pojasnili so mi, da gre za tako imenovane redukcije. Sarajevski vodovodni sistem, ki je bil med vojno zrešetan, je namreč tudi 22 let po koncu vojne izredno slabo vzdrževan. Vodovodne cevi v mestu nenehno pokajo, mestne oblasti pa ta problem rešujejo zgolj z lokalnim krpanjem. Prebivalstvo, ki je bilo med vojno pravzaprav povsem vajeno tvegati življenja v iskanju vodnih virov in prenašanju težkih veder, napolnjenih z vodo, se je tako še danes primorano prilagajati omejitvam mestnega vodovoda, ki so nastale kot posledica vojne. Sogovornica, ki je čas spopadov preživela v Sarajevu, je pripovedovala o "fenomenu vojnega umivanja", ko so ljudje ob redkih trenutkih dostopa do tekoče vode iz vodovodnega sistema, do vrha napolnili kopalno kad, nato pa se umivali na kopalniških ploščicah. Kljub temu, da je posredi precejšnja stopnja prilagajanja in odrekanja, se je tovrstnih prilog spominjala s humorjem in nostalgijo. Tovrsten odziv na travmatske spomine lahko morda prav tako deloma pripišemo sprejetju stanja kot ustrezni strategiji za obvladovanje stresa v trenutkih nemoči.

Glavni viri prehrane v času vojne, so bili domači pridelki in humanitarna pomoč. Od tega, ali so ljudje bivali na vasi, kjer so imeli dostop do poljskih pridelkov, vrtnin, mlečnih proizvodov in mesa, ali pa v mestu, kjer so bili glavni vir prehrane prehranski paketi humanitarne pomoči, je bila odvisna raven monotonosti oz. raznolikosti posameznikove prehrane in vnosa hranilnih snovi. Zaradi omejenega uvoza je prihajalo do tega, da so se otroci, ki so bili rojeni tik pred vojno ali v času vojne, šele po končani vojni prvič srečali s čokolado in bananami ter drugo uvoženo prehrano, ki so je bili prebivalci pred vojno sicer vajeni, takrat pa je bila mnogim povsem nedosegljiva. Prehrana, ki so jo prejeli kot humanitarno pomoč je bila občasno dvomljivega izvora. Govorilo se je celo o tem, da so mirovne sile Združenih narodov za namen humanitarne pomoči porabile rezerve, ki so jih imele na razpolago že od vietnamske vojne in katerih rok uporabe je pred tem že potekel. Dolgoročne posledice, ki jih je tovrstna prehrana pustila na zdravje ljudi, pa so še danes pod vprašanjem.

Zaradi neenotne politične volje in prevelike razvejanosti politične moči, ki zavira procese implementacije državnih reform ter revščine in eksistencialnih težav v vsakdanjem življenju ljudi, so okoliščine, ki bi dopuščale odpravljanje posledic vojne v državi, močno otežene. Z revščino se je v Bosni in Hercegovini v povojnem času srečevala velika večina prebivalcev, skrb za fizično in mentalno zdravje pa je bila sekundarna v razmerju do skrbi za prehranitev

in preživetje (Miković 1998 b: 105). Med vojno so bile dobrine omejene in izredno drage, zato denar pravzaprav ni imel večjega pomena. Trgovina je potekala predvsem v obliki blagovne menjave. Ljudje so obenem ostajali brez služb in brez dohodkov. Tisti, ki so uspeli obdržati delovna mesta, pa so za plačilo namesto denarja pogosto prejeli cigarete in prehranske artikle. Tudi več kot dve desetletji po vojni, je revščina v državi močno prisotna, njen vpliv pa ostaja enak. Pod relativno mejo siromaštva živi 16,9% posameznikov, meja pa je opredeljena z mesečnim dohodkom pod zgolj 389,26 KM oz. približno 200 evrov (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2017: 16). Rezultati raziskave ne ponujajo vpogleda o neposrednem vplivu revščine kot posledice poveljnih razmer na zdravje ljudi, saj nihče izmed sogovornikov trenutno (po njihovi oceni) ne živi v materialnem pomanjkanju. Izkušnja pomanjkanja v času vojne, pa je dolgoročno vplivala predvsem na izoblikovanje moralnih vrednot posameznikov in na njihov odnos do hrane, ki je bila v tistem času zelo skopa. Zaradi spomina na vojno, ki jih v njih vzbudi določena vrsta jedi, nekateri le-teh ne prenesejo več, medtem ko se drugi zaradi spomina na pomanjkanje čutijo osebno prizadete ob tratenju večjih količin živil.

Socialna podpora je eden ključnih dejavnikov, ki vpliva na človekovo zmožnost za soočanje s stresom. Osebe, ki imajo šibkejšo socialno mrežo, tako pogostejše in intenzivnejše doživljajo negativna čustvena stanja in občutek ogroženosti (Resnik 2016: 31; Kmetič 2016: 45). Intervjuvanci so vojno večinoma preživeli v krogu primarne družine, kjer so bili deležni podpore bližnjih, vendar so bili njihovi stiki z družinskimi člani občasno omejeni. Sogovornica iz Sarajeva se je na začetku vojne zatekla k starim staršem, medtem ko je njena mati zaradi čez noč postavljenih barikad, ostala ujeta v mestu. Njeni stiki so bili tako dalj časa povsem prekinjeni. Sogovornica je poročala o tem, da se je v tistem času že sprijaznila z dejstvom, da je njena mati najverjetneje umrla, kar je bilo zanjo zelo travmatično. Očetje in bratje intervjuvancev so v vojni opravljali vojaško dolžnost, zato so bili večino časa zdoma. Intervjuvanci in njihovi preostali družinski člani, ki so bili medtem sicer relativno na varnem, v obdobjih, ko so bili moški člani družine na fronti, z njimi niso imeli kontakta, kar je v njih vzbujalo anksioznost, strah in skrb.

Začetni čas vojne je bil za sogovornike najtežji, sčasoma pa so se uspeli nekoliko prilagoditi izrednim razmeram. Dva od petih sogovornikov sta imela izkušnje s prisilnimi migracijami in notranjim razseljevanjem. Intervjuvanca iz Sarajeva in Doboja sta se bila primorana preseliti najmanj petkrat. Do teh migracij je prišlo zaradi izгона iz domačega kraja, iskanja

zatočišča v varnejših mestih in večkratnega požiga oz. uničenja doma. Sogovornika v tem primeru nista poročala o izkušnjah z dolgoročnimi zdravstvenimi težavami kot posledici notranjega razseljevanja in stresnih življenjskih razmer v času vojne. Raziskava o vplivu prisilnih migracij na zdravje žensk po vojni na Hrvaškem, pa je pokazala, da so razseljene ženske poročale o višjem sistoličnem krvnem tlaku, čustvenimi in duševnimi stiskami ter nižjemu dohodku v gospodinjstvu, medtem ko so njihove navade (način prehranjevanja, uživanje alkohola, kajenje in fizična aktivnost) ostale nespremenjene oz. celo postale zdravju prijaznejše (Žilić 2015: 21, 23). Notranje razseljene osebe so bile v času vojne stigmatizirane, četudi so živele v neposredni bližini svojega nekdanjega doma in so bile tovrstne migracije med prebivalstvom zelo pogoste. O občutkih stigmatizacije, marginalizacije in nezaželenosti beguncev oz. razseljencev piše tudi Čačinović Vogrinčič (1994 b: 222), ki okoliščine begunstva povezuje s situacijo popolne odvisnosti, nemoči, izgube kompetentnosti in s tem povzročenimi občutki izgube lastne vrednosti, samospoštovanja, samozaupanja, tesnobe in obupa. Sogovornica, ki je imela izkušnje z notranjim razseljevanjem je obenem izpostavila tudi vprašanje občutljivosti spola v tovrstnih življenjskih razmerah. Po izgubi očeta na začetku vojne, sta z materjo ostali sami, zato je bila tudi iz tega vidika njuna tveganost večja.

Intervjuvanci so poročali o številnih travmatičnih izkušnjah, ki so v času vojne vplivale na njihovo duševno zdravje. Največkrat so kot travmatične izpostavili dogodke povezane z ločitvijo od družinskih članov ter smrtjo bližnjih. Grad in Zavasnik (2004: 165-167) med pogostimi čustvenimi reakcijami ob smrti bližnje osebe omenjata žalost in bolečino, zanikanje, krivdo in jezo. Dodajata (*ibid.*), da bolečina in žalost ne prenehata naenkrat, temveč pojemata počasi in se občasno ponovno pojavita ob spominu na umrlega. V procesu žalovanja ob izgubi družinskega člana pa se po njunih pričanjih lahko zgodi celo, da umrlega v družini nihče več ne omenja, saj meni, da na tak način ščiti sebe in ljudi v svoji okolici pred neprijetnimi občutki. Takšno reakcijo tašče po izgubi 19-letnega sina je opisala intervjuvanka iz Sarajeva. Drugi stresni in travmatski dogodki, o katerih so pripovedovali v intervjujih, so bili soočanje s strahom za preživetje, bivanje v zaklonišču, lakota, žeja in strah pred zastrupitvijo, omejevanje bogoslužja in kulturnih praks, odtegnjena izkušnja otroštva ali mladostništva, razseljevanje, omejitev svobode gibanja, fizično nasilje nad psihološko pomembno osebo ter zamenjava vlog v družini oz. prevzemanje vloge starša. Travmatski dogodki so po samooceni intervjuvancev vidnejše vplivali na njihovo osebnostno izoblikovanje kakor pa dolgoročne težave v duševnem ali fizičnem zdravju.

V času vojne nihče izmed intervjuvancev ni imel večjih težav s fizičnim zdravjem. Sogovornica je poročala o občasnem pojavu migrenskih glavobolov in vnetja, za kar pa je kljub slabši dostopnosti zdravstvenih storitev prejemala analgetike in antibiotike. Menila je, da so bili ljudje med vojno celo bolj zdravi kakor v času miru, saj v izrednih razmerah niso imeli dostopa do nezdrave prehrane, hkrati pa so se bili primorani večkrat gibati. Preostali sogovorniki so poročali zgolj o običajnih težavah, kot so občasni prehladi in zoboboli, ki so jih najpogosteje zdravili s tradicionalnimi metodami, brez zdravniške pomoči. Problematika oseb, ki so v vojni utrpeli težje fizične poškodbe, je prav gotovo drugačna. Za vpogled v dolgoročni vpliv vojne na zdravje in življenjski slog teh oseb, bi bilo smiselno v raziskavo vključiti tudi preživele civilne žrtve vojne, med katere se po 2. členu Zakona o zaščiti civilnih žrtev vojne Republike Srpske uvrščajo osebe, ki so med vojaškimi operacijami (bombardiranje, topovske granate, ulični boji, ipd.) ter zaradi zlorabe, posilstva, odvzema svobode ali ujetništva s strani nasprotnika utrpeli najmanj 60% poškodbo organizma (Zakon o zaščiti civilnih žrtava rata Republike Srpske, 2010). Takih oseb, ki so koristile usluge centrov za socialno delo, je bilo v letu 2016 v državi 3.109 (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2018: 23, 30). Strokovne pomoči in podpore s strani terapevtov, psihologov, socialnih delavcev in drugih strokovnjakov iz socialnega varstva med vojno ni koristil nihče izmed vprašanih, saj jim ta vrsta pomoči ni bila dostopna.

Psihološki vpliv vojne med leti 1992 in 1995 so nekateri intervjuvanci prepoznavali v obliki anksioznosti, strahu in nespečnosti. Pri vprašanju o dolgoročnem vplivu vojne na njihovo zdravje in počutje, pa so izpostavili travme, ki so jih opisali kot "nevidne", stres in strah pred ponovnim pomanjkanjem, potrebo po zaščiti ter prisotnost posttravmatske stresne motnje v velikem delu prebivalstva in med nekaterimi družinskimi člani. Zelo pomemben in morda pogosto spregledan aspekt dolgoročnega vpliva vojne na zdravje je tudi posredni vpliv, ki ga oseba občuti preko posledic vojne na počutje bližnje osebe oz. družinskega člana. Študija o sekundarni travmatizaciji zakonskih partnerk hrvaških vojni veterani, ki so imeli diagnozo posttravmatske stresne motnje, je potrdila predvidevanja raziskovalcev, da žene teh veteranov pogosto izkazujejo simptome sekundarne travmatizacije ter hkrati doživljajo kronične bolečine in depresijo, ki se najpogosteje manifestirajo v obliki glavobolov in bolečin v hrbtu (Koić *et al.* 2002: 303-305). Rus Makovec (2003: 135) razlaga, da se nekateri ljudje po izrazitih življenjskih stresih fiksirajo v vlogi žrtve, vzdržujejo travmatske rane in zaradi jeze, ki jo občutijo ob spominu na pretekle okoliščine, preprečujejo svoj nadaljnji osebnostni razvoj. Tiste osebe, ki so preživele stres in ob tem razvile učinkovite strategije

obvladovanja in odpornosti, pa lahko glede na dane možnosti tudi po izrazito stresni izkušnji zacelijo svoje rane, živijo polno življenje in so zmožne delovati konstruktivno. Do različnih konfliktov in izzivov v medosebnih odnosih po vojni lahko pride v situacijah, ko se osebi v odnosu znajdeti na nasprotnih polih odpornosti. Rus Makovec (2003: 136) izraz "odpornost na stres" definira kot posameznikovo sposobnost, da se po stresnem oz. travmatskem dogodku povrne na prejšnjo raven učinkovitosti ali zaradi negativnih izkušenj postane celo bolj učinkovit. Sogovornica, ki je torej po definiciji "odporna" na stres, katere soprog pa se še sooča s težavami v procesu okrevanja po travmatskih izkušnjah iz časa vojne, je med pogovorom o sekundarni travmatizaciji poročala o izrazitih občutjih utrujenosti, bolečine, osamljenosti, pomanjkanja podpore in prevelike odgovornosti za preskrbo družine.

Odgovori na vprašanje o trenutnem počutju so bili različni. Nihče izmed intervjuvancev nima diagnosticiranih fizičnih ali duševnih težav, ki bi bile posledica vojne in v večji meri so odgovarjali, da se v skladu z zmožnostmi počutijo dobro. Vendarle pa so nekateri v sebi prepoznavali praznino ukradenega otroštva ter pripovedovali o "nevidnih" posledicah vojne, zaradi katerih se tudi biološko počutijo dvajset let starejše kot so v resnici.

Do največjih odstopanj je prihajalo pri vprašanju o pogostosti spominjanja dogodkov iz vojne. Nekateri so izrazili, da so te spomine potlačili in se o temah, povezanih z izkušnjami iz časov vojne, z ljudmi v okolici ne pogovarjajo več ter svojim otrokom ne pripovedujejo teh zgodb, medtem ko se drugi vojne spominjajo prav vsak dan in se o njej zelo pogosto tudi pogovarjajo. Nekateri intervjuvanci so po opravljenih intervjujih izrazili hvaležnost za to, da sem želela raziskati prav njihove izkušnje in v iskanju odgovorov na raziskovalna vprašanja njihovim zgodbam namenila toliko pozornosti, kar priča o tem, da je bila v nekaterih prisotna želja po izročilu, ki je do tega trenutka niso imeli priložnosti uresničiti. Za socialne delavce je pomembno, da osebam po izkušnji vojne omogočijo, da o svojih zasebnih spominih pripovedujejo in jih kot del kolektivnega spomina umeščajo v javni prostor ter na tak način poskrbijo, da bi njihovi spomini ohranili svojo zgodovinsko vrednost. Socialni delavci pri delu s spominom⁶ osebnim travmatskim zgodbam ne prisluhnejo le zato, da bi opolnomočili pripovedovalca, temveč tudi z namenom, da bi spomine uporabili kot del osebnega in kolektivnega procesa opolnomočenja (Zaviršek 2008: 148). Zaviršek (*ibid.*) opozarja na dejstvo, da se v času političnega konflikta bolečina in izguba nekaterih ljudi v javnem diskurzu obravnava kot sestavni del herojstva, medtem ko so izkušnje drugih ovrednotene

⁶ Lastni prevod pojma »memory work«.

kot manjvredne. Zaradi narave priročnega vzorca so bile v raziskavo o vplivu vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi vključene zgolj osebe bošnjaške etničnosti, vendar to nikakor ne pomeni, da spomini na travmatske izkušnje pripadnikov drugih etničnih skupin v Bosni in Hercegovini pri ugotavljanju vplivov vojne na počutje populacije niso enako relevantni. V socialnem delu je potrebno posebno pozornost nameniti temu, da ne delujemo v smeri skrite diskriminacije in hierarhizacije bolečine, kjer imajo osebne izkušnje osebe, ki ji je v javni sferi priznana vloga žrtve, večjo vrednost kot podobne izkušnje druge posameznice ali posameznika, ki tega javnega priznanja nima.

Psihološka katastrofa, ki jo povzroči vojna, je tako ogrožajoča, da lahko v trenutku podre človekov svet in povzroči negotovosti, ki jih najbolje obvlada takrat, ko ima dovolj moči in pomoči v svoji socialni mreži (Čaćinović Vogrinčič 1994 a: 73). Intervjuvanci so poudarili pomembnost skupnosti, povezanosti, medsebojne solidarnosti, medosebnih odnosov, sosedstva in bližnjih oseb kot najizrazitejših virov moči pri premagovanju izrednih razmer in okrevanju po vojni. Življenje v izrednih razmerah in preživljanje enakih stisk je ljudi v času vojne med seboj dodatno povežalo. Za sogovornika iz Sarajeva, ki izhaja iz politično aktivne družine in je v času vojne predaval na tamkajšnji Fakulteti za politične vede, je bil temeljni vir moči izobrazba in informiranost o mehanizmih ozadja vojnega delovanja in okoliščin vojne. O vplivu izobrazbe na premagovanje stresa organizma piše tudi Resnik (2016: 27), ki pravi, da večja kognitivna rezerva (tj. večja raznovrstnost nevronske mreže in sinaptičnih povezav, na katere vplivata raven izobrazbe in inteligentnost), v kombinaciji s konstruktivnim načinom soočanja s stresom, uravnava avtonomni živčni sistem in s tem zmanjšuje intenzivnost stresnega odziva telesa na fiziološki ravni. Sogovorniki so vire moči prepoznavali tudi v igri z vrstniki, hišnimi ljubljenci, v opravljanju poklica, obiskovanju pouka, kreativnosti in domišljiji, ritualih, humorju, učenju novih spretnosti in branju knjig. Pomemben oporni dejavnik pri premagovanju strahu in stresa v vojnih razmerah je bila religija. Intervjuvanci so v religiji iskali oporo pri premagovanju bolečine ob smrti družinskih članov in v času, ko so se počutili izrazito ogrožene in nezaščitene. Nekateri so izrazili, da sicer niso bili religiozni v klasičnem, teološkem smislu, temveč so oporo našli v kulturni tradiciji, ki se je razvila skozi versko prakso.

Med pogovori o virih moči in sposobnosti preživetja se je največkrat pojavljala tema prilagojene zavesti in notranje moči, ki so jo ljudje občutili v času vojne. Sogovorniki so poročali o tem, da so se prilagodili danim razmeram in pogosto sploh niso občutili strahu,

saj so bili z izrednim stanjem v svojem vsakdanu sprijaznjeni. Na nivoju širše družbe so opazili nenavadno umirjenost. O človeku so govorili kot o fleksibilnemu bitju, ki se lahko navadi na vse okoliščine in se ima moč znajti tudi v izrednih situacijah. Dva sogovornika sta v osebni izkušnji vojne kljub mnogim travmatskim pričevanjem prepoznala celo pozitivne rezultate. Sogovornik iz Doboja je dejal, da vojna iz ljudi izvleče vrednote in moč, ki se je sicer v svojem vsakdanjem življenju sploh ne zavedamo. Profesor na Fakulteti za politične vede, ki je vojno preživel v obkoljenem Sarajevu, je v preživetju tovrstnih izrednih razmer prepoznal neverjetno osebno izkušnjo, skozi katero se je veliko naučil v profesionalnem smislu. Tadeschi in Calhoun (2004: 2-4) pozitivne vidike, ki jih posamezniku lahko prinese travmatska izkušnja, definirata z izrazom "po-travmatska rast". Izraz opisuje izkušnje posameznikov, ki niso zgolj preživeli izredno stresnih razmer, temveč so ob tem doživeli tudi pozitivne psihološke spremembe. Posameznik lahko v stresnem dogodku in boju z zahtevnimi življenjskimi okoliščinami prepozna priložnost za osebno rast in razvoj, ki preoblikuje njegove dosedanje načine delovanja. Posledično lahko osebe, ki so se spoprijemale s travmatsko izkušnjo, poročajo o tem, da so se zaradi težkih življenjskih okoliščin spremenile njihove življenjske prioritete, vrednote in odnos do življenja (Kmetič 2016: 47), kar je moč prepoznati tudi v pripovedih intervjuvancev.

Relevanten vidik v procesu okrevanju v povojnih razmerah, v katerih je prisotna etnična segregacija, so pozitivni medetnični odnosi. Sogovornik iz Sarajeva je izpostavil, da v trenutnih razmerah vir moči prepozna tudi v navzočnosti prijateljev in znancev iz drugih etničnih skupin, ki so bile med vojno sprte in so še danes relativno segregirane. Nihče od intervjuvancev v raziskavi ni izražal negativnih občutij ali sovražnosti do ostalih etničnih skupin. Kmetič (2016: 37-38) navaja, da so posamezniki, ki izražajo višjo raven jeze in sovražnosti, bolj izpostavljeni koronarnim obolenjem, njihova umrljivost zaradi srčno-žilnih obolenj pa je višja. Sovražna naravnost sama po sebi lahko vpliva na to, da posamezniki dogodke vidijo v bolj negativni luči, kar zvišuje nivo doživetega stresa (Kmetič 2016: 38). Izrazita jeza, sovražnost, nestrpnost in segregacijske težnje se tako lahko negativno odrazijo ne le na proces sprave in sožitja pri sobivanju različnih etničnih skupin, temveč tudi na duševno zdravje in počutje posameznikov.

Nekatere ovire s katerimi se osebe srečujejo v procesu okrevanja po vojni, so posledice prekinitev v izobraževalnem procesu, finančna negotovost kot posledica visoke stopnje siromaštva, ki je sledilo obdobju vojne, stres, pomanjkljiva finančna podpora v javnem

sektorju, negativni politični vplivi, slabi zaposlitveni pogoji in nepravičnosti v pokojninskem sistemu, ki pridobljeno delovno dobo v času vojne smatra za manjvredno. Sogovornica iz Srebrenika je izpostavila opažanje, da družba pogosto upravičuje pomanjkanje perspektivnosti mladih oseb, ki se počutijo zaznamovane s strani vojne, kar posledično zmanjšuje njihovo samoiniciativnost in željo po napredku.

Težave v času po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma je za nekatere osebe, katerih domovi so bili med vojno požgani ali uničeni, predstavljalo vprašanje nastanitve oz. kakovosti bivalnega prostora. Sogovornica je poročala o tem, da se je med vojno preselila v stanovanje, ki ji je bilo dodeljeno kot razseljeni osebi ter v tem stanovanju preživela še deset let po koncu vojne. Zaradi pomanjkanja finančnih virov, so osebe svoje bivalne prostore največkrat opremljale in urejale v prostore primerne za bivanje s pomočjo finančnih sredstev tujih nevladnih organizacij. Novonastala politična ureditev in vzpostavljanje mej med dvema entitetama, Republiko Srpsko in Federacijo Bosno in Hercegovino, je po vojni otežila vrnitev nekaterih notranje razseljenih oseb v kraje, kjer so bivali pred vojno. Nenazadnje je tako na mikro kot tudi na makro ravni, okrevanje posameznikov in bosansko-hercegovske družbe oteženo tudi zaradi pomanjkanja resolucije in obsodbe destruktivnih ideologij, ki so povzročile vojno v tej državi.

Ugotovitev in spoznanj iz raziskave ni možno splošiti na celotno populacijo, saj je v raziskavi sodelovalo zgolj pet posameznikov, katerih percepcije, izkušnje in strategije obvladovanja le-teh so individualno pogojene. Življenjski pogoji, travmatski dogodki in spomini, viri moči in ovire v procesu okrevanja intervjuvancev se v mnogih vidikih razlikujejo, a je bilo med njimi možno najti tudi precej skupnih točk. Enotni so bili predvsem v relativno nizki samooceni vpliva vojne in političnih konfliktov na njihovo dolgoročno zdravje in počutje, kar je do neke mere najverjetneje pogojeno z dejstvom, da nihče izmed njih v vojni ni utrpel težjih poškodb, ki bi rezultirale v fizičnih ovirah v nadaljnjem življenju, prav tako pa nihče od sogovornikov trenutno ne živi v pomanjkanju, s katerim se sicer sooča dobršen del prebivalstva. Za ugotavljanje dolgoročnih ocen posledic vojnih razmer iz perspektive oseb s težavami v fizičnem zdravju, ki so nastale kot posledica poškodb iz časa vojne ter oseb s slabšim socio-ekonomskim statusom, bi bilo potrebno v raziskavo vključiti tudi posameznike, katerih trenutne življenjske razmere se razlikujejo od razmer sodelujočih.

Opogumljajoče spoznanje kvalitativne raziskave o vplivih vojne in političnih konfliktov na zdravje je, da so prav vsi intervjuvanci v retrospektivi brez težav prepoznali vire moči, ki so

v času vojnih razmer pozitivno vplivali na njihovo duševno zdravje in jim omogočili učinkovitejše okrevanje po travmatskih dogodkih in izgubah.

8 Predlogi

Iz analize strokovne literature in intervjujev izhajajo naslednji predlogi:

- Vsi sogovorniki so v večji meri izkazovali odpornost oz. moč okrevanja po travmatski izkušnji vojne. Pri psihosocialnem delu s preživeliimi žrtvami vojne se je zatorej potrebno izogniti domnevi, da imajo vsi preživeli težave v duševnem zdravju oz. izkazujejo znake travmatske prizadetosti.
- Upoštevati je potrebno dejstvo, da so reakcije preživelih na podobne travmatske dogodke in stresorje individualno pogojene (z osebno čvrstostjo, preteklimi izkušnjami, socialno povezanostjo, itd.), zato naj se strokovnjaki odpovejo posploševanju in predpostavkam o stopnji prizadetosti ter metode pomoči in podpore prilagodijo vsakemu posamezniku.
- Pri raziskovanju življenjskega sveta uporabnika, ki je preživel vojne razmere oz. je v družinskem odnosu z osebo, ki je preživela vojne razmere, je smiselno upoštevati tudi možnost sekundarne travmatizacije oz. stiske, ki jo uporabnik doživlja zaradi travme bližnjega. V takšnih primerih velja razmisliti o možnih pozitivnih izidih vključevanja družinskih članov v proces podpore in pomoči.
- Ljudje so kljub izrazitemu pomanjkanju v izrednih razmerah, izkazovali veliko mero prilagodljivosti, iznajdljivosti in sposobnosti prepoznavanja različnih virov moči. Učinkovita psihosocialna podpora pri delu z osebami, ki so prestale vojno oz. jo še prestajajo, naj upošteva predpostavko o moči okrevanja (resilience) ter spodbuja raziskovanje virov moči posameznikov in vključevanje v aktivnosti povezanimi z viri moči.
- Iz vidika prispevka socialnega dela na makro ravni, pomembno mesto pri odpravljanju ovir v procesu okrevanja po vojni zaseda zagovorništvo in družbeni aktivizem. Socialni delavci in delavke naj nastopijo v vlogi zagovornikov živečih v povojnih družbenih razmerah: pozorni naj bodo na institucionalne pomanjkljivosti in nepravilnosti, odgovorne organe naj opozarjajo na pomanjkljivosti socialnega

sistema s katerimi se na dnevni ravni srečujejo uporabniki in se v skladu z vodili stroke borijo za spremembe v korist uporabnikov in družbe.

- Socialni delavci in delavke skozi poslušanje in zapisovanje zgodb preživelih soustvarjajo kolektivni diskurz in spomin. Posebno pozornost pri delu v skupnostih in družbi, kjer so navzoči medetnični konflikti, je zato potrebno usmeriti v delovanje, ki ne spodbuja sovražnosti in podpira politiko sprave.

9 Uporabljena literatura

Acheson, D. (1993), *Health, Humanitarian Relief, and Survival in Former Yugoslavia*, British Medical Journal, 307, 6895: 44 – 48.

- (1999), *Conflict in Bosnia 1992-3*, British Medical Journal, 319, 7225: 1639 – 1642.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2018), *Socijalna zaštita 2011 – 2016*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.

- (2017), *Bosna i Hercegovina u brojevima*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
- (2012), *Socijalna zaštita 2006 – 2011*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
- (2007), *Socijalna zaštita 2001 – 2006*. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH.
- Prosječna neto plaća 2000 – 2018. Dostopno na:
http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=247 (19. 4. 2018)

Allardt, E. (1993), *Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research*, V: Nussbaum, M, Sen, A. (ur.), *The Quality of Life*, Oxford: Claredon Press.

Andreas, P. (2009), *Modre čelade in črni trg: Umetnost preživetja v obleganem Sarajevu*. Mengeš: Ciceron.

Bogić, M., Njoku, A., Priebe, S. (2015), *Long-Term Mental Health of War Refugees: A Systematic Literature Review*, BMC International Health & Human Rights, 15, 1, 29.

Bras Meglič, N., Drnovšek, P. (2016), *Vpliv osebnosti na spoprijemanje s stresom*. V: Čižman Štaba, U., Bolle, N., Zupančič, K. (ur.), *Spoprijemanje s stresom v času negotovosti: tehnike in metode za opolnomočenje*. Ljubljana: Univerzitetni rehabilitacijski inštitut Republike Slovenije – Soča.

Braveman, P., Dekker, M., Eagerter, S., Sadegh-Nobari, T., Pollack, C. (2011), *Housing and Health. Exploring the Social Determinants of Health: Issue Brief no. 7*. Princeton: Robert Wood Johnson Foundation.

Buljubašić, S. (1998), *Mutual Cooperation Between Different Actors in Society in Carrying Out the Task of Social Protection*. V: Dervišbegović, M., Hessle, S. (ur.), *Social Work with Children Under Post-War Conditions: Experiences from the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Faculty of Political Sciences, Social Researches Center, Department of Social Work.

Cain, J., Duran, A., Fortis, A., Jakubowski, E. (2002), *Health Care Systems in Transition: Bosnia and Herzegovina*. Copenhagen: European Observatory on Health Care Systems.

Chapman, A. (2010), *The Social Determinants of Health, Health Equity, and Human Rights*. *Health and Human Rights*, 12, 2: 17 – 30.

CSDH – Commission on Social Determinants of Health (2008), *Closing the Gap in a Generation: Health Equity Through Action on the Social Determinants of Health: Final Report of the Commission on Social Determinants of Health*. Geneva. Dostopno na: http://www.who.int/social_determinants/final_report/en (8.5.2017).

Čačinovič Vogrinčič, G. (1994 a), *Socialne mreže in socialna opora*. V: Polič, M. (ur.), *Psihološki vidiki nesreč*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje.

- (1994 b), *Begunci in delo z njimi*. V: Polič, M. (ur.), *Psihološki vidiki nesreč*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje.

Daniels, N., Kennedy, B., Kawachi, I. (1999), *Why Justice is Good for Our Health: The Social Determinants of Health Inequalities*, *Daedalus*, 128, 4: 215 – 251.

Dybdahl, R. (2001), *Children and Mothers in War: An Outcome Study of a Psychosocial Intervention Program*, *Child Development*, 72, 4: 1214 – 1230.

Eriksson, B., Helleday, A. (1998), *Social Work as Organizing a Facilitating Environment*, V: Dervišbegović, M., Hessle, S. (ur.), *Social Work with Children Under Post-War Conditions: Experiences from the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Faculty of Political Sciences, Social Researches Center, Department of Social Work.

Grad, O., Zavasnik, A. (2004), *Klicalec ob izgubi*, V: Grad, O. (ur.), *Pogovori z ljudmi v duševnih stiskah: priročnik za svetovanje*. Ljubljana: Založba ZRC.

Husain, S., Nair, J., Holcomb, W., Reid, J., Vargas, V., Nair, S. (1998), *Stress Reactions of Children and Adolescents in War and Siege Conditions*, *The American Journal of Psychiatry*, 155, 12: 1718 – 1719.

Iqbal, Z. (2006), *Health and Human Security: The Public Health Impact of Violent Conflict*, *International Studies Quarterly*, 50, 3: 613 – 649.

Klarić, M., Klarić, B., Stevanović, A., Grković, J., Jonovska, S. (2007), *Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina*, *Croatian Medical Journal*, 48, 2: 167 – 176.

Kljajić, V. (1998), *Transformation of the Social Protection System under Post-War Conditions*. V: Dervišbegović, M., Hessle, S. (ur.), *Social Work with Children Under Post-War Conditions: Experiences from the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Faculty of Political Sciences, Social Researches Center, Department of Social Work.

Kmetič, L. (2016), *Nekatere stresne okoliščine današnjega časa in zaščitni dejavniki, ki blažijo negativne posledice stresa*. V: Čižman Štaba, U., Bolle, N., Zupančič, K. (ur.), *Spoprijemanje s stresom v času negotovosti: tehnike in metode za opolnomočenje*. Ljubljana: Univerzitetni rehabilitacijski inštitut Republike Slovenije – Soča.

Koić, E., Francišković, T., Mužinić-Masle, L., Đorđević, V., Vondraček, S., Prpić, J. (2002), *Chronic Pain and Secondary Traumatization in Wives of Croatian War Veterans Treated for Post Traumatic Stress Disorder*, *Acta Clinica Croatica*, 41, 4: 295 – 306.

Letica-Crepulja, M., Salcioglu, E., Frančišković, T., Basoglu, M. (2011), *Factors Associated With Posttraumatic Stress Disorder and Depression in War-survivors Displaced in Croatia*, Croatian Medical Journal, 52, 6: 709 – 717.

Lučić, I. (2008), *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*, Časopis za suvremenu povijest, 40, 1: 107 – 140.

Maglajlić Holicek, R., Rašidagić, E. (2008), *The Role of NGOs in Societies Facing War: Experiences from Bosnia and Herzegovina*. V: Ramon, S. (ur.), *Social Work in the Context of Political Conflict*. Birmingham: Venture Press.

Majstorović, D. (2011), *Etnički i državni identitet i etnonacionalizam u javnoj sferi u Bosni i Hercegovini: slučaj glavnih štampanih medija*. V: Majstorović, D., Turjačanin, V. (ur.), *U okrilju nacije: etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.

Malnar, B. (2002), *Sociološki vidiki zdravja*. V: Toš, N., Malnar, B. (ur.), *Družbeni vidiki zdravja: sociološka raziskovanja odnosa do zdravja in zdravstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Mesec, B. (2007), *Metodologija raziskovanja v socialnem delu II: Študijsko gradivo, 2. izdaja*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Mesić, M. (1994), *Razlozi izbjeglištva, slom i nada: hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice*, Revija za sociologiju, 25, 3-4: 187 – 200.

Miković, M. (1998 a), *Assessment of Children at Risk – A Holistic Approach*. V: Dervišbegović, M., Hessle, S. (ur.), *Social Work with Children Under Post-War Conditions: Experiences from the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Faculty of Political Sciences, Social Researches Center, Department of Social Work.

- (1998 b), *Support for Child Social Care Personnel and other Social Workers Related to the Case*. V: Dervišbegović, M., Hessle, S. (ur.), *Social Work with*

Children Under Post-War Conditions: Experiences from the Federation of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo: Faculty of Political Sciences, Social Researches Center, Department of Social Work.

Mikuš Kos, A. (2017), *Psihološka pomoč otrokom beguncem*. V: Mikuš Kos, A., Zlatar, F., Uzelac, M., Jamšek, P. (ur.), *Priročnik za psihosocialno pomoč otrokom beguncem*. Ljubljana: Didakta.

Musek, J. (1994), *Potravmatska stresna motnja*. V: Polič, M. (ur.), *Psihološki vidiki nesreč*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje.

Naidu, M. (2016), "*Plastic Migrants*" and *Deprived Livelihoods: Re-Settlement and Forced Migration*, *Migracijske i etničke teme*, 32, 2: 221 – 244.

Nation, C. (2003), *War in the Balkans, 1991-2002*. Carlisle: Strategic Studies Institute.

Pečjak, V. (1995), *Politična psihologija*. Ljubljana: Samozaložba.

- (1994), *Vpliv stresa na spoznavne procese*. V: Polič, M. (ur.), *Psihološki vidiki nesreč*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje.

Pejović Milovančević, M., Ispanović, V., Stupar, D. (2016), *Lessons Learned from the Past on Mental Health Care for Refugee Children in Serbia*, *European Child and Adolescent Psychiatry*, 25, 6: 669 – 672.

Polič, M. (1994), *Psihološki vidiki nesreč*. Ljubljana: Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje.

Pyle, G., Thompson, C., Orešković, S., Bagarić, I. (1998), *Rebuilding the Healthcare System in Mostar: Challenge and Opportunity*, *Croatian Medical Journal*, 39, 3: 281 – 284.

Resnik, K. (2016), *Vpliv kroničnega stresa na naše zdravje, možgane in kognicijo*. V: Čižman Štaba, U., Bolle, N., Zupančič, K. (ur.), *Spoprijemanje s stresom v času*

negotovosti: tehnike in metode za opolnomočenje. Ljubljana: Univerzitetni rehabilitacijski inštitut Republike Slovenije – Soča.

Rozman, S. (2015), *Pogum: kako preboleti travmo*. Ljubljana: Modrijan.

Rus Makovec, M. (2003), *Zloraba moči in duševne motnje ter poti iz stiske*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Sadar, N. (2002), *Kakovost različnih področij življenja in zdravje*. V: Toš, N., Malnar, B. (ur.), *Družbeni vidiki zdravja: sociološka raziskovanja odnosa do zdravja in zdravstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Saleebey, D. (2009), *Strengths Perspective in Social Work Practice*. London: Pearson.

Selye, H. (1976), *Stress Without Distress*, V: Serban, G. (ur.), *Psychopathology of Human Adaptation*. New York: Springer.

Shaw, M. (2004), *Housing and Public Health*, *Annual Review of Public Health*, 25: 397 – 418.

Skjelsbaek, I. (2000), *Sexual Violence in the Conflicts in Ex-Yugoslavia*, V: Slapšak, S. (ur.), *War Discourse, Women's Discourse: Essays and Case Studies from Yugoslavia and Russia*. Ljubljana: Študentska založba.

Šimunović, V. (2007), *Health Care in Bosnia and Herzegovina Before, During, and After 1992-1995 War: A Personal Testimony*, *Conflict and Health*, 1, 7: 7 – 13.

Tadeschi, R., Calhoun, L. (2004), *Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence*, *Psychological Inquiry*, 15, 1: 1 – 18.

Tabeau, E., Bijak, J. (2005), *War-Related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results*, *European Journal of Population*, 21, 2/3: 187 – 215.

Turjačanin, V. (2011), *Oblici i izraženost etničkih identiteta u BiH*, V: Majstorović, D., Turjačanin, V. (ur.), *U okrilju nacije: etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.

Valenti, M., Ormhaug, C., Mtonga, R., Loretz, J. (2007), *Armed Violence: A Health Problem, a Public Health Approach*, *Journal of Public Health Policy*, 28, 4: 389 – 400.

WHO – World Health Organisation (1946), *Constitution of the World Health Organization*. Dostopno na: www.who.int/about/mission/en (7.11.2017)

Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske (2010), Službeni glasnik Republike Srpske, št. 25/93; 32/94; 37/07; 60/07, 111/09, 118/09. Dostopno na: <http://pravnik.ba/wp-content/uploads/2015/03/ZAKON-O-ZASTITI-CIVILNIH-ZRTVA-RATA-RS.pdf> (22. 4. 2018)

Zaviršek, D. (2008), *Social Work as Memory Work in Times of Political Conflict*. V: Ramon, S. (ur.), *Social Work in the Context of Political Conflict*. Birmingham: Venture Press.

Zaviršek, D. (1994), *Ženske in duševno zdravje: o novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Žilić, I. (2015), *Effect of Forced Displacement on Health*. Zagreb: The Institute of Economics.

10 Priloge

10.1 Smernice za intervju

1. Življenjske okoliščine pred vojno (starost, kraj bivanja, zaposlitev).

Socialne determinante zdravja

2. Ali ste imeli v času vojne izkušnje z notranjim razseljevanjem? Ali ste vojno preživeli v lastni hiši ali stanovanju? S koliko osebami ste si delili prostore?
3. Kako ste med vojno skrbeli za ogrevanje, higieno, prehrano in vodo?
4. Ali ste lahko v letih med vojno nadaljevali šolanje/obdržali zaposlitev oz. pridobili delo? Kakšni so bili pogoji šolanja/zaposlitve (ali je bila pot do šole/delovnega mesta varna, kako pogosto ste lahko odhajali v šolo/na delo, ali je bilo to za vas stresno...)?
5. Kakšen je bil vaš materialni položaj? Kako ste shajali finančno?
6. Ali ste lahko ohranjali stike z družino in prijatelji, ki so živeli v drugih delih mesta oz. izven vašega kraja bivanja?
7. Kako omejeno je bilo vaše gibanje znotraj mesta? Ali ste imeli dostop do zdravstvenih storitev in zdravil v primeru bolezni?

Zdravje med in po vojni

7. Ali ste imeli pred vojno kakšne (kronične) težave z zdravjem? Ali so se te težave med vojno potencirale in če, kako? Kako se kažejo danes?
8. Ali so se v času vojne pojavile kakšne nove zdravstvene težave (fizične, psihične, psihosomatske)? Kako, če sploh, ste jih v tem času reševali?
9. Ali menite, da tudi danes čutite posledice vojne na vaše zdravje in počutje? Če, kakšne?
10. Kako pogosto se spominjate dogodkov iz vojne? Kako pogosto se o njih pogovarjate?

Viri moči in ovire v procesu okrevanja

11. Kako vam je uspelo premagati življenjske izzive med vojno in v povojnem času? Na kaj ste se lahko naslonili? Kdo vam je pri tem pomagal?

12. Ali ste se na poti do uresničevanja ciljev v povojnem času srečevali s kakšnimi ovirami? Kaj je oz. bi bilo potrebno, da bi te ovire lažje premagovali?

10.2 Transkript intervjujev A-E

Zapis pogovora z osebo A.

E: Kad je počeo rat, vi ste imali 10 godina?

Oseba A: Jeste, deset godina (A1).

E: Da li ste bili za vrijeme rata u Sarajevu?

Oseba A: Bio sam u Bugojnu (A2). To je grad u srednjobosanskom kantonu, nekih 125 km od Sarajeva, i za moj 10. rođendan, 23.5., je pala prva granata u moj grad Bugojno. Eto tako je obilježen taj moj rođendan. Bio sam 3. razred (A3). Faktički završio sam 3. razred, ili je on bio pred kraj i u našu školu u koju smo išli – ona se zvala Škola Vojin Paleksić, to je bio heroj, junak iz 2. svjetskog rata, partizan – u tu školu mi smo pomagali vojnicima. To je bila kasarna, znači škole su pretvorene u kasarne. Većina škola je služila za to (A4). Kasnije, upravo tim vojnicima kojima smo pomagali da se usele u tu školu, onda su i oni napadali to područje, jer je to zapravo bila hrvatska vojska (A5). Tako da je to vrlo, vrlo specifično. U tom momentu, oni kad su uselili u tu našu školu ... znači bukvalno hrvatska vojska je bila, oni su bili kao veliki plus, jer su bili ono kao pomoć protiv srpske strane, što je tako vrlo specifično. Međutim, od 1994, 1993, znate da se desio taj bošnjačko-hrvatski sukob i onda su ... faktički, ta škola je bila nekih 150 metara – 200 od moje kuće, gdje sam boravio. Tako da smo i od te škole onda strahovali, odnosno onog što će doći iz te škole (A6).

E: U kojem dijelu grada ste živjeli?

Oseba A: Druga zona, prigradsko naselje u tom gradu, odnosno mom gradu Bugojno (A7), gdje sam i rođen.

E: Da li ste sve vrijeme rata živjeli u istoj kući ili je bilo potrebno da se selite?

A: Naša sreća je da nismo bili primorani ... samo u jednom momentu jesmo, ali eto ipak smo odlučili da ostanemo. Sve vrijeme smo bili, znači, u istom prostoru (A8). Ne znam koliko je vama kao tom poratnom djetetu ... djetetu koje nije, hvala bogu, imalo tih ... vjerovatno ste slušali iskustva ali nemate lično iskustvo. Recimo, moje iskustvo ... Nismo živjeli na prvom spratu, na drugom, u prizemlju, nego u podrumu. Znači tako je funkcionisao život, jer zapravo samo ste povremeno išli na sprat kuće da možda nešto uzmete i tako dalje, ali sav život se je koncentrisao u podrum (A9). Zašto? Pa zapravo da bi se čuvali od granata, od gelera i eto u glavnom, da bi sačuvali svoj život od pogibije, od ranjavanja i tako dalje (A10). I onda se taj život odvijao, zavisi, negdje na 20 kvadrata (A11). Zavisi kolike su ljudi imali kuće. Naš je podrum bio prostran, imaju je čak i taj, kako kažu, mokri čvor, znači imali smo i toalet, ali nismo se s tog područja pomjerali, bili smo uvijek tu (A12).

E: Koliko osoba je u to vrijeme živjelo sa vama?

Oseba A: Živio sam sa mojom mamom i sa mojom sestrom, koja je dvije godine mlađa od mene (A13). Tako da je ona imala, eto, kad je rat počeo, 8 godina, a ja 10. Naravno otac je bio pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine, znači regularne armije u Bosni i Hercegovini i on je vrlo, vrlo malo vremena provodio s nama, zato što je bio vojnik, imao je obavezu (A14). Zapravo, on je bio i dobrovoljac. Odmah u startu većina bosanskih patriota u tom periodu su zapravo se i prijavili dobrovoljno, da pokušaju zaštititi svoje porodice, svoje gradove, a na kraju, eto, i svoju državu. Tako da je on s nama provodio, recimo, mjesečno je dolazio jednom kući. Jednom mjesečno. Osim za dva puta, kada je bio ranjen, pa je bio nešto malo duže s nama (A15). Prvi put kad je bio ranjen, bio je ranjen ovamo u plečku, u rame. Ostao je nekoliko dana, međutim nije bilo strašno ranjavanje, pa je on insistirao da opet ide. Zanimljivo je to kod bosanskog čovjeka, kad su svi bježali iz države, dobar dio ljudi je ... vrlo specifično, vrlo specifično. Danas je to teško objasniti šta je u pitanju. Eto, ja pokušavam razumijeti da je vjerovatno bio vezan za porodicu, za djecu, za ženu i tako dalje, da je imao neki jak motiv, ali mislim da je to i bio neki motiv jači od samo toga da se zaštiti nešto svoje. To je taj bosanski čovjek, vrlo specifičan.

E: Da li ste znali gdje se vaš otac nalazi?

Oseba A: U prvom periodu, prvu godinu, koliko se ja sjećam, jer ipak moja sjećanja – to, 10 godina, zavisi od potencije, te intelektualne, koliko se ja mogu sjećati, a nisu to baš specijalno ni kristalna sjećanja ... Prvu godinu je bio u blizini. Znači bio je u blizini, s tim da je tu bilo nekih 12 do 15 km i to naš susjedni grad, Donji Vakuf. Pošto imaju tu dva grada – Bugojno je u sredini – Gornji Vakuf i Donji Vakuf. Kasnije sve je dalje i dalje išao, a to je zapravo bilo povezano s tim da je u početku ... vrlo blizu su bile te agresorske snage, tih gradova, a kako je armija sa velikim naporima uspjela da odbija te napade, sve više se je širio taj krug „slobodne teritorije“. Tako da, recimo, vrlo brzo sam, ono, dobio informacije, dolazio je kući – da je blizu Ključa, pa onda jedno vrijeme da je bio na domak Bihaća, nikad u Bihaću. I na domak Banja Luke, pa je bio kod Travnika, tu je jedna planina, Vlašić. Eto, to je kad u filmovima gledate neke tamo one planinske vijence, nesavladive i tako dalje. To je bilo baš vrlo teško za ... tu su borbe bile teške, posebno kad je zima. I to je drugi put kad je došao kući, tad je oslijepio. Oslijepio je od hladnoće. Tad je malo duže bio s nama, a inače smo ga vrlo kratko viđali (A16).

E: Kako ste se u vašoj kući brinuli o grijanju prostora u kojima ste živjeli?

Oseba A: Pretežno ... Zapravo u gradu u kojem sam ja ... Sarajevo je specifično po tome, a vjerovatno ćemo i doći do tog djela. Jedan dio moje rodbine je i bio u Sarajevu, jer je moja mama Sarajka po rođenju, i njena mama, i tako dalje. Ali mi smo se grijali na drva, znači ložili smo (A17). Neke porodice su koristile i ugalj (A18). Ne znam je li vam poznato šta je ugalj. U glavnom, drvo smo koristili ali ja se kao ne sjećam nikad otkud nama ta drva. To je recimo ... tek ste me vi ovim pitanjem ... Vjerovatno je to otac nabavljao. Mi u porodici kažemo *babo*. Vama ... ne znam je li vam poznato, tako nazivamo oca. Nije nam stran ni termin *tata*, ali mi smo preferirali da kažemo *babo*. Pa čak postoji predrasuda unutar bosansko-hercegovačkog društva da oni koji kažu babo, da su seljaci, da su ruralni, a oni koji govore tata, da su oni urbani. Naravno, ta predrasuda mislim da je razbijena. To je jedan kulturološki splet, kako se naziva i tako dalje. Na ogrijev je bio znači drva, ali kako smo to nabavljali ja ne znam, jer vjerovatno to nije bio moj zadatak kao djeteta i taj dio ne sjećam se.

E: Kako je vrijeme rata utjecalo na vaše školovanje - da li je dolazilo do prekida?

Oseba A: Kažem, prva dva razreda ... Treći sam znači završio uz sami rat, početak rata. Znači ja sam školarac bio. Faktički sa početkom rata, ja sam trebao da budem, odnosno bilo mi je vrijeme za 4. razred. Odnosno, bilo mi je vrijeme za raspust, školski, kao što sva djeca svijeta imaju i nakon tog raspusta onda bi školska godina počela i bilo bi vrijeme za 4. razred. Šta je spriječilo okolnosti da se nastavi dalje školovanje, logički iz naših razgovora, to je zapravo zbog ratnih okolnosti (A19). Odnosno, mi u Bosni i Hercegovini koristimo, koliko god to bilo nekome strano, a vi možete razumijeti – mi rat nazivamo agresijom i nazivamo ratom protiv Bosne i Hercegovine. Ne pristajemo na određenja koja rat doživljavaju kao međugrađanski, međureligijski i tako dalje, jer da je bio međureligijski ili konfesionalni rat, onda u Armiji Bosne i Hercegovine bi bili samo isključivo muslimani, onda bi recimo u nekim drugim armijama bili isključivo samo ... to ne, nego je Armija Bosne i Hercegovine bila mješovita. To govori da se ne radi o međureligijskom ratu, nego da se radi o agresiji i tako dalje. Zahvaljujući, eto, sretnim okolnostima, Slovenija je završila sve za jedanaest dana najviše, maksimalno, ne znam da li je i toliko.

E: Dakle sve vrijeme rata vi niste imali mogućnosti pohađati školu, ili – ?

Oseba A: Ne, za vrijeme rata su organizovane škole. Znači nije prestalo školovanje. To je isto bilo zanimljivo, to je bio veliki rizik ali vjerovatno je netko mislio i na to, jer zamislite da se nije išlo u školu četiri godine, vi biste imali sad znači nekoga tko ima 14 godina, a 4. je razred (A20). To bi bio zaostatak ogroman, s tim da u mojoj generaciji mi smo startali u školu od 7. godine, a sad već djeca sa 5 i pol, 6 ... Recimo, moj sin je krenuo vrlo rano u školu, to je sad po novom sistemu i tako dalje. Uglavnom za vrijeme rata mi smo imali školu, s tim da je ona bila izmještena u jedan prostor, pa eto, koji je bio ovako ... prije je to bila trgovina, poslovni prostor (A21). Međutim, odvijala se je nastava i to su specifične ... faktički ista učiteljica koja me je učila ... to nisu svi imali tu sreću – koja me učila u pravoj školi tri razreda, opet sam je upoznao i opet je bila s nama. To je bila učiteljica ***, ja se sjećam. U glavnom vrlo je specifično bilo to školovanje. Svako dijete ujutro kad krene u školu – jutarnji su termini bili s razlogom, uvijek smo bili prva smjena ... nastava je bila skraćena, znači časovi nisu bili 45, nego bila je skraćena i uvijek je bila mogućnost ako bude granatiranje, da se sve prekine, a granatiranja su bila česta (A22). Svako dijete je sa sobom nosilo po jedno drvo, a to znači po jedan komad drveta. Zašto? Jer se je moralo grijati u toj učionici (A23). Tako da svaki učenik pored rusaka je nosio jedno drvo i to je bilo dovoljno ... Kad svako dijete, ako nas ima 15, 20 u razredu, ili 30 je bilo rijetko, barem u mom naselju (A24) ... onda je to cijeli dan moglo biti drva. Svako jutro po jedno drvo, tako smo se ... Znači, nastava se je odvijala i mislim da je to nevjerovatno dobra ideja. Jedini je problem bio dok se ta nastava odvijala, djeca su ginula dok su išla u školu (A25). Ali eto, hvala bogu, ja nisam nikad imao nezgodnu situaciju. Specifično je mlađoj generaciji – ne spadam ni ja u previše staru generaciju – kakve su se sve vrste prijateljstava u tom ratu dešavala. Ljudi postaju bliži (A26). Ali i zanimljivo je da ljudi postaju bliži sa životinjama. Ja sam imao psa (A27). Mi smo zvali tog psa Gara, zato što je bila žensko, kao crna. A ona je imala običaj da mene upozori kad će biti granatiranje. To je bilo ovako smiješno, ali su životinje osjećale i one kad počnu bježati, to je bio znak da će se nešto desiti i onda i mi kao djeca zalegnemo kao dole na pod i tako dalje. I ona je sve vrijeme u ratu bila sa mnom. Ona mene otpрати do škole, čeka me dok ne završim nastavu, vrati se sa mnom kući (A28). To je ono isto iz filmova, ali je valjda ta bliskost životinje i ljudi i tako dalje, bila. Ali eto, u glavnom, to je što se

tiče tog načina školovanja. Po čemu se je razlikovalo za vrijeme rata i prije rata, eto vidite, skraćena nastava, idete – to naši ljudi kažu – pod granatama, vi ne znate kad će zločinci pucati na vaš grad. U Sarajevu je bilo specifično i to će vam ljudi pričati, za ... išli ste i čak ste imali problem i sa snajperistima (A29). A to znači ljudi koji prežaju, čekaju kad će netko naići. Kod nas, u našem gradu, makar u tom prvom periodu agresije, nije bilo snajperista. To je velika stvar, jer ipak se osjećate malo slobodnije (A30). Granata je ... čak granatu, onaj tko je bio u ratu ... filmovi to baš ne mogu dočarati do kraja ali eto, granatu možete čuti. Ona kad bude ispaljena – većina vrsta tih, čujete kad bude ispaljena. Bilo je slučaja i vrsta oružja kad nemate vremena da reagujete, nego gdje se nađete, ako vas pogodi ... (A31) Ali u glavnom, bilo je to školovanje ... Doduše, djeca nikad nisu ozbiljno ni shvatila rat. Ono, mi nismo tu ... hajde, bit će nešto i tako dalje. Čak smo i ... Ja sam imao priliku da vidim mrtvaca, ali nije to, nekako ... Djeca uvijek to na svoj način doživljavaju (A32). Djeca se igraju. Nevjerovatno sam se – ne znam da li sam se ikad u životu više izigrao nego u ratu. To su igre bile, neki bilijari koje smo mi pravili ručno. Igrači, i tako dalje. Nevjerovatno smo se mnogo igrali, družili, ta kohezija ... u sociologiji je to poznata društvena kohezija. Ona je bila izražena (A33), eto.

E: Da li ste se bojali na putu u školu ili možda niste ni razmišljali o tome?

Oseba A: Vjerujte mi, ta vrsta svijesti, recimo, sad da idemo bilo gdje, imao bih strah, ali tad nismo uopšte o tome razmišljali. Nama je to bilo, ono, kao sasvim normalno. Prilagodili smo se tom stanju i uopšte nismo na taj način razmišljali (A34). Možda su stariji razmišljali, vjerovatno su bili svjesniji, ali naš nivo svijesti u tom periodu je doista diječiji. Onda nismo imali ... Bilo nam je drago, ja znam da mi je bilo drago da idem u školu (A35). Ne znam, to je bilo, eto tako, zanimljivo. S tim da ne znam koliko to može biti nekome korisno, u tradiciji Bošnjaka, muslimana, je postojala zapravo ta vjerska obuka. Ona se nazivala mekteb, mejtef, i tako dalje, razne nazive je imala. Također i ta vjerska obuka, koja je tradicionalno godinama i godinama prisutna u Bosni i Hercegovini, kod muslimana definitivno, i kod drugih konfesija, samo na sličan način – ona se je također odvijala izvan vjerskih objekata, jer su vjerski objekti isto bili meta zločincima, agresorima, jer je to bilo ono kao najljepši užitak, da se sruši tuđa bogomolja, odnosno pretežno islamska i katolička (A36). To su najviše bogomolje koje su nastradale. Zapravo to nije neka bosanska strana priče, nego to se može provjeriti egzemplarno, negdje oko 1.500 vjerskih objekata je srušeno. To je strahota. To je nešto što je strašno i eto to u sociologiji nazivamo urbicidom, kulturocidom. I ima jedan termin koji vama može biti zanimljiv ako se bavite baš bosanskim društvom, to je bosnacid – ubijanje bosanskog društva (A37). Čak ako vam bude zanimljivo vam mogu i proslijediti reference gdje možete o tome i čitati.

E: Kako ste se snalazili finansijski kod kuće? Ili ste imali možda neke životinje uz pomoć kojih ste se hranili, pa vam novac nije bio ni potreban?

Oseba A: Neke moje komšije ... dalje, znači koje su stanovali baš u selima, međutim naše naselje bilo je prigradsko i ljudi su, recimo, imali ljubimce, ove, kućne. Ljudi su bili prisiljeni, da nešto, je li, snalaze se. Ono što ja znam jesu moji roditelji nabavili ove kokoške, kokoši. Nama je to, recimo, bilo super (A38). Nikad nismo imali kravu, nismo za to čak bili ni obučeni – i da smo je dobili, ne bi znali s njom upravljati. Ali smo, recimo, koristili resurs, taj ... pilećeg mesa, pilećih jaja i tako dalje (A39). Ali u prvim danima rata, vjerujte mi, svaka pomisao na neki novac, na neko nešto, to ja uopšte se ne sjećam toga (A40). Nego je bilo, ono, pošto je ljeto, to je maj, vi znate da neke stvari su već bile spremne da se jede u baštama i tako dalje. To su mali vrtići koji

su ljudi imali, nisu to ogromne neke njive (A41). Krompir je ... recimo, postojale su neke zalihe krompira, luka i to se jelo (A42). A sad da se ide u neku ... sve prodavaonice su bile zatvorene. Nije uopšte bilo te vrste trgovine (A43). Da ne govorim da, recimo, nije bilo struje. To je moja generacija, mi se inače ... Zamislite dane, noći, nemate struje (A44). I na momente nije bilo vode. Ili na momente je bilo vode, ali je niste smjeli piti (A45), jer recimo, na radiu koji ste ... Radio se slušao vrlo specifično. Bez struje, preko nekih antena. Tu su se nekako širile te informacije (A46). Ti radiotalasi su se hvatali ako imate zvučnike, ti zvučnici imaju kao svoje dvije žice i stavite ih u utičnicu, ali nema struje. Ali valjda zbog – ne znam ni ja, nekih stvari, koje meni ... ta inženjerska struka nije jasna – ste mogli slušati vijesti neke, radio stanice i onda, recimo, dobijete obavještenje – ili od ljudi, koji su vojnici, koji čuvaju tu – da ne smijete piti vodu. Ona je zatrovana i to je bio način da se maltretira stanovništvo, da se uništava. I zamislite vi kao dijete, svake sekunde pijete malo vode, žedni ste (A47). Mi sad dok pričamo možemo da ožednimo, je li, a ne dijete od 10 godina. A kažu ne možete čitav dan piti vodu. To ne možete dijjetu objasniti. Jedne prilike mama je objasnila da nemamo ništa jesti, a da ne smijemo izlaziti, jer je baš jaka vatra, granate. Međutim mi kao djeca smo kazali: 'Pa što nas briga, idi, pogini, ali mi hoćemo da jedemo.' (A48) Jer dijete je gladno, žedno, i tako dalje. U glavnom novac kao novac, ja se ne sjećam da se tako to išlo kupovati nešto. Kasnije se je pojavila i humanitarna pomoć, ta neka vrsta Karitasa, Merhameta (A49) ... Ona se je različito nazivala ali u glavnom to su bile kao neka pomoć iz stranih zemalja, eto, prijateljskih zemalja, i tako dalje. Ali novac kao novac, ja se ne sjećam toga, jer zapravo sve vrste zarade su prestale (A50). Da, bilo je profiterstva. Ne znam da li znate šta znači profiterstvo; bili su ljudi koji su to vrijeme trgovali sa neprijateljima, prodavali jedni drugima. To je uvijek, ta vrsta ... ali nama, kao običnim ljudima, nikakve trgovine nije bilo, nego zalihe, resursi, razmjena (A51). Pa onda, recimo, sjećam se da se je pravila hrana od bilja. Recimo, najljepši med u mom životu je od maslačka (A52). Ne znam tačno kako bi se stručno ta biljka nazvala, a međutim brali smo žute cvijetove, sušili ih, šećer se je ... Recimo, jedna cigara je koštala 20 maraka. Jedna cigara. Kila brašna i kila ulja ... to su bile neke strašne cijene, oko 50 maraka i tako dalje (A53). Nevjerovatne stvari i sad, ono, svaki novac je bio besmislen. Ali eto, ljudi su se opet snalazili. Govorim vam namjerno te cigare, one su bile nevjerovatno tražene. Taj kult zdravog života nije baš bio u tom predratnom i poratnom periodu razvijen (A54). Već danas dobar dio ljudi razumije da je to štetno iako konzumira. Cigare su čak i vojnicima mnogo trebale i tako dalje.

E: Prije ste spomenuli vodu – kad nije bilo vode, da li je u to vrijeme jednostavno niste pili ili ste mogli opet negdje otići i potražiti je?

Oseba A: Gledajte, bilo je dana kada ne možete izaći nigdje. To je ovako malo, sad, kad bi me netko zatvorio za jedno dva, tri dana u prostor gdje mogu da vršim nuždu i da spavam i da je to mrak. U podrumu nemate prozore koji su ... jer svi prozori su bili zakovani daskama. Zašto? Pa zato kad padne granata, to su komadići željeza, koji probijaju nekad i zid i nekad staklo, obavezno, i tanje drvene materiale. To je bilo sve zakovano – vi ste u zatvorenom prostoru (A55). Tako da što se tiče te vode, ljudi su se dosjetili nečeg ... to je stara historijska metoda, to je kišnica. Znači da ostavite napolju, pa ako pada kiša da pijete to (A56). Iako jedne prilike baš se sjećam da smo dobili dojavu da je zatrovana voda. Nisu to uvijek bile tačne informacije ali morali ste vjerovati. Međutim mi smo bili toliko žedni da smo kazali 'mi ćemo se napiti vode, pa šta bude', jer ne možete ... i hvala bogu ništa nam nije bilo (A57). Tko zna kako je to sve prošlo ali uglavnom ... veći je problem bio sa strujom nego sa vodom. U Sarajevu je to bilo izraženo. U Sarajevu su agresori - to će vam pričati ljudi

koji su bili ovdje – nevjerovatno koristili resurse i iscrpljivanja; da nema vode i da onda morate samo na određena mjesta ići po vodu, a dok idete na ta mjesta po vodu, mi vas ubijamo kao zečeve (A58). To je i zločin nad zločinima i o tome se sad ne priča. Sad se koriste neki vrlo ušminkani termini, da je to bio takav i takav rat, ali to imaju snimci, to imaju dokazi. Zamislite monstrume koji čekaju kad ćete vi ići na vodu ... tako se na safariju lovi životinje. Čekate kad će ožedniti zebra ili, ne znam, slon, i dočekate tu i ubijate tu. To je neka ... To su psiholozi i sociolozi, antropolozi opisali ... To je pomućen um, to su ljudi monstrumi i tako dalje. Strahota. Ali eto, to je ta balkanska ... doduše, i u svijetu se dešavaju strahote.

E: Koliko je bilo ograničeno vaše kretanje po gradu? Ako ste nekad oboljeli, šta ste radili u tom slučaju?

Oseba A: Tog se djela ne sjećam i biti će vam možda zanimljivo – ja se ne sjećam ni jednom u ratu da sam bio bolestan. To je nevjerovatno (A59). U smislu, bolestan da moram ići u hitnu i tako dalje. Bile su te hitne interventne službe, ali što se tiče mene, moje sestre i mame, mi nikad ... Valjda je to i organizam ... ono, kao zna da ne smije biti bolestan (A60). Zanimljivo je, to je, veći dio gradova u Bosni i Hercegovini zna kad se kaže 'barikade'. Recimo, vi ste imali vrlo ograničeno kretanje. Morali ste imati posebne dozvole da se krećete (A61). Zamislite da je to nekih 500 metara – sad trebate prijeći ... ma kakvi, to je 200 metara ... ne možete, jer imaju tu barikade, vojnici pitaju tko ste, šta ste i gdje idete. Posebno ako su vam došle dvije armije, odnosno ako vam je došla, recimo, HVO – Hrvatska narodna odbrana, armija koja je tako imala taj naziv ... znači tko ste, gdje ste. Mi smo znali gdje je zabranjeno područje i bili ste faktički tačno, kao ono, neka ... ma neću reći životinja, ali netko tko je bio u nekom rezervatu. Ne smije se tamo, ne smije se ... (A62) Mi smo imali čak ... Ne smije se do škole i onda kod škole su bile barikade. Imali smo orijentaciju – ne smije se do 5 kuća, tamo ima ovo ... Znači imali ste vrlo ograničen reon, taj, neki ... gdje se je moglo kretati (A63). Znači za tu bolest ja se ne sjećam. Tek nakon rata bilo je nekih povreda, ali tad smo išli u dom zdravlja, normalno. Znači ja se ne sjećam ni jedan put da sam otišao – a to je vrlo zanimljivo, ni meni nije jasno (A64). Možda neke temperature, nešto, ali to je liječeno tradicionalnim načinima: krompir na noge, ne znam, rakija kao obloge i tako dalje (A65). Ali onu neku sad veću, neki poremećaj, stvarno nije bio, jer bih se ja sjećao da su nas negdje vodili i tako dalje.

E: Ukoliko ste imali neke članove porodice ili prijatelje koji nisu bili u vašem gradu, da li ste mogli biti u kontaktu s njima?

Oseba A: Imali smo dosta te rodbine koje su bile izvan našeg grada. Što se tiče nas ... uvijek neki ljudi u ratu i u bilo kojim situacijama imaju neke privilegije. Mi smo vrlo rijetko imali mogućnost da komuniciramo i najčešće što se ja sjećam je bila komunikacija koja je ... netko je išao u taj grad, nekako se probio, nekako je išao i ... išlo se preko brda pješke, nekad i vojnim automobilima i tako dalje. Rijetko je netko imao mogućnost nekim ... ja ne znam, helikopter – možda da je netko sa UN-om, SFOR-om (A66) ... U to vrijeme su bile UN-ove snage, 'umproforci' smo jih mi zvali, 'plave kacige' i tako dalje. Vrlo slab vid komunikacije, ali vam ponavljam da dobar dio, možda, ljudi, je imao mogućnost. Recimo, ako nekom platite, pa daje vam neki specijalni telefon ili nešto (A67). I u to vrijeme se je moglo, međutim mi nismo. Mi smo imali komunikaciju ako netko kaže 'vidjeo sam, ne znam, tetku Repku u Pazariću' ... to je jedno naselje nadomak Sarajeva, pripada Sarajevu. 'Eh, super, kako je ona?' i tako dalje. Međutim Sarajevu nije nitko mogao prići u to vrijeme, tako da je moglo samo telefonski (A68). Ali drugi gradovi ... recimo, moglo se je u Zenicu preko brda. Zenica je isto

grad u blizini. Išlo se je preko brda i ono, kad netko kaže danas da ste šetali pola sata, nama to bude smiješno, je li. A ovdje su ljudi čitav dan, 5 sati tamo, 5 ovamo putuju. Rusak na leđa i tako da je to, onaj ... eto. Slabo se je – što se tiče nas, slabo se je komuniciralo. Čak za vrijeme tih jakih sukoba, koje sam govorio, jer toga se malo bolje sjećam - jer sam bio i stariji – sa Hrvatskom stranom ... mi, recimo, danima nismo ... ja, recimo, za 15 minuta bih mogao sad trčeći doći do moje nane, mame od moje mame, međutim danima nismo mogli komunicirati s njima. Nismo znali jesu li živi, nisu li, jer je tako sve bilo zablokirano (A69). Tako da je ta čak i komunikacija, kretanje, to je ... Možda da je tad bio internet, da su tad bili mobiteli, da bi se to ... ali međutim, zaboravite – nema struje, nema kompjutera ... kompjuteri možda imaju ali, nemam pojma, neke službe i tako dalje, ali ja nisam znao šta je kompjuter u tom periodu (A70).

E: O ishrani ste već govorili, a da li ste imali i neku baštu u to vrijeme, koju ste mogli koristiti kao resurs?

Oseba A: Mi smo imali jedan mali vrt i vrlo nam je bio koristan, itekako koristan (A71). Krompir, salata, kasnije krastavci. I ja kao mali se sjećam, ono, uzmete malo hljeba, uzmete komad paradajza i krastavca i to se najedete. To vam bude kao super (A72). Rekao sam da smo pravili taj med od maslačka. Ja i danas kad se sjetim toga ... vjerovatno to su ta sjećanja dječija, „aj da mi je sad toga“. Leća, koja meni čak danas ... ne konzumiramo je zbog sjećanja na rat. Od toga se je pravilo neke pljeskavice, koje su meni bile u to vrijeme slađe nego meso (A73). A recimo meso je bilo nov pojam, „kakvo meso?“ (A74). Za djecu u Sarajevu je, recimo, banana bila ... Bilo je djece koji kad su dobili bananu, kad je Sarajevo deblokirano, nisu uopšte znali kako se jede banana. Nevjerovatno šta je urađeno (A75). Mi smo imali doticaja sa tim voćem i tako dalje, nismo bili u oskudici (A76). Ali recimo voće koje smo mi konzumirali – imali smo šljive u našem vrtu i uberete sebi, ali se niste smjeli penjati na granu zato što možete poginuti, jer uvijek ti geleri su kao malo više letjeli po nekoj toj logici kako se to širilo (A77). Nego onda malo stresete ili čekate kad granata padne, ona razdrma to drvo i onda pokupite te šljive. Ja se sjećam najviše šljiva. Netko je imao i jagode. One su baš prizemno, pa je mogao (A78). Ali meni su šljive ostale u sjećanju. Jabuke ne, kruške rijetko. Baš šljive.

E: Da li je postojala neka razmjena u susjedstvu?

Oseba A: Jeste. Ja se toga ne sjećam ali definitivno je postojalo. Recimo ako je netko imao brašna i tako dalje, pa je, ne znam, „evo tebi ovo – ono“, ali čak se nije išlo na tu mjeru kao razmjena, nego više ono: „Evo ti, ja imam to, pa ne moraš mi ništa dati za uzvrat.“ (A79) Ne, zanimljivi su to načini. Recimo to će vam netko tko je stariji ... jer ja nisam bio obvezan da se brinem za porodicu, te vrste, ali sigurno je postojalo, jer smo mi nekad dobili neke stvari ... recimo, paštetu. Otkud pašteta? Međutim ta pašteta je bila u jednom ... to je ogromni, smjesa neka ... Nije došla u onim kutijicama, nego je ta pašteta pravljen. Kako? Pravili su je od nekog povrća, neke smjese i to se namaže na hljeb i to je bilo ono kao nevjerovatno dobro (A80). Sjećam se konzervi. Te konzerve su bile sa ribom; naresci, koji su bili najčešće goveđi, i tako dalje (A81). To je dolazilo putem humanitarne pomoći. Nekad je humanitarna mogla doći automobilima – na neka područja, negdje nije moglo. Puštali su to s padobranima (A82). Onda je tu bilo teških momenata: svako hoće, kako sad svima podijeliti? Uvijek se je netko osjećao zapostavljen. I sjećam se pred kraj rata, Snickers čokolade (A83). Vjerujem da vam je poznata ta vrsta, ne znam kako je nazivaju ali mi je zovemo Snickers. Te čokoladice je neko pravo dobar iz neke ljubazne zemlje slao u Bosnu i mi smo je jeli. Onda recimo za božić i za te neke blagdane koji su katoličke prirode, koje katolici obilježavaju, i mi smo dobili neke stvari. Pa onda za bajrame znalo je doći mesa, ali to je

sve pred kraj, jer su ljudi donirali, slali (A84). Pred kraj su se otvorile neke mogućnosti, ali na početku je baš bilo oskudno (A85). Ja se zapravo divim svim roditeljima koji su u to vrijeme ... ja ne znam kako su uspijevali, šta se je to radilo. Recimo imate u kući neki aparat, mlin za kafu – ručni, i sa tim mlinom za kafu vi odete na ... u gradu, netko ode stariji i kaže: „Imam mlin za kafu, evo, 5 maraka“, i on kaže: „Hajde super, evo ti, ne znam, 2 kg jabuka, može?“ Znači to je bila ona mala razmijena, baš proizvod za proizvod, i tako dalje. U to vrijeme ja se sjećam Deutsche mark, ove njemačke marke i one su bile kao marke ... marke su bile cijenjene. To je bilo kao ono, imati maraka je glavno bilo.

E: Da li smatrate da je rat prouzrokovao dugotrajne posljedice na vaše fizičko ili mentalno zdravlje?

Oseba A: Gledajte, pošto i vi ste na odsjeku za socijalni rad, pa nas profesori uče da su sociologija i socijalni rad dvije sestre, da je jedna starija, i tako dalje. Neki kažu da socijalni rad proizilazi iz sociologije – sad je sasvim nebitno, ali poznato vam je da je ovdje velika doza subjektivnog, može biti, i ovo pitanje sad da li je prouzrokovao neke posljedice ... Znači kako, nijedan – ni shizofrenik vam neće reći da je shizofrenik. Tako da je teško procijeniti koje je posljedice ostavilo na zdravlje, ali fizičko definitivno nikakvih povrijeđa nije bilo, osim kao djeca igramo se, udarimo se, i tako dalje (A86). To jest sasvim prisutno. Nije bilo ranjavanja, nije bilo toga (A87), a ove mentalne neke stvari ... Recimo ono što je i mene zanimalo – ja sam posmatrao kod djevojčica i kod dječaka, ali nisam pravio istraživanja nego to je ono, u druženjima – mentalno se odrazilo da zapravo ljudi koji ... ta ratna generacija djece, odraslih ne znam, ali ratna generacija djece su uvijek ... da jim je recimo u pitanju hrana: „Daj još, da nešto ne nestane.“ To je kao - uvijek se boji kao hoće li faliti (A88). Onda recimo kod dječaka i djevojčica, imate kod djevojčica posebno izraženo ... pa i u zapadnoj civilizaciji gdje nije bilo rata ima toga, ali posebno je kod nas – da spavaju sa nekom bebom i lutkom. Ja sam pitao svoju kolegicu zašto, pa kaže: „Ona je mene štitila kad mi je moj babo išao na liniju, u vojsku, ja sam se kao eto njoj povjerila, da me ona kao čuva od toga.“ (A89) Tako da sigurno da mentalnih poremećaja, poteškoća ima (A90), ali onaj sa kojim sad razgovarate ne može da kaže ... ne znam, da li se psihički osjećam rastrojeno, nervozno ... pa standardno neke depresije čovjek može da ima, ali na ovo pitanje generalno to bi morao tim stručnjaka ... ali mislim da u Bosni i Hercegovini dobar dio stanovništva ima problema sa PTSP-em, sa post-ratnim tim problemima, posebno vojnici (A91). Recimo, otac mi često priča da sanja strahote koje je vidjeo (A92). Ja se definitivno ... nikad nijedan san nemam na ... znači da me to freudovski proganja. Jedino se sjećam da su bile bolne te noći kad smo sami. To je mrak, nemate struje. Vi sad jednostavno da vas negdje bace gdje je sve u mraku, zamislite to i gdje nema vašeg zaštitnika, oca, majka je nemoćna, šta će ako ... (A93) a u to vrijeme su krađe bile nevjerovatne, jer to je bilo otimanje. Ja ako nemam, neki tamo će doći i to uzeti. Iako je solidarnost bila, bili su uvijek negativni, zli ljudi, koji će doći krasti. Mi smo imali cuku, osim te moje Gare koja je bila ono kao moja drugarica, imali smo pravog cuku, neki miješanac, kasnije vučjak. Za što su služili psi u to vrijeme? Služili su zapravo da vas obavijeste da li vam netko krađe nešto navečer. Ja se sjećam da je on noć kompletnu, noćima laje, taj lavež svoj ispušta ... mi nikad nismo znali šta je, da li netko ide ili je maca neka prošla pa je on ... To su recimo bili bolni trenuci (A94), a mojoj sestri je recimo bilo bolno ... taj odlazak oca na liniju. Njoj je to bilo bolno (A95). To je teško procijeniti, ali definitivno dobar dio stanovništva – na njih se je to odrazilo. Na nas djecu jeste, ali na neki skriveni način koji mi ne znamo (A96). Ja sam i prije rata bio gojazan, deblji, i eto po genetici, tako ... Je li možda kod mene recimo sad ta vrsta gojaznosti, pretilosti rezultat toga – nisam baš siguran. Nije da branim, nego znam da sam i prije bio bucko, i prije rata, ono, slike gledam i

tako dalje ... Ali je li kod nekih ljudi izazvalo to – da (A97). Znam kad je kod ženske populacije posebno bilo izraženo – ta „neplodnost“, nisu mogle da rađaju djecu. To je iz tih stanja straha. I onda su recimo – glavno je bilo samo da se to opusti, da parevi ... da bude sve u redu, a iza toga su se djeca rađala (A98). Kako je na zdravlje uticalo? Imamo sad veliki broj karcinoma. Definitivno to je proizvod hrane koju smo jeli, straha kojeg smo pretrpjeli. Bilo je govora, ali teško je to sad dokazati, da je čak i tendenciozno neka hrana namjerno, recimo stara 30 godina ... dosta neke ratne rezerve, američke i tako dalje. Ili bilo koje druge. Ali teško je biti nezahvalan, mi smo živjeli na toj hrani, pa sad ... bilo je svega (A99). Bilo je svega. Ali na zdravlje – to je baš neka ekspertiza koju bi netko trebao da ... I teško je pitati sagovornika da li se je on osjećao zdravo – da, osjećam se zdravo koliko mogu (A100). Ali recimo po mome ocu koji je učestvovao direktno u tome – koji je bio vojnik, vidim da recimo ... On ne pije nikakve Leksaurine ili kako se već kaže. On je uredu, sve je super. Nekad je u boljoj kondiciji nego ja. Ali kaže da sanja, da nekad viđa ... (A101) jer zamislite vidite recimo da mu je najbliži rođak – da mu je noga otkinuta, da je ranjen i tako dalje. Uglavnom imate mnoštvo tih situacija koje je teško zaboraviti. Recimo to i mene sa deset godina ... recimo vidite mrtvaca. Nije to znači više mrtvac ono kao u slikama na nekom filmu, nego baš u živo vidite, ne znam. Ili onda ono ostane tu 6 dana, muhe dolaze. Ali generalno mentalno ne mogu izdvojiti nešto, a doista kao akademski radnik primjetio bih ovo sam. Jesu li tu neke povremene depresije ... Ali dijete to drugačije doživljava. Mislim da je najgore na to mentalno zdravlje kod djece uticao taj strah odvajanja od roditelja. To je najviše – taj strah da se netko neće vratiti (A102). Pa sad, svako od nas je specifičan za sebe i da vam sad tu ne pričam dodatno ... Mislim da je više moja sestra patila. Mislim da je njoj bilo teže iz prostog razloga pošto je ona možda više bila vezana na oca i njoj je to – možda je i brže od mene shvatala to „ako ode, neće se vratiti“. Ja to nikad nisam tako povezivao – kao otišao je, ali sigurno će doći.

E: Koliko često se dandanas prisjećate događaja iz rata? Da li je to nešto o čemu razgovarate u porodici ili u okolini?

Oseba A: Pa vjerujte mi, to je od porodice do porodice, ali konkretno što se mene tiče, sjećamo se nekih stvari više koje su, hajde ono – šaljive prirode, ili koje imaju to pozadinu kao nekog herojstva (A103). Recimo roditelji kažu, ne znam: „Kad je najviše pucalo, kad je bilo strašno, ti si izašao i, ne znam, donio nam krompira i tako dalje, jer smo bili gladni i tako dalje.“ Ili, ne znam. Iako neki dan smo baš razgovarali. Otac se je prisjećao recimo slučaja kad je naš ... moj tetić, od moje tetke sin – da je izgubio nogu. Odnosno kada je stao na minu i tako dalje. Pa smo se recimo prisjećali toga, kao razgovarali. To vam je ono kao sad kad gledate u filmovima. Pa onda se je otac prisjećao toga da je vidio tu nogu kako još uvijek visi. Ona je bila kao ... samo mala kožica je držala (A104). I on to tako objašnjava, a volio je recimo tog mog tetića. I danas je taj čovjek ... on jeste – to se zove niska amputacija, znači ispod koljena – ali je uspješan, bori se, radi, ima protezu i tako dalje (A105). Ali to je bilo ono kao – u tim momentima smo se prisjećali. *** se zove, ***, pa ga svi zovemo ***, taj moj tetić. Oni su mu kao stavili ruku na oči da ne gleda, a on je htjeo ... on je pitao samo je li noga tu. Ma kao: „Jeste, jeste.“ A to je ono kao u filmovima – čizma, jedan dio noge tamo, njegovo tijelo gore ... Recimo toga se sjećamo. Ja mislim da se najbolje toga sjećaju odrasli, zato što su oni bili na tom nivou intelektualnog kapaciteta. Djeca se sjećaju vjerovatno nekih recimo priredbi, igranja, pa neke momente kad nema roditelja i straha, ali veliki se sjećaju ... Recimo, ja često razmišljam kako je bilo majkama. One znaju da ispraćaju muža ili brata ili nekoga u rat i onda one 100% već računaju da dobar dio njih se neće vratiti (A106). To je ono baš,

baš bilo ... A sad koliko se često priča o ratu – to vam je kao recimo sa razvodom, nekim nemilim događajima. Onaj koji je preživio to, on malo o tome priča. Onaj tko nije bio u tome, njemu je to zanimljivo (A107): kao šta je, kako je, kakvo oružje, ... Međutim ljudi koji su recimo ... Zamislite sad „svaki dan“ imate u kući, ne znam, dvije bombe, 150 metaka – zašto? Pa zato što je otac u vojsci, on to koristi kad ide na liniju, treba mu. I sad dijetetu kao dijetetu uopšte nije zanimljiva ta puška – puška kao puška. Danas kad kažete malo ... „A, puška, vauu.“ Neke stvari koje drugi nisu imali, mi kao djeca smo svaki dan to gledali. Pomognete da očistite pušku roditelju, jer on – treba mu i tako dalje. Ne znam šta bi vam kazao – i sjećamo se i ne sjećamo se. Mislim da se to psihološki više potiskuje, kao eto bilo je, prošlo je (A108). Ja se sjećam eto stvarno igre. Sjećam se recimo ... neki dan smo također to prepričavali sa roditeljima, kad smo ... To je bio poseban trenutak kad se ide po humanitarnu pomoć. Šta to znači? Jednom mjesečno, jednom na petnaest dana imate pravo da idete u Merhamet ili Karitas, ili neku drugu ... najčešće je bilo Merhamet i Karitas (109). U Merhametu su pomoć primali muslimani, kasnije Bošnjaci ili recimo muslimani-Bošnjaci; u Karitasu su recimo katolici – međutim bilo je tu da mogu i jedni od drugih uzeti, nije to baš bilo ... ali pretežno je to tako bilo podijeljeno. Uglavnom taj odlazak po humanitarnu pomoć je bio ... na koji način – povezujete tačke. Ne znam znate li šta su tačke. Neki to kažu civare, neki kažu ... to su ... Kakav još ima izraz? Kolica. A ne kolica za bebu, nego baš kolica i u to se stavlja malta, cement – možete svašta – krompir, ... Recimo te tačke povežemo – i najčešće sam išao ja po to, jer nema oca, on je na liniji – i to povežemo i idemo tamo, recimo jedan kilometar, po tu humanitarnu pomoć. I sad to kad dobijete, recimo malo brašna, malo ulja, malo konzervi nekih, šta ja znam, povremeno je taj Snickers znao da dođe – to je ono kao bilo djeci „vau, Snickers jedeš“, tako dalje. E sad, prisjetili smo se situacije kad sam se ja vraćao. Oni su – znači mama i sestra su kući – ja sam otišao po tu humanitarnu i tad ... jedna vrsta oružja, zove se VBR. To je, recimo ispali, ne znam, granata u sekundi, u minuti, ne znate ni vi više koliko. E tad je taj VBR granatiran, grad je granatiran. I ja sam bio vani. To je samo ... čujete 'bum – bum – bum – bum' i samo sad padaju granate. Jedna granata je baš pala u naše dvorište. Međutim padalo je po cijelom gradu. To se tako nekako namjesti. Ti zločinci su to sve ... bukvalno se igrali, uživali u tome. I mi smo bili naučeni kad čujete pucanj – odmah se ide na pod, da se legne. Ja sam bio u zimskoj jakni, koja je bila ovako plava i sa onim perjem. Sad sve manje i manje ima tih jakni. Unutra je sve bilo perje i ja sam skočio naprijed, a ispred mene je bila lokva od kiše. Možda je i snijeg, da se je topio, ne sjećam se koji je period bio. Uglavnom ... I sad oni su zabrinuti kad ću ja doći kući. Ja sam stigao kući i na meni je ovolika mrlja. Oni su odmah tamo počeli da plaču, da nisam ... da nije krv i tako dalje. Uglavnom toga smo se prisjećali i onda je bilo zanimljivo, u dvorište gdje je pala ta ogromna granata, vjerovali ili ne, eto ne znam da li znate šta je buba ili fičo, auto – moglo je bukvalno da stane u tu rupu. To je toliko ... To ne možete da vjerujete. Mislim, sad zamislite šta čovjek uradi. U zemlji je tolika ta rupa, ogromna i mi smo godinama tu rupu zatrpavali sa nekim stvarima. Nikad ... to je trajalo godinama i godinama. Tako da, eto ta ... Sjećamo se, pričamo, ali nisam baš siguran da nam je to glavna tema (A110). Što se tiče „omladine“, generalno ... Oni sad kad recimo hoćete da im o tome pričate, kažu: „Daj, nemoj, boga ti.“ To je njihova glavna ... „Poštedi me, znam kako je bilo.“ I tako dalje. Ali eto, malo starije generacije, oni o tome pričaju (A111). Postoji grupa ljudi, odnosno postoji jedan dobar dio populacije bosansko-hercegovačke, koja prepričava svojoj djeci, unucima, kako je bilo. To je recimo kod jevreja, naziva se 'oral history', znači prepričavanje usmeno, gdje oni zapravo sve što je bilo u holokaustu i što se tiče holokausta, prenose. Tako da nije loše ni za bosansko-hercegovačko iskustvo, ali ne u cilju produciranja nove mržnje, nego čisto onako da znaju ljudi šta su bili uslovi života (A112).

E: Da li ste u to vrijeme prepoznali i neke pozitivne stvari: od kud ste vukli snagu – da li je to bila vjera, neki ljudi, zajednica, nešto drugo ... ?

Oseba A: Faktički sve. Sociološki kazano, ljudi u teškim trenucima onda posežu za svim mogućim raspoloživim sredstvima. Pa recimo i dobar dio ljudi je posegao i za tom religioznošću, koja zapravo ... ne znamo čak ni možemo li kazati da je bila prava religioznost. Čak tad su i najveći ateisti bili religiozni. Najveći teisti su bili još dodatno religiozni. To je specifično, zato što je čovjek osuđen, strahuje, onda ljudi mole: „Daj bože da me ne pogodi.“ Razna vjerovanja se širila (A113), i tako dalje. Ali ono što je pozitivno iskustvo u čovjeka je ta zajednica, ta socijalna kohezija (A114). To sad čak nekad stariji kažu: „E, da hoće ono ratno vrijeme, baš smo svi bili uredu, pomagali.“ Nevjerovatna rodbinska – dodatna uvezanost (A115). Pa onda komšiluk (A116). Jednostavno nije to bilo ništa strano ni ... Nije to bilo ni prije rata ništa strano recimo da odete kod komšije, ogladnite i on vam namaže krišku. Vi pojedete, ručate kod ... Ni danas to nije strano kod prijateljice, ali sve manje i manje. Ali u ratu je to bilo toliko izraženo da jednostavno majke su se brinule za svu djecu koja se taj dan igrala u njihovom dvorištu. Ja ako se igram kod svoga druga ***, njegova mama ... moja mama nema brige o tome gdje sam ja, ona zna da ću ja jesti kod *** mame i to je bilo sasvim normalno. Zanimljivo je bilo dovikivanje, dozivanje djece, jer djeca u tim naseljima – nemate telefona, nemate ničega, nemate ono na Viber gdje si, ne Facebook-a, i tako dalje ... Bilo je znači glasanje, bukvalno glasanje. Dakle, glasno dovikivanje, ne znam ... pozovete po imenu, ne znam: „***, ***, ***, gdje ste?“ i sad taj glas daleko ide, se širi i onda ako ti nisi čuo, onda ti kaže drug: „Zvala te je mama, javi se brzo kući.“ To je vrlo specifično. Danas, kad bi se sad netko derao ispred moje ili vaše zgrade, to bi bilo ono kao: „Je l' nešto uredu s njim?“ Ali to je bilo glasanje, baš ljudi su tako derali se kad traže nekoga. Pozitivna iskustva su znači ta društvena bliskost, kohezija. Tražili su ljudi utjehu i u tom religioznom načinu života. E sad, to nije bio baš do kraja potpuni ... to shvatanje religije, nego je bilo samo čovjekova potreba da jednostavno ima neku zaštitu (A117). Šta su još bila pozitivna iskustva? Pozitivna iskustva, recimo na nivou onoga čega se ja sjećam je zapravo – te igre. To je ... čitav dan ste morali osmisliti šta ćete se igrati (A118). Ja vam kažem, od stolnog tenisa, koji nije ličio na stolni tenis, ali mi smo ga izmislili da je stolni tenis. Rekete niste uopšte imali male, nego smo mi to od sveske neke koje smo imali ... Pa onda čitanje romana – kad je svjetlo, kad imate svjetla (A119). Pa zanimljivo je bilo da smo zapravo naučili neke stvari – neke zadatke koje nikad kao djeca ne bi radili: pa kako se proizvodi struja, pa kako ovo, pa kako ono, ne znam, kako se loži vatra, pa kako se cijepaju drva (A120). Mislim, to svakako u Bosni i Hercegovini ljudi znaju, ali dodatno su djeca neka iskustva stekla – ne možemo reći zahvaljujući ratu, ali bili su prisiljeni da te neke stvari ... Eto, igra je ta zanimljiva. Pomaganje komšijama recimo bilo je zanimljivo ako komšija – i danas dan to ima, i prije je bilo, ali u ratu je izraženo bilo, ako komšija neka drva dobije, svi idu da mu pomognu da slože, da to namjeste. Ne znam, ako treba da kosi travu, ovo, ono ... Onda eto ta igra sa tim nekim ... Kasnije su se mogli i ljubimci nabaviti, pa je to držalo isto ljude u životu (A121). Golubovi, recimo. Moj otac je volio golubove pismonoše, pa ovake, pa onake, pa je tu uživao. I to je ljude držalo. Ali u početku se je sve to – nije bilo moguće da se koristi. Znači, da – religioznost, da. S tim da sad sa ove distance, pitanje je koliko su ljudi uopšte razumijeli šta je to religioznost, koji je to vid religioznosti. Posebno to u sociologiji mi sad problematiziramo. Kohezija, igre, druženja. Je li bilo više negativnih ili pozitivnih iskustava – sad govorimo o pozitivnim. Zanimljivo je također to bilo, da zapravo se rano išlo spavati. Zašto? Pa zato što niste imali ... Netko je proizvodio kao struju – recimo okrećete pedale od bicikla. Okrenete

biciklo naopako, priključite ... ima dinamoa, to je sad – ne znam da li postoji još sad taj stari kroy bicikala koji imaju onu lampu naprijed i kako vi okrećete, vi proizvodite ... E sad, na to se priključi sijalica i vi recimo okrećete te pedale, vrtite da bi slušali možda neke vijesti ili da bi, eto, u kući se vidjelo (A122). A recimo svijeće ... Vi znate vosak, je li? Ništa se nije bacalo. Recimo, svijeća ima i sad ona kako se topi – onaj vosak se topi, sav taj vosak se prikupi i kasnije se naloži vatra, istopi se i bili su kalupi koji opet novu svijeću naprave (A123). Tako da rano se je išlo spavati jer nema svijeće. Druga stvar, mrak je to, ne znate kako to opisati. Jer mi ostajemo budni zbog svjetla, zbog stvari koje nas privlače. Možemo nekad čitavu noć da budemo budni, ali zamislite da je to mrak i jednostavno ... pa smo mi se zezali ono 'kao koke', jer kokoši idu rano da legnu, zato što imaju noćno sljepilo. To je recimo kod njih izraženo i vrlo brzo se one, gdje god se zateknu ... dobar dio i ptica to ima, ali ne sve. One se zateknu, smire se i čekaju jutro, da se pojavi to svjetlo.

E: Da li ste u ratu ili poslije rata koristili ikakvu stručnu pomoć od strane liječnika, socijalnih radnika, terapeuta ili slično?

Oseba A: Daj bože da je to bilo dostupno. Mnogi ljudi bi ... To je bilo, znači – bili ste sam svoj liječnik, sam svoj terapeut, sam svoj socijalni radnik, psiholog, socijolog, i tako dalje (A124). Ovo je bilo ... Ali eto, pozitivno je još što su ljudi bili nevjerovatno smireni, Emina. To nisu nikakve bajke – nevjerovatno smireni. Evo sad da se desi neka katastrofa, mi bismo svi bili uznemireni, zadihani. Ljudi su valjda shvatili to stanje rata, da je to tako – agresije, da se svaki dan gine. I nevjerovatno ... ne možemo reći hladnokrvnost, ali smirenost (A125). Ne možete da vjerujete. Granata, netko poginuo, povrijedio se ... Znači ljudi nisu ono kao bez glave letjeli, nego „hajde polako, hajde ovamo ... “ Valjda su ljudi dodatno znali da nema druge nego tako. Tako da ... Jesu ljudi pronalazili utjehu u religiji – tačno je. Tačno je, jesu. Jesu, ali je vrlo specifično bilo da nakon prestanka rata onda su bili razni komentari, jer kao: „Eto nema više, nećemo to.“ To je stvar socijološka više, ali držalo je to ljude (A126). Držalo je to ljude. Jedna od stvari koja čovjeku daje nadu je religija, vjera – budimo konkretni. Zamislite šta vam može garantovati da će se vaš otac vratiti sa linije? Šta vam može garantovati da vas netko neće navečer zaklati? To su termini, ono ... Jednostavno, kao: „Dragi bože, čuvaj nas.“ Tako da te vrste religioznosti su naravno pomagale ljudima (A127). Onda molitva koja je izražena u islamskoj tradiciji, pa boga mi i u katoličkoj, u pravoslavnoj i svakoj drugoj, ali islamskoj specifično je meni blisko i jasno poznato. Namazi gdje čovjek moli, uči i klanja, i tako dalje. Da, jeste i religioznost, ali je isto i ta socijalna kohezija.

.....

Zapis pogovora z osebo B

E: Koliko ste imali godina na početku rata?

Oseba B: Ja imam 44 godine. U vrijeme ... dakle, početka rata ja sam imala 18 godina (B1). Uglavnom, dakle, rat je prekinuo moje školovanje (B2). U stvari, što se tiče obrazovanja, ja sam ... kako je rat počeo negdje u martu, ja sam taman trebala tada završiti srednju školu, međutim desilo se ... desio se početak rata i ja zapravo nisam imala maturu, nisam završila do kraja tih mjesec dana tog četvrtog razreda srednje škole. Naravno, mi smo dobili naše uredno, ovaj, diplome, da smo završili – zaokružili, da kažemo, tu srednju školu. Ali i to je

bilo neko, da kažem, otkinuto iskustvo u smislu da niste doživjeli ni maturu (B3). A evo, sad kad se sjećam tog perioda u stvari otkinut je taj momenat mladosti. Koliko se svaki srednješkolac u stvari raduje toj maturi kao jednom svečanom činu, da ste zaokružili jedan ciklus svog obrazovanja, da ste bili recimo otkinuti i za to (B4). I sad bih se nadovezala šta se tiče tog obrazovanja kako je to teklo kod mene, kako je to bilo jedno prekinuto iskustvo. Ja sam sad ... Tu je pitanje i stanovanja, tu se prožima tih nekoliko segmenata. Ja sam inače jedinica, nemam ni brata ni sestru. Moj otac je umro upravo u martu, znači u početku samog rata (B5) i nismo imali priliku zaokružiti ono što je, da kažem, u jednoj toj religijskoj tradiciji običaj, onih 40 dana posle smrti ... ovaj, da recimo nismo ni to uspjeli i moja majka i ja smo otišli u jednu ... kod moje nane. To je jedno malo mjesto u blizini, između Konjica i Jablanice. Mi smo otišli i ona se je sutra vratila da pokupi veš. Več je bila vrlo onako napeta situacija ali mi smo u stvari cijelo vrijeme mislili da se taj rat neće desiti i da je to, eto, samo tako neka tenzija bezveze. Mi smo otišle i ona se vratila sutra dan da pokupi veš sa balkona i da kao zatvori prozore pa će se ona opet dole vratiti. Međutim kada se ona vratila u Sarajevo, tada je Sarajevo opkoljeno i ona nije mogla više izaći. Dakle tu su u pitanju bili sati, minuti, dani. I ta recimo jedna situacija toliko promijeni vama život ... (B6) Ja sam ostala ... ostala sam na sreću u krugu svoje porodice, eto, nana, dajda, njegova porodica – koji su živjeli na selu (B7). Pa sad kad kažem ja, moje životno iskustvo je takvo da sam ja godinu dana živjela na selu i da smo imali izvore hrane. Na selu imate kravu, imate baštu (B8) i šta ja znam, ali je to traumatično iskustvo za mene bilo to što nisam imala kontakta sa svojom majkom. Dakle, godinu dana ja nisam znala ništa za nju, da li je ona živa, mrtva, i tako dalje. Onda, recimo, na vijestima čujete da je granata pala tu i tu, i tako dalje. I onda sam se ja recimo bila čak i pomirila da ja više nemam ni majku (B9), jer, recimo, sam čula da nekad ljudi idu da ponesu vodu, jer ovdje u gradu su bile neke pumpe, pa recimo, na Dobrinji, gdje sam ja bila, su bile između zgrada pumpe, one za vodu - gdje smo mi točili vodu (B10). Onda sam ja mislila da je u stvari i moja majka poginula. I nakon godinu dana je ona došla kod moje nane. Igrom slučaja jedan čovjek je došao u Sarajevo da izvuče iz Sarajeva svoju sestru, koja nije htjela, čiji je sin ubijen snajperom – ona nije htjela izaći iz Sarajeva i pitala je svoju majku da li ona želi. I moja majka je došla i kad smo mi nju dole vidjeli nakon godinu dana, mi smo mislili da sanjamo; otkud ona, šta... I ona kaže, pa da je putovala do dole na kamionu sa nekim vojnicima kad je prešla ovdje pistu, kad je prešla u Butmir - gdje je već bila, hajde da kažemo slobodna teritorija ... Kaže, vidjela je da vojnici na kamionu gule narandju, jer tamo je već ta slobodna trgovina, tamo je sve bilo, mislim, iz Sarajeva se kroz tunel išlo tamo po hranu. Kroz tunel ili preko piste, ili šta ja znam. Za nju je to bilo, ono, narandja ... (B11) I onda je ona došla dole i pošto je moja nana imala kravu, ona nije mogla da pije mlijeko jer je to za nju bio šok za organizam – mlijeko, mislim, nije mogla uopšte išta od toga, to je bilo prejako jer je ona ovdje godinu dana samo čaj pila i drobila hljeb i čaj. Mislim, najveći dio vremena (B12). I kada je ona došla, mjesec dana nakon što je ona došla, HVO, odnosno Hrvati, su zapalili kuću moje nane (B13).

E: Kuću, u kojoj ste živjeli?

Oseba B: Da. Zaboravila sam, ovaj momenat da kažem, da u stvari moja mama kad se je vratila ovdje u stan, četnici su zapalili veći dio tih zgrada, naš stan je isto izgorio (B14). To je bitno sad da kažem, dok govorimo o stavbenom tom momentu. Naš stan je znači već na početku samog rata izgorio potpuno i moja majka je prešla kod mog dajdže (B15), koji je bukvalno ono par zgrada odatle. Dobrinja, to su sve ovako, mislim, linije, cesta vas dijeli od, ne znam, prve linije i šta ja znam. I ona je provela tih godinu dana kod njega i kad je došla dole kod nane ... eto, nakon mjesec dana ona je došla kao na sigurnu teritoriju. Nakon mjesec dana se dole zaratilo

i kuća moje nane je izgorjena isto kao i sve. Onda smo mi svi, dakle cijela ta naša porodica, otišli u Jablanicu, gdje su nas – opet koja životna ... kad sad razmišljam, koji životni paradoks, da smo dole bili smješteni upravo kod Hrvata. Kod jedne starije gospođe, koja je ... Mislim, u ratu niste valjda imali ni izbora u stvari, da je ona morala primiti izbjeglice, negdje su se ljudi morali smjestiti. Mislim ... i tako da smo tu proveli - više se sad ni ne sjećam – nekoliko mjeseci. I ja i majka smo se posle toga vratile u Sarajevo i nastavile živjeti jedan dio vremena kod mog dajde ponovo. I onda smo dobili mi ... Nama je dodjeljen bio stan jedan na korištenje, jer tako je to bilo, ovi napušteni stanovi koji ... gdje su bili Srbi i Hrvati koji su otišli, da su ti stanovi bili dodjeljivani na korištenje ljudima koji su trebali smještaj (B16). Tako da smo mi dugo godina u stvari, jedno desetak godina poslije rata koristile taj jedan stan, eto, kao razseljena lica. I uz pomoć nevladine organizacije, humanitarnih, to je stranih ovih, nevladinih organizacija, koji su u stvari dodijelili nama materijal građbeni, građevinski, da možemo opraviti svoj stan. Tako da smo mi ... eto tako, ja sam već tada radila pa sam mogla isfinansirati u smislu tih majstora i svega toga. Ali moram reći da većina, znači, stambenih objekata, generalno u Bosni je rekonstruiranih uz pomoć stranih nevladinih organizacija (B17). Tako da je to što se tiče tog stambenog momenta. Ja sad kad se prisjećam u stvari koliko je tu bilo kretanja i svega toga ... Onda recimo taj, taj momenat kad ste razseljeno lice, iako recimo mi smo bile bukvalno par stotina metara od stana koji je izgorjen - je to gdje smo mi živjeli u ratu, ali ste vi tako stigmatizirani. Dakle, iako su se desile strašne migracije u Bosni, vrlo prisilne ... da kažem, taj dio ovih vanjskih migracija tih ljudi koji su otišli vani i nas koji smo ostali unutra: iako je to bilo tako masovno, da u stvari ste vi zaista stigmatizirani kao ratno razseljeno lice. I to smo tako osjećali! To smo tako osjećali u zgradi u kojoj smo stanovali, i u ulazu u kojem smo stanovali, da si zaista manje vrijedan (B18). A onda je posebno isto tako pitanje te ženske osjetljivosti, da kažem, to gender pitanje, da smo nas dvije bile same, da nismo imale muškarca u kući, da ste vi već u duplom nekom riziku, i troduplom kad ste žena sama, još izbjegla tako nezaštićeni i šta ja znam. Tako da je to baš onako bilo emotivno, recimo, teško (B19). Kažem, ja kao jedinica i moja majka koja je bila domaćica i žena koja nije, da kažem, onaj amazonski tip; koja sama nije znala kako da se snađe, pa se desila čak i ta zamjena neka uloga, da sam ja preuzela ulogu roditelja, a ona je bila kao dijete (B20). Tako da i to se desilo u stvari. Dakle što se tiče daljeg tog nekog obrazovnog puta, ja sam devetdeset ... dakle, imala sam tu jednu pauzu od 2 godine. Dakle, kad sam se vratila u Sarajevo ja sam odmah upisala studij i sa Dobrinje gdje smo stanovali, ja sam pješke dolazila na fakultet (B21).

E: A kakav je bio taj put, da li je bilo opasno?

Oseba B: Da, jako opasno. To su bili ... iskopani su bili kanali, tranšeji, pa vi morate recimo tu gaziti i tako kad je kiša, kad je sve. Vrlo rizično ali jednostavno kao hoćete da nastavite život, da nastavite kao da je sve normalno, da vi nastavite školovanje (B22). I sad, recimo, to je interesantno uopšte kako je i fakultet funkcionisao u tom momentu rata. To je interesantno, rahmetli profesor Dervišbegović, on je bio stub, dakle, cijelo to vrijeme rata on je bio kao učitelj ovdje, jer je i sam studij bio desetkovan. Da su profesori koji su nebošnjaci otišli odavde, da je svega par profesora zapravo držalo fakultet (B23). I profesor Dervišbegović, koji je umro prije nekoliko mjeseci moram reći, bio je moj profesor, moj mentor. Ja sam bila njegov asistent kasnije, ali u to vrijeme studija ... Ja sam upisala studij 1994. i 1998. sam završila. Mi smo imali doslovno svako predavanje full 45 minuta i u mojoj generaciji je bilo nas 5 ili 6 studenata. Zato što je Sarajevo bilo zatvoreno i nije bilo sad još ovih ljudi koji bi ovdje došli studirati, to je bilo isključivo za ono – ekskluzivno za

raju iz Sarajeva koja su mogla studirati, kojima je bilo to fizički dostupno (B24). Nas je bilo 5-6 i mi smo imali nastavu u kabinetu. Nekad smo imali nastavu dole u podrumu ... je bio jedan bife ... da ste mogli dole se skloniti od granata (B25). Bilo je sigurno, tako da smo nekad imali nastavu i dole. Ali naš taj profesor, on je, kad sam ja ... Skoro kad je profesor umro i na komemoraciji ja sam držala govor i stvarno, rekla sam koliko je teško vjerovati u stvari sada, da ste vi mogli studirati i da ste uopšte ... Sad, postavlja se pitanje onog kvaliteta studija, mislim – rat. Mi smo imali bukvalno svako predavanje vrlo ozbiljno. Nije bilo tehničkih pomagala ali profesor je, ono, svih 45 minuta - kao da je sve najnormalnije (B26). I eto 1998. sam završila i posle toga sam sticajem okolnosti dobila radno mjesto asistenta pa se taj moj obrazovni proces nastavio, da kažem, nekom igrom slučaja, sudbinom il' šta ja znam. Kad sam došla za asistenta ovdje, otišla sam na master studij u Berlinu. Dakle, mi jesmo u obrazovnom procesu izgubili nekoliko godina naših života ali čini mi se da su ljudi opet dosta postigli. Ne znam, završila sam magistarski studij u Berlinu, doktorirala ovdje, ja bi mogla reći da je taj neki prekid u kontinuitetu jeste se desio, ali ljudi su posle jako to i grabili da nadoknade te neke nedostatke, čini mi se (B27). Evo sad kad pogledate recimo mlade ljude ovdje i mladih kolega koji su stvarno napravili jedan ozbiljan iskorak, nekoliko kolega koji su ... dobro, neki koji su završili sad studije u smislu jer su se tamo desili vani ili šta ja znam, nije tako velik iskorak kao kad vi odavde odlučite otići vani. Ali ... i treba to isfinansirati, ja sam recimo sama finansirala, i postdiplomski nisam imala stipendije i šta ja znam, tu su onako i bitne informacije ... i doktorskog studija i šta ja znam, bez nekih, ikakvih finansijskih podrški, ni od same institucije, niti bilo koga. U stvari, i opet je znak nekakve naše borbe ... borbe, da vi ... Sad bih rekla da nije u pitanju možda nikakav ni karierizam niti bilo šta, nego prosto možda borba za neku vlastitu egzistenciju i vlastiti obstanak. Što se tiče obrazovanja, ne znam da li ima još nešto što bi tebi bilo interesantno sada iz ove priče ...

E: Zanima me vaš osjećaj sigurnosti u to vrijeme, da li ste imali negdje neko mjesto gdje ste se mogli osjećati nekako sigurnije u odnosu na to što se događalo?

Oseba B: Sad kad je riječ o tom momentu sigurnosti, evo ja sad ... mislim, u ratu vi niste sigurni, jasno je. Jasno je, da puca sa svih strana ali nekako vi kao živite s tim i prosto kao i da ne razmišljate o tome. Ono, ako zapuca, zapuca. Mislim, na kraju vi možete i u kući poginuti. Može granata pasti na kuću, vi niste u kući sigurni i niste nigdje sigurni. Tako, pomirite se u stvari sa tim pitanjem života ili smrti, da ... ne znam (B28). Mislim, ljudi su nevjerovatno hrabri ili ludi ili neznam šta. Kažem, nije još sigurno a vi idete na fakultet. I vaša majka koja vas isprati ne zna hoćete li doći u stvari. Ali to je prosto tako. Tako se živi život. Ljudi se jednostavno u tim vanrednim okolnostima konsoliduju, u stvari, promijene ... živite u skladu s tim trenutkom (B29). Sad zaista ne mogu reći. Strahove koje ste tad imali su drugačiji od današnjih strahova. Čak ne možete ni reći da li su današnji strahovi veći od onih ratnih strahova. Danas se ljudi boje jako za vlastitu egzistenciju, što je možda i veći strah iako ste vi i u ratu ... mislim, to je paradoks! Vi ste znali da ćete dobiti humanitarnu pomoć svake sedmice i znate da ćete dobiti, ne znam, 200 grama riže, putera, ovoga, onoga. Vi danas ne znate hoćete li dobiti platu, vi ne znate hoćete sutra moći isplatiti taj kredit (B30). Negdje taj strah na ovaj ili na onaj način je uvijek prisutan kod ljudi. A negdje u ratu, mislim, toliki su ljudi izginuli – rekla bi za potrebu za sigurnošću da možda nije uvijek najprimarnija. Mislim, vi idete na liniju i znate da nećete se možda vratiti ali opet idete (B31). Jel', borci koji su išli ... vi krenete na vodu, granata padne, vi ne znate, mislim ... Mi smo prali veš - ima na Dobrinji jedna rijeka mala Dobrinja – mi smo prali veš u toj rijeci, a ta rijeka je negdje ... dakle korito te rijeke je ovako; ide od Dobrinje jedan put koji su držali Srbi, i prolazi, i na kraju niste znali ni šta je u toj rijeci

jer kanalizacija ide u tu rijeku. Može vas metak pogoditi, granata, ali vi kao radite normalno. Ako pukne – pukne, ako ne pukne – ne pukne, i tako (B32). Ono što je jako važno bilo u ratu jeste ta i solidarnost ljudska, jeste pitanje tog socialnog pitanja u smislu druženja, te povezanosti. Ta povezanost ljudi koja je bila, mislim, na tako jednom zavidnom nivou, da je to, ne znam, baš meni kad se ja sad sjetim ... Mi smo danas poprilično otuđeni - kao i sav moderni svijet - jedni od drugih u svakom smislu. A u to vrijeme rata, posebno na samom početku rata, ljudi su, ne znam, dijelili koru hljeba, zadnji zalogaj (B33). I čini mi se da je to cijelo vrijeme ... nekad ovako kad razmišljam, mislim da je ta euforija možda i splasnula jer posle su se i ti resursi iscrpili i ljudi su već postali malo zatvoreniji u smislu da je to već postalo dugoročno iscrpljujuće, pa su onda ljudi se malo opet kao posle zatvorili. Ali bila je ta solidarnost velika, zaista (B34).

E: Dakle o ishrani ste brinuli uz humanitarnu pomoć?

Oseba B: Da, humanitarno, bez ikakvih primanja, bez penzija, bez ičega (B35), absolutno, vi ste ... Interesantno, i niste o tome možda ni razmišljali. Od nekud netko možda vam da neku marku, nešto. Mislim, i tad ste trebali imati neki novac. Ne znam od kud smo ga imali, pojma nemam, neko nam ovako nešto da (B36). Recimo, meni je bilo jako značajno ... Sad ću ispričati ovu priču. Ja sam igrom slučaja upoznala jednu ženu koja je sa Novog Zelanda došla ovdje. Šta je bio njen motiv ne znam, uglavnom humanitarci kažu da su to humanitarni motivi, zaista jedna plemenita žena koja je radila za jednu malu nevladinu organizaciju, ništa od ovih velikih, da kažem, međunarodnih eksperata koji su imali velika primanja ovdje i jako se obogatili ovdje. Ona je od svoje te male plate ... recimo, nekoliko porodica koje je ona znala - recimo, kao što je ona mojoj majci davala svaki mjesec 100 maraka. To mi je, recimo, bilo značajno (B37). I nekoliko još ljudi, zaista stranaca koje sam ja igrom slučaja upoznala, su bili te neke, da kažem, plemenite duše, koje su u tom trenutku ... kad vam da neko marku, vama je stvarno značajno. Šta se tiče ekonomskog tog momenta - mislim, interesantno je, mi sad kažemo ne znamo ako ćemo dobiti platu, a mi smo živjeli toliko godina bez ikakvih primanja.

E: A kako ste se snalazili sa vodom?

Oseba B: E, da, voda je ključno pitanje. Interesantno koliko je Sarajevo bilo pod opsadom, 1465 dana ja mislim, ovako ... Cijelo vrijeme, znači, povremeno je dolazila struja (B38), vode nije ... voda je isto povremeno dolazila! (B39) Ali smo tamo u dijelu naselja gdje smo mi živjele kad smo se vratile u Sarajevo, bile su te pumpe koje su - znači podzemne vode na koje su namonitrane te pumpe - i eto to je interesantno, stvarno, da su dakle ljudi našli način da prežive i s tom vodom (B40). Ja sad ne bih mogla zamisliti, evo dva sata nestane vode, vi se pitate kako je, kako ćete oprati sude, ne znam napraviti ručka bez vode i tako dalje. Ali se ljudi vrlo brzo ... čovjek je fleksibilno biće, on se snađe u svim tim situacijama (B41). Evo kažem, veš smo prali tamo u toj rijeci Dobrinji, donosili isto vodu za WC i za čišćenje, za sve sa te rijeke i mala je to riječica. A povremeno je dolazila dobro voda i onda bi mi napunili recimo kadu; onako, napunite kadu do vrha i onda se kupate na pločicama u kupatilu. Mislim, jer je kada puna vode pa niste mogli drugačije (B42). Mislim, svima su nam onako ostala poprilično kriva leđa noseći one kanistere (B43). I tu su ljudi nalazili mehanizme kako da ... pa svežete to na četiri kanistera ovdje, to je ovako znači - deset, gore nosite pet – pet litara, deset, dvadeset, i još ovako ovdje u rukama; po trideset litara vi nosite. I vi donesete to u kuću, mislim, šta je voda, vi operete sad sude, vi za dva sata možda opet morate po vodu (B44). Ustvari znali smo se – to je bio fenomen kupanja ratnog,

a to je da smo se znali okupati sa 5 litara, možda i sa 2 litra. To je bilo umijeće. To je bilo umijeće, zaista, okupati se sa tako malo vode (B45).

E: Da li ste imali u to ratno vrijeme nekih zdravstvenih poteškoća i šta ste radili u tom slučaju – da li ste mogli otići kod doktora, ili do apoteke?

Oseba B: Bile su ... Interesantno je, sistem se vrlo brzo organizira u smislu onog nekog preživljavanja, tako da su zaista te - neke male lokalne ambulante i ljekari su radili normalno, ne znam (B46). Ja se sjećam da sam imala ... Joj, sjećam se, strašne glavobolje sam imala, migrene (B47). Ne znam, pa te apoteke su opet nekako radile. Pojma nemam kako. Mislim, od nekud je bilo tih lijekova (B48). Interesantno je to. A ja znam, recimo u to vrijeme kad sam bila kod moje nane, da sam imala strašne glavobolje. Strašne glavobolje. Inače nam je to valjda neka genetika, pojma nemam. Bez tablete, da me je moglo ... Od nekud smo imali, ne znam, Analgine, pojma nemam. Znam, da mi je jedan taj Analgin život značio i da smo ih teško od nekud nabavljali, jer je to bilo na selu (B49). Sjećam se isto tako da sam, kad smo se vratili u Sarajevo – da sam imala neku upalu, ovako, ne znam, od nekud su mi dali antibiotike (B50). Ali to je već bilo, onako, posle rata. E, sad što se tiče zdravlja ljudi, sad ću ti reći ovo neko zapažanje! Mi danas ... rekla bi, da smo jako bolestno društvo i kad pogledate, ne znam, svi su bolesni. Mladi ljudi su bolesni, stari ljudi, djeca mala. Dakle, ta djeca koja nisu svjedočila rat, nisu se radala u ratu. Ali generalno, evo, kad pogledate ljude, jako bolestno smo društvo. Sad možemo li to povezati sa ratom, ali ... (B51) Ako se vratim u to ratno vrijeme, uprkos činjenici da je to bila vrlo oskudna ishrana, ljudi nikad nisu bili zdraviji. To je sada, možemo reći, paradoks u smislu toga vi da danas imate dostup do jako puno junk food, imate mesa, imate slatkiša, imate svega, mislim, šta nije zdravo. A u ratu vi niste imali. U ratu, vjerujte vi meni, ljudi su mršali po 50 kilograma (B52). Znači, vi ste izgubili na kilaži – to je zdravo. Mislim, hoću to da kažem, da su ljudi koju su bili šećeraši ... jer ste vi morali ići fizički vodu nosit, puno se kretali ... da ste, da su ljudi – to je bio zaista fenomen – bili zdraviji nego ikada ranije (B53). A da su kasnije, kako su sad možda počela... to bi – ja nisam ekspert u tom smislu, ali to je moja percepcija – poslije počeli vraćati kilograme, došla je sva ova hrana koja je dostupna na tržištu. A u ratu mi smo sadili bašte oko naših zgrada (B54); brali maslačak, brali bokvice, brali konjice, brali kiselice – jedna trava, podbjel. Pa su ljudi pušili cigarete, sušili te trave i motali cigarete. Kafa se pravila od tog podbjela, od te trave (B55). To su sve zdrave stvari, ako mi to sad uzmemo, jel' tako? Recimo, ta kiselica, trava koja raste kao korov. Mislim, i nitko je sad ne primijećuje na ulici. Mi smo pravili divnu jabukovaču pitu od te trave, jer je ona kiselkasta i vi nju kad izdinstate napravite divnu pitu, divnu poslasticu od toga (B56). Od grahovitih ... od grahove one trave se recimo pravile cigarete. Ljudi su se domišljali. Od leće pravila se kafa. Pašteta se pravila od germe. Od germe se pravila i sirnica. Pita se je pravila prekrasna od riže (B57). Napravite rižu – napravite divnu pitu od riže, koju danas nitko više ne pravi. Ono što je interesantno, mogla bi ti, recimo i preporučiti da pogledaš ovdje historijski muzej, ima Opkoljeno Sarajevo. Oni imaju eksponate tog opkoljenog Sarajeva, kako su ljudi preživljavali. Ikar konzerve, pa su bile ovako one riblje konzerve, kako se ... haringe, ovako. Šta se tiče te hrane, sad kažem, dosta stvari je bilo ograničeno. Ljudima je značilo to kretanje – i niste sjedili, vi ste morali jednostavno preživljavati. Sad, to je uticalo negdje, kažem – ljudi su stvarno u tom trenutku bili zdravi (B58). E sad, šta se dešavalo posle ... Mi smo naravno objeručke doživljavali tu humanitarnu pomoć zahvaljujući kojoj smo mi preživjeli. Od toga da ste vi dobivali na grame riže, na grame brašna, šećera, one neke osnovne namirnice, ostalo se nekako, kažem ... Ljudi su imali toliko mašte i toliko kreativnosti u kuhanju da je to nevjerovatno (B59). Vi danas kad imate

dostupno sve živo, vi ne znate šta ćete za ručak. Mislim, pošto smo imali svo vrijeme ovog svijeta, posebno žene koje su ostajale kući. Muškarci su, većina njih, išli u borbu (B60). Žene su imale tu jednu jedinu zanimaciju, a to je šta će se praviti danas za ručak i bile veoma kreativne, kažem. Od tih recepata, da vam mozak stane, sad bi trebalo pitati ove žene šta se to kuhalo tada. Kažem, nevjerovatno. Da ste imali, ne znam, na grame malo ulja, malo nekog putera, onog suhog graška, keks onaj neki vietnamski kojem je istekao bio rok ovako prije 30 godina (B61). Dobivali smo ikar konzerve: žuta, ovako, kao zlatna konzerva, koju u stvari psi nisu htjeli da jedu, a mi smo je jeli. I psi koji su je jeli opadala im je dlaka. Dakle, toliko sad kad govorimo o tome, a zahvaljujući tim konzervama ... to je bio jedini izvor proteina u našoj ishrani (B62). Dobivali smo te haringe ... haringa je jedna ovako ovalna riba, koja ovako kad je izvadiš ona užasno smrdi, ona je već truhla, ti nju kad ... ona se sve prosipa ovako, ali smo mi pravili milion i jedan recept, da se ta konzerva pohuje, pa da se napravi ne znam kakvo jelo sad s tim (B63). Mislim ... nevjerovatno. Ja sad kad pričam o tome ... stvarno nevjerovatna je ta ljudska kreativnost u tim trenucima. I sad kažem, koliko se s vremenom počelo to pitanje humanitarne pomoći i politizirati u smislu, je li, ona je nama dobrodošla u smislu tog proživljavanja, ali je pitanje veliko kvalitete toga što smo mi dobivali u tom trenutku i veliko je pitanje da li je ... da li su bolesti ... dakle, ja nisam ljekar, ne mogu o tome, pretpostavljam da ni nema nekih pretjeranih istraživanja čak i u medicinskom, zdravstvenom smislu. Ili je, kažem, opet više povezanost ovoga što je došlo sada, dostupnost hrane i svega, pa ljudi, mislim, znamo da jedu sve i svašta (B64). Posebno danas kada imamo u momentu siromaštva pitanje koliko je ljudima šta i dostupno što se tiče te kvalitete i šta ja znam, ishrane (B65). Tako da kada je riječ o toj hrani – to je onako jedno dosta rastezivo pitanje. Mislim, kad pitate ljude, da li je to utjecalo na zdravlje, svi će vam reći: „Da, uticalo je na zdravlje.“ Da li smo mi danas svi bolesni od tog rata ili smo mi bolesni u stvari od mira, jer je život danas jako stresan? Kažem, stres u tom trenutku bio je jedan, ali stres kontinuirani koji mi živimo posljednjih 20, preko 20 godina, je isto tako strašan (B66). Mnogi će reći, da ... mnogi o tome govore u smislu da su se ljudi poprilično i navikli na taj humanitarni mentalitet pa su postali možda nekako i lijeni i šta ja znam. Ne znam da li bi se mogla složiti s tim. Ljudi jasno očekuju neku inicijativu od države, da ona stvori neki ambient za zapošljavanje i ovo, ono (B67). Vi ste u gradu poprilično limitirani, vi ako ne radite negdje u javnoj instituciji, privatnim, uslužnim djelatnostima, vi ne možete sad jesti cestu ovdje. Selo i grad, to su dva različita para rukava i zaista i ako posmatrate i mentalitete ljudi, različiti su. Moja priča kao priča djeteta koje je iz Sarajeva i priča jednog opkoljenog Sarajeva, je drugačija od neke priče tamo nekog čovjeka koji je imao priliku i držati kravu i zasijati njivu i šta ja znam. Za te ljude najveći problem je bio dostupnost brašna (B68). Za ljude sa sela, to je, ali opet su se nekako snalazili, nekim kanalima. E, šta je, recimo, interesantno bilo u ratu – ta trgovina. Da kažem, naturalna razmjena. Cigare su bile osnovno platežno sredstvo. Cigarete, koje su dobivali vojnici. Vi ste za kutiju cigareta mogli kupiti šta hoćete (B69). To je recimo interesantno. Te cigarete su bile, kažem, to neko platežno sredstvo. Cijene hrane su bile stravične. Recimo, kilogram šećera znam da kažu da je bio 70 maraka (B70). To je sad pitanje ponude i potražnje. Dakle, ljudi koji su u to vrijeme isto uvozili svojim kanalima ... u Sarajevu je bilo svega. E, sad da ispričam jednu priču jedne strankinje koja je došla ovdje. Spominjala sam malo prije ovu moju drugaricu koja je pomagala tih nekoliko izbjegličkih porodica i zaista iz svog ličnog fonda. Ja sam upoznala njenu prijateljicu koja je isto tako došla ovdje ... Odakle je ona došla? Iz Australije. Pazite, to su geografski kraji svijeta. Ona je došla u Sarajevo jer je ona bila hronična alkoholičarka. Ona je došla u Sarajevo da se izliječi od alkohola, misleći da u Sarajevu

nema alkohola. U Sarajevu je alkohola bilo koliko hoćete, jer su ljudi pravili alkohol od hurmi, od riže, od ne znam čega sve nisu pravili. Mislim, došla je ovde, ništa nije mogla riješiti svojom ovisnošću (B71).

E: Pomenuli ste da ne pričate mnogo o ratu, ali koliko često se sjećate nekih događaja iz rata?

Oseba B: Evo sad u ovom trenutku kad pričamo, ali inače ne (B72). Recimo, moja djeca ništa ne znaju o tom periodu, niti se priča. To je negdje, kažem, nekako ... nekako nastavite život živjeti kao da se to tako sve treba i podrazumijeva. Ne priča se o tome (B73). Moj svekar i svekrva su ... Ja sam imala isto strašne gubitke u porodici ... ne priča se o tome. Moj svekar i svekrva su izgubili sina, dakle moj muž je imao tog jedinog brata, koji je sa 19 godina poginuo na prvoj liniji, odmah na samom početku, skoro, rata. I recimo, o tome se nikad ne priča (B74). Ja vidim, moj svekar nekad spomene tog sina ... mojoj svekrvi je to strašan udar. Zamislite, majka, ne može se ... majčinsko žalovanje nemjerljivo je, ali njoj je to strašno. Ona to negdje nosi sa sobom (B75). Moj svekar, koji je mogao, dok je bio zdrav ... on je, recimo, svakog petka išao na mezar sinu. Sad kad je bolestan on ne može ići i vidim da mu je to strašno. I to je bila za njega neka terapija – ode na mezar, ispriča se i šta ja znam (B76). Ali jednostavno o tim strašnim trenucima se prosto ne priča. Ja kad sam bila u Americi, oni kažu: „Svaka trauma se mora ispričati“. Možda neki ljudi koji imaju PTSP zaista diagnosticiran, da su, recimo, kao dio tretmana pričali te svoje priče ali za većinu običnog svijeta to su možda neispričane priče. Neispričane priče. Ja kažem sada jer pričam priču tebi, Emina, zato što je to tako, takva situacija i prilika. Recimo nekad ispričam ... nekad se pričaju te priče, kažem, kada netko dođe iz vana, od recimo nekih profesorica sa kojima ja sarađujem i šta ja znam, pa recimo vole to da čuju. I puno to lakše radim sa nekom neutralnom teritorijom nego ... Mi smo ovdje sada okupirani našim svakodnevnim životnim problemima. Prosto nemate ni vremena za to, da se sad vi prisjećate (B77). I čak ljudi, čini mi se, kad se prisjećaju tih stvari, rade to na jedan šaljiv i duhovit način. U smislu, ono: „Znaš u ratu, kad je bila neka provala. Znaš kad smo, ne znam ... pucala granata, mi zalegli.“ Mislim, to je više kao ono na šaljiv način. Valjda neki način ... ne znam, preživljavanja (B78). Čak i u ratu ljudi su bili vrlo duhoviti, moram reći. Kažem, pošto je ta socijalna dimenzija druženja bila jako naglašena (B79). Ljudi su ... Nisu ljudi bili ubijeni u pojam. Možda bih više rekla da su danas. Dakle, uprkos tom momentu sigurnosti, to su i takvi paradoksi u stvari (B80).

E: Šta vam je lično najviše pomoglo – u smislu, da li je to bio netko na koga ste se mogli oslonuti, ili ako ste vjerni, da li je to bila vjera; nešto što je imalo utjecaj na to da ste lakše prebrodili to vrijeme?

Oseba B: Hm ... Mislim da su to odnosi. Da, odnosi (B81). Vjera jeste postala vrlo bitna stavka u životu ljudi u tom trenutku, ali mislim ... Stvar je naravno lične naravi. U jednom trenutku kada sam ja doživjela, recimo, strašan gubitak vrlo bliske osobe, jest mi bila značajna vjera, međutim ono što je puno značajnije su odnosi (B82). Dakle, vi uvijek nalazite neki mehanizam da preživite. Ja, recimo, nisam bila praktikant, nisam ... kao većina nas koji smo živjeli u to vrijeme komunizma, da kažem. Desio se taj takav preokret, da su ljudi otišli u tu ... ali mislim da je to opet zaista odgovor na situaciju. Da vi nalazite tu snagu spasa, jer u stvari nemate se vi gdje drugo okrenuti (B83). Gdje ćete se vi okrenuti? Mislim ... Ali odnosi, sa druge strane, uvijek ćete vi imati ... kako to danas kažu ovi moderni psihoanalitičari, da vam treba jedan odnos da biste vi bili, zapravo, stabilni donekle, da ne tražite čak ni profesionalnu pomoć. To su odnosi. To je ... to su ljudi, to nije ni rodbina – to su ljudi koji su vama i fizički tu blizu, to su komšije, to su ... sa kojima vi posle, ne znam, nikad niste ni vidjeli se, ni čuli; otišli svi svojim putem životnim. Ali u tom trenutku taj zajednički prostor, zajednička sudbina je

stvarno jedan bitan momenat. I ta religija, sad da kažem, više kao nekog mehanizma, pošto je, je li, da kažem, islam ... vjera je uvijek ... jeste individualna stvar, ali, recimo, u islamu je i taj kolektivni moment bitan, tog džematskog u stvari, da ljudi dođu tamo pa se okupe, pa je sad vjerski ritual tu možda manje – više bitan, ali je bitno posle ono druženje, ono neko okupljanje i to. Tako da je taj neki momenat zajedništva stvarno vrlo bitan (B84).

E: Da li mislite da bi bio vaš život značajno drugačiji da nije bilo rata?

Oseba B: Pa teško je to odgovoriti. Mislim, teško je odgovoriti, ja zaista, sad da kažete ... Uslovno kažem uvijek za sebe da sam vjernica, ne znam šta, ali ... U trenutku vi ne procijenjujete neke stvari, možda kad vrijeme neko prođe, vi kažete to je bio zaista sudbinski nekakav trenutak, da ... Mislim, mogla sam i da poginem u ratu. Mogla sam otići negdje vani, mogla sam ... Studirala sam recimo vani, ali nisam nikad se pronašla negdje drugdje. Ovaj, tu sam. Kakav bi bio moj život? Bio bi ... Pa šta ja znam, recimo, pošto ja potičem zaista iz jedne patriarhalne porodice, moj otac je, recimo, za mene osmislio koju bi ja školu srednju išla i moja srednja škola je sasvim bila drugačija od ovoga što ja danas radim. Tako da bi moj život, recimo, mogao krenuti u tom nekom smjeru, više nekih tehničkih nauka, nego što su to društvene nauke. A život je za mene sasvim nešto drugo odredio. Zaista, da sam završila u totalno drugom pravcu, to je društvene nauke i šta ja znam. Tako da, mogao je ... Sigurno bih tekao u nekom drugom pravcu, ali tu sam i jesam. Mislim, to je trebalo tako da bude.

E: Rekli ste da ste prije živjeli u selu sa nanom, a posle toga ste se sa majkom vratili u Sarajevo. Da li ste tad još uvijek mogli da se čujete sa nanom – kako ste održavali kontakte sa bliskim osobama?

Oseba B: Već je to bilo negdje potkraj rata. Mi kad smo se vratile u Sarajevo, još je to bilo zatvoreno, nismo se mogle pretjerano nešto čuti ali ono, kao, znali smo da je sve u redu (B85) i da ... Mislim, znate, kad više nema ono ... I ta Jablanica gdje su oni bili isto poprilično dugo, je bila granatirana cijelo vrijeme, pa su ljudi po podrumima spavali i šta ja znam. To je isto strašno. Male bebe po podrumima. Ne možete vi leći, po cijelo vrijeme sjedite na nekim klupicama i tako, to su teške stvari (B86). Što se tiče sad tog ekonomskog momenta, kažem, neki su ljudi imali radnu obavezu, ovi koji nisu išli na liniju, koji su imali ... Recimo, firme neke su nastavile sa radom. A ljudi nisu dobivali, recimo, pare kao platu, nego su dobivali, ne znam, neku hranu, cigarete, eto tako (B87). Kažem, ono zaista naturalna razmjena. Recimo, jako veliko pitanje je bilo pitanje ogrijevanja. To je pitanje ... Kad nemate struju u zimu, kako se grijati? Mi smo svi imali male, one, bubnjare, peći. Znae one ... ? To ćete vidjeti dole, u muzeju. Male bubnjare, onako limene, koje su se pravile od kanti. Tu se peklo, tu se kuhalo, tu se grijalo (B88). I ljudi su svoj život u ratu provodili u jednoj prostoriji, jer to je tamo gdje je peč (B89). I zatvorili bi recimo, ono ... Interesantno je još, recimo, sad kad se radi o tom stambenom momentu, a to je ... UNHCR-ove folije. Da su ljudi, dakle ... popucala stakla, prozori, folijom umijesto prozora i super su one služile cijelo vrijeme (B90).

E: I po zimi?

Oseba B: I po zimi. I po zimi ljudi su, eto, preživljavali. Ali, kažem, najveće je to pitanje sad ogrijevanja ... ja uopšte ne mogu sada ... Ljudi su, recimo, ložili knjige da ispeku ručak. Ljudi su parket skidali sa podova da bi ispekli ručak, išli tamo negdje po drva, nekako se snalazili (B91). Evo sad da vam kažu hajde sad drva neka uberi pa nešto se snadi za ručak, ja bih se pitala kako je to bilo moguće, ali eto, bilo je moguće. Jednostavno

se morate reorganizirati. I to će vam reći neki ljudi koji su imali skupocijene knjige, da im je bilo to najteže, dakle naložiti neku knjigu za to da ispečete neke uštipke i tako. Evo sad to što kaže ***, ona je rođena 1992. godine i kad su bombardovali bolnicu, da su, ne znam ... majke, trčale sa svojom djecom. I kad je imala 3 godine je prvi put vidjela čokoladu (B92). Mislim, jel' ... ne možete vi sad zamisliti dva dana da ne pojedete nešto sladko. Možda je imala neku voćku, šta ja znam. Ako ste bili na selu, recimo, ja kad sam bila kod nane tu godinu dana, nevjerovatno koliko je te godine voće rodilo, kao nikad do tad (B93).

.....

Zapis pogovora z osebo C

E: Koliko godina ste imali kad je počeo rat?

Oseba C: 13 godina (C1).

E: Da li ste bili u to vrijeme u Sarajevu?

Oseba C: Ne, bio sam u rodnom gradu Doboju (C2).

E: Da li ste sve vrijeme rata živjeli u istoj kući, ili je bilo potrebno da se selite?

Oseba C: Ne. U samo prvih 6 mjeseci rata koje sam proveo u Doboju pod kontrolom tako zvane Srpske republike BiH, do „razmjene“ 11. novembra 1992. kada sam s mamom i mlađim bratom napustio Doboj i prešao u Gračanicu koja je bila na slobodnoj teritoriji Republike BiH, promjenili smo 3 stana, ne uključujući vlastiti dom kojeg smo bili prinuđeni napustiti (C3).

E: Koliko osoba je u to vrijeme živjelo sa vama?

Oseba C: Ovisi o vremenu i mjestu. Tokom rata sam živio u tri grada: Doboj, Gračanica i Tuzla (C4). Nekada samo s majkom i bratom, nekada nas je bilo više u jednom domaćinstvu (C5).

E: Otprilike koji je bio najveći broj osoba koje su u isto vrijeme živjele sa vama u istom domaćinstvu?

Oseba C: Ako se dobro sjećam najviše osoba s kojima sam odjednom živio je bilo 5, ne uključujući mene (C6).

E: Da li ste imali struju?

Oseba C: U periodu rata, dakle od 1992. do 1995. smo uglavnom imali struju, odnosno bilo je struje gdje sam živio. Bili su neki periodi potpuno bez struje, kao što je bilo na početku rata u Doboju, a bilo je i onih kada je povremeno samo nestajala, kada je bila restrikcija i slično (C7).

E: Kako ste se snalazili bez struje?

Oseba C: Vrijeme o kojem govorim, kao što je bilo tokom rata u Doboju, je bilo ljetnje i jesenje vrijeme – od maja do početka novembra - pa tako nije bilo problema kakvih bi, vjerujem, bilo da nije bilo struje tokom zimskog perioda, a tu mislim na grijanje i slično. U svakom slučaju se život nekako prilagodio nedostatku struje, kuhalo se na peći s čvrstim gorivom. Za osvjetljenje su se koristile svijeće i homemade lampe, “kandila“

koja su se pravila od jestivog ulja i kanapa (C8), i tako dalje. Ustvari nekako je najviše „nedostajalo“ struje da se čuju vijesti putem radija jer je narod najviše bio željan lijepih vijesti, brzog kraja rata, očekivala se strana vojna intervencija pa su svi nastojali da saznaju što više tih dana (C9) ... Tokom nedostatka struje i TV-a ponovo smo otkrili čari čitanja knjiga i dugih, interesantnih ljudskih razgovora i slično (C10).

E: Kako ste se brinuli o grijanju prostora za vrijeme zime?

Oseba C: Tokom cijelog rata, na svim lokacijama na kojima sam živio grijali smo se pećima na čvrsto gorivo, a drva pa i uglja je bilo sasvim dovoljno (C11): tuzlanski bazen je poznat kao bogat šumom, kao i ugljem.

E: S čim ste se bavili prije rata, da li ste pohađali školu?

Oseba C: Išao sam u osnovnu školu (C12).

E: Da li ste mogli za vrijeme rata nastaviti školovanje?

Oseba C: Tokom prve ratne godine – ne. Zbog preseljenja, progona iz Doboja u Gračanicu i ratnih dešavanja koja su to tada onemogućavala na više načina (C13). Potom sam priveo osmogodišnje školovanje putem polaganja testova pred komisijom, a onda krenuo, pred sami kraj rata, na redovno školovanje u srednju školu u Tuzli koja je imala internatski smještaj.

E: Kako se je vaše školovanje razlikovalo za vrijeme rata u odnosu na vrijeme prije rata?

Oseba C: Nastavni proces se nije promijenio, ali sadržaji nastavnog plana i programa jesu itekako (C14).

E: Na koji način su se promijenili sadržaji nastavnog plana?

Oseba C: Kada govorim o promjeni nastavnog plana ili sadržaja, prvenstveno mislim na onaj dio etno-nacionalnog identiteta Bošnjaka: do rata - "Muslimana"; odnosno svega vezanog za taj identitet, a pri tome mislim, recimo, na sadržaje iz bosanskog jezika - dotad sam učio srpsko-hrvatski - i književnosti (C15). Recimo, prvi put sam tada čuo za alhamijado književnost, odnosno poeziju koju su bosanskohercegovački muslimanski pjesnici pisali na bosanskom jeziku ali arapskim pismom a koja je bila potpuno izgurana iz prijeratnih nastavnih planova SR BiH iz ideoloških razloga, nikada nisam čuo za tu vrstu književnosti i brojne pjesnike koji su pripadali tom opusu, i tako dalje, neke stvari vezane za historiju, i tako dalje.

E: Da li ste mogli uprkos rata svaki dan pohađati školu?

Oseba C: U najvećem dijelu da, ali bilo je perioda kada se nije moglo (C16). Evo par primjera: krenuo sam redovno u osmi razred ali je nakon mjesec dana rad škole bio prekinut jer je postojala opasnost od prodora srpske vojske na to područje, pa se čak i vojska „uselila“ u školske prostorije, pretvorila ih u spavaonice i slično (C17). Ili u Tuzli kada se desio veliki masakr na Kapiji, kada je od granate ispaljene sa srpskih položaja ubijeno preko 70 mladića i djevojaka u Tuzli – tada smo bili poslani kućama a poslije se nastava izvodila na neki skraćeni način (C18), i slično.

E: Da li je bio put do škole većinom siguran, ili je značio dodatan stres?

Oseba C: Tokom cijelog rata, nigdje gdje sam bio ili morao prolaziti nije bilo sigurno, sve je bilo u dometu neprijateljske artiljerije, više ili manje (C19). Kada je bilo više, onda je i stres bio prisutniji, naravno.

E: Kako ste u to vrijeme nalazili novce za domaćinstvo?

Oseba C: Ja nisam radio jer sam bio dijete i učenik, a mama je nastavila da radi svoj prijeratni posao: u policijskoj upravi kao administrativni radnik (C20) zadužen za razne vrste dokumenata: lične karte, saobraćajne dozvole i slično.

E: Da li ste se ikad mogli vratiti u svoj dom u Doboju kojeg ste tad morali napustiti, ili vam je on bio oduzet, srušen?

Oseba C: Riječ je o privatnoj kući, ona nije srušena, ali jeste opljačkana tokom prvih sedmica (C21). Naime, kuća se nalazi u dijelu grada koje je većinski bilo naseljeno bošnjačkim stanovništvom koje je, uglavnom, napustilo svoje domove u pokušaju da se skloni - na vrijeme ili kada je već bilo kasno - od rata i stradanja. Moja porodica nije spadala u neke sretnije porodice kada je riječ o tom planu: 3. i 4. maja će Doboju biti okupiran od strane srpskih paravojnih formacija koje su predvodili pripadnici specijalnih policijskih snaga iz Niša, Srbije, tako zvane "Crvene beretke". Tog 4. maja, negdje oko 11 sati, moj otac je izveden iz kuće i streljan u komšijskoj garaži. Njegovo ubistvo će umnogome odrediti moje poimanje života i svih vrijednosti (C22). Taj dan smo napustili našu kuću mama i brat, kako i moje dvije tetke i nena koje su bile tada s nama, kao i dosta komšija iz svojih kuća. (C23) 10. maja moja mati, koja je radila u SUP-u - tada se to zvalo "sektarijat unutrašnjih poslova", dakle MUP, policija - napomenuo sam prošli put da je radila administrativne poslove za policiju – je čula da je traže pa je otišla do svojih kolega u policijsku stanicu da se javi, da vidi o čemu se radi. Tada su je zadržali, pritvorili, a uskoro i optužili te i osudili pod raznim besmislenim i lažnim opuzbama. Držali su je u zatvoru - logoru tačno 6 mjeseci gdje su je i tukli (C24). Cijelo vrijeme ja sam bio sa svojim tetkama, zajedno s bratom, u Doboju, ali smo živjeli kod njih odnosno neke druge rodbine. Samo jednom sam za to vrijeme otišao do kuće koja bila opljačkana. Svojoj kući smo se mogli vratiti odmah nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, ali svakako da nismo. Proći će dosta vremena kada smo uopće prvi put otišli u Doboju. Danas je situacija skroz drukčija da se čak moja mati, koja se u međuvremenu penzionisala, vratila da živi u toj kući, nakon što je renovirana i opremljena za život. (C25)

E: Koliko je bilo ograničeno vaše kretanje po gradu?

Oseba C: Uglavnom se moglo slobodno kretati, osim perioda s početka rata provedenog u Doboju gdje osobe nesrpske nacionalnosti nisu imale uvijek slobodu kretanja po gradu, nekada je čak ta sloboda kretanja bila svedena na nekoliko sati dnevno, mimo kojih je vladao „policijski čas“ tokom kojeg, ako bi neko bio uhvaćen, bio hapšen i slično (C26).

E: Da li ste mogli da ostanete u kontaktu sa članovima porodice i prijateljima koji su živjeli van vašeg mjesta boravka ili u drugim djelovima grada?

Oseba C: Kontakti su bili prekinuti, ali smo ih uvijek nekako ostvarivali. Recimo, kada smo majka, brat i ja napustili Doboju i prešli u Gračanicu, u Doboju su ostali mamina mati, moja nena, i mamine dvije sestre, moje tetke, s kojima smo kontaktirali putem otvorenih pisama koja su bila slana putem organizacije Crvenog krsta (C27).

E: Da li ste se mogli uvijek pobrinuti o tome da ste imali dovoljno vode za piće i higijenu?

Oseba C: U najvećem djelu tokom rata – da (C28). Ovdje bih istakao jednu činjenicu i vlastito, tada dječije zapažnje: vrlo brzo smo se navikli na život bez struje, ali nedostatak vode je bio, ustvari, najveći izazov, iz bezbroj razloga: recimo teško je bilo donositi potrebne količine vode ako je izvor vode bio udaljen, a postoji opasnost granatiranja i slično. Tada smo znali da bismo mogli i čitav život bez struje ali bez vode nikako (C29) ...

E: Gdje ste nalazili vodu kada je niste dobivali od gradskog vodovoda?

Oseba C: Na nekim privatnim bunarevima ili izvorima, zdencima s kojih smo donosili vodu u kanisterima ili flašama, kako za piće tako i za potrebe higijene (C30).

E: Da li je bila prehrana za vas u to vrijeme velika briga ili ste mogli uvijek da je negdje nabavite, dobite?

Oseba C: Svi nedostaci tokom rata, počev od struje, vode, pa tako i hrane, nekako su bili najteži početkom rata, a kasnije se situacija poboljšavala što zbog toga što je narod navikavao na neke okolnosti, što zbog toga što je realno postajalo lakše i bolje, putevi prohodniji, komunikacije i slično (C31). I za hranu je bilo brige ispočetka - neki trgovci i ratni profiteri su iskorištavali situaciju dižuću bezobrazno visoku cijenu osnovnih namirnica i slično – a već pred kraj rata nije bilo problema (C32).

E: Da li je bila vaša ishrana iz dana u dan otprilike ista, ili ste mogli da jedete raznu hranu?

Oseba C: Bilo je i jednog i drugog (C33).

E: Kakvu hranu ste uglavnom jeli?

Oseba C: Hranu koju smo dobijali iz humanitarnih organizacija poput raznih vrsta konzervirane hrane – goveđi narezak, riba i slično – do naše lokalne hrane od krompira, graha i slično. U ratu sam prvi put jeo leću, sočivicu i onda sam je jeo puno puta tokom rata, a također i hurme koje su dolazile kao pomoć iz islamskih zemalja, i tako dalje (C34). Generalno: prije rata sam bio razmažen i jeo sam samo određenu vrstu hrane. Tokom rata sam naučio voljeti i poštovati svaku vrstu hrane, i svaku količinu hrane (C35).

E: Kako ste kao dječak provodili slobodno vrijeme za vrijeme rata? Da li ste mogli da se družite sa drugom djecom vaših godina?

Oseba C: Godine u kojima me je zatekao rat inače spadaju u "teške", odnosno problematične pubertetske godine, ali i one najljepše, a moja generacija je bila natjerana da emotivno sazrijeva preko noći (C36). Uglavnom sam uvijek imao nekoga od svojih vršnjaka s kojima sam se družio i ta druženja, ostala makar kao sjećanja, su neke od najljepših stvari koje su mi se desile, ne samo u ratu nego i u životu, i kojih se veoma rado sjećam, iako pripadaju teškom peridou rata (C37). Svi su bili svjesniji ratne situacije, svakodnevnih opasnosti i smrti, i svi smo nekako bivali bliskiji i bolji jedni prema drugima, ne samo odrasli nego i djeca međusobno (C38). Poslije ću razumjeti i čitati to kod čuvenog apologete rata, Nietzschea, i potvrditi svojim iskustvom njegovu misao da rat, doista, od nas nekako stvara "nadjude" jer iz nas izvlači neke vrijednosti i neku snagu koje, inače, nismo ni svjesni (C39) ... Često su neka ograničenja - bilo da su vezana za sigurnost kada nismo mogli da napuštamo sigurne prostore skloništa, bilo da je riječ o nedostatku recimo struje i slično – kod nas, djece i mladih, još jače podsticala kreativnost i maštu, na stvaranje igara i ispunjavanja vremena na načine

kakve bih ja poželio današnjoj djeci i omladini okrenutoj uglavnom svijetu video-igrica, društvenih mreža i interneta. (C40)

E: Da li ste imali prije rata ikakve hronične poteškoće sa zdravljem?

Oseba C: Ne.

E: A da li ste imali za vrijeme rata ikakve zdravstvene probleme?

Oseba C: Ništa neuobičajeno i za vrijeme mira: usputne prehlade, zubobolja i slično (C41).

E: Kako ste te uobičajene probleme rješavali?

Oseba C: Dijelom odlaskom doktoru, dijelom alternativnim oblicima medicine ogledanih u liječenju čajevima i lijekovima domaće izrade (C42).

E: Da li smatrate da je rat prouzrokovao dugotrajne posljedice na vaše fizičko ili mentalno zdravlje?

Oseba C: Ne, ne smatram (C43). Smatram da je rat ostavio trajne posljedice po moje karakterno oblikovanje, prihvatanje određenih moralnih vrijednosti, te na način kako vrednujem neke stvari u životu, počev od sitnica kao što je neka vrsta hrane do onoga na čemu treba da smo zahvalni u životu i slično (C44).

E: Zanima me, kako ste se snašli sa stambenim pitanjem poslije rata, nakon što ste završili školovanje i napustili internat u Tuzli. Da li je bilo u to vrijeme teško doći do stana?

Oseba C: Nakon rata, odnosno srednjoškolskog školovanja ja sam nastavio sa školovanjem - uglavnom Sarajevo, gdje sam krenuo na studije, pa sam iznajmljivao stan, a mama i brat su živjeli u Gračanici i nije bilo nikakvih problema sa nalaženjem smještaja (C45).

E: Koliko često se sjećate događaja iz rata?

Oseba C: Veoma često, možda i svaki dan barem na sekundu (C46).

E: A koliko često razgovarate o ratu?

Oseba C: Pa, kada se ukaže neka potreba, obično kada želim da napravim neku komparaciju s današnjim vremenom i onim što ga obilježava (C47) ...

E: Kako ste uspjeli savladati životne izazove u vrijeme rata i poslije njega – šta vam je najviše pomoglo?

Oseba C: I rodbina i prijatelji, zatim svi smo nekako bili bliskiji jedni s drugima, čak i prema nepoznatim, tokom rata su svi ljudi bili upućeniji jedni na druge, više se nastojalo pomoći jedni drugima na sve načine – od materijalne pomoći do moralne podrške (C48). Također, vjera je imala izrazito pozitivan uticaj na mene, iako se vjera kod mene na početku javila kao izraz bunta i inata protiv stvarnosti (C49).

.....

Zapis pogovora z osebo D

E: Koliko godina ste imali kad je počeo rat?

Oseba D: Ja sam 1957. godište. Neki dan sam imao 60 godina. Kad je počeo rat sam dakle imao 35 godina (D1).

E: S čim ste se bavili u to vrijeme?

Oseba D: Doduše, ja sam u Švicarskoj živio pred rat, ali kad sam vidio da će ... ustvari, ove martovske barikade i legalizacija intervencije armije od strane tadašnjeg predsjednika predsjedništva, koji je legalizirao patrole policije i vojske, i time je legalizirao vojni puč – mi je bilo znak, da će tu doći do rata i onda sam ja napustio Švicarsku i došao, za razliku od mnogih, koji su išli u suprotnom pravcu. Ja sam se vratio u Bosnu, jer ne bi mogao baš podnijeti, da mi tu familija bude, a da ja na televiziji gledam šta se tu dešava (D2). I čak ima anekdota, kad sam došao avionom, doduše iz Züricha za Beograd, pa iz Beograda za Sarajevo, onda kad sam došao do taksija, onda me je taksista iznapadao: „Budalo jedna, pa svi, kaže, ... „ Došao sam već u martu, tad su već bile barikade. To je 1992., 2. i 3. marta 1992 su bile barikade, a rat je počeo 6. aprila zvanično. Ali ja sam negdje oko 20. marta došao nazad. Još su avioni – sve je još radilo. Samo što su ljudi uglavnom išli u pravcu suprotnom od onog kojeg sam ja išao. Što je, doduše, jedno moje životno iskustvo – ovdje uvijek radite suprotno od onog što većina ljudi radi, sigurno nećete pogriješiti! Eto, ovdje ljudi slušaju: „Spavajte mirno, rata neće biti,“ a svakom je jasno, da će rata biti. Ili: „Hodajte ulicom ... „ – to je bila jedna sugestija, isto. Umjesto da kažu: „Sjedite u podrum, da ne poginete.“ Dakle, ja sam profesor filozofije i sociologije (D3). Radio sam u Švicarskoj upravo u jednoj naučnoj instituciji, mislim, radio sam svoj posao. Ali eto, vidio sam ustvari šta će se desiti, jer otac moj je vodio jednu političku stranku, koja je nagovještavala sve šta će se desiti. I naravno čovjeka nisu poslušali, naprotiv. I onda kad se sve dovrši, onda su ti koji su svjedoci i koji su upozoravali, ustvari najveći krivci, jer morate živjeti s tim, da vas je netko upozoravao na to, a vi niste poslušali. I onda ... Oni su čak pokušali nešto da se izbjegne rat, ali eto, nije uspjelo i tako. Dakle, ja sam 1992., odnosno tu godinu prije sam proveo u Švicarskoj i došao sam tu.

E: Uglavnom ste ratno vrijeme proveli na jednoj adresi?

Oseba D: Jesam. Ja sam kod roditelja, naime ... došao sam i bio sam kod roditelja u stanu cijelo vrijeme (D4).

E: U kojem dijelu grada je to bilo?

Oseba D: Moji roditelji su stanovali u opštini Centar, kod Stomatološkog fakulteta (D5).

E: Bili ste sami sa roditeljima ili vas je bilo više?

Oseba D: Ma, ima nas ... Nas je 4 braće i roditelji (D6).

E: I svi ste bili tu tad?

Oseba D: Da. Ja sam i otišao u Švicarsku ... ja sam godinama bio bez posla, pa nisam nikad mogao dobiti stan i tako, znate. Onda vas okolnosti tjeraju da živite zajedno. Tako da to nije bilo pitanje izbora, hoćete li vi ili nećete (D7). Nitko od nas nikad nije dobio stan. Ja sam stan naslijedio od tetke. Od braće nikad nitko ništa nije dobio. S druge strane imate ljude koji pljačkaju, otimaju. Ta situacija ratna je za njih upravo povoljna za to. To je pitanje morala.

E: Da li su vama bliske osobe bile uvijek uz vas tu u Sarajevu ili ste imali još negdje vani nekoga, tko vam je bio značajan?

Oseba D: Ne. Ja sam bio uz familiju, svi su bili tu. Doduše, poslije su ... ovaj jedan brat je otišao, pa onda je otac i mati, ali uglavnom mogli smo ostati u kontaktu (D8).

E: Da li ste u to vrijeme već počeli da radite na fakultetu u Sarajevu?

Oseba D: Da. Ja sam onda nakon određenog perioda počeo na fakultetu da radim. Odnosno, pozvali su me da radim na fakultetu, jer je veliki broj ljudi otišao. Ja kad sam bio tu, počeo raditi, 17 ljudi je bilo od nastavnika na fakultetu. 17 ljudi, a 5 odsjeka. Fakultet nije prestajao dana jednog sa radom. Održali smo taj kontinuitet (D9). Još pogotovo ovaj odsjek sociologije – najviše je ljudi ostalo. Mi smo najviše ljudi imali tu i čak smo razne stvari, koje možda nisu u skladu sa nekim naučnim i pedagoškim uslovima – da recimo prva godina bude zajednička za sve, ali da bi održali odsjeke. Svi odsjeci su dakle imali iste predmete i sa svakog odsjeka po jedan predmet, u prvoj godini. Dakle, pokušavali smo ustvari da održimo, ako ništa – privid. Možda smo mi naravno znali, da je to neki privid, ali je on vrlo važan u tim okolnostima – da ljudima stvorite iluziju normalnog života (D10). Mogu vam reći, recimo, imali smo nastavu, 5-6 ... tko može doći uopšte na nastavu. Jedna djevojka, vrlo krupna, sa Dobrinje u vojnoj uniformi ona se puzala kroz rovove i sva blatnjava dođe, i na predavanje (D11). Ta grupa nastavnika je meni bila kao familija (D12). Da kažete, nastava, a onda se sikirate da dijete ne pogine dolazeći kod vas na nastavu, i šta će biti s njim kad nastava završi (D13). Mi smo, recimo, počeli nastavu u kabinetu – nema grijanja, nema ništa. Očekujete stalno kad će granate. Ovaj novi dio zgrade je sav kao iz kartona. Pazite, običan metak prođe kroz tri ona zida (D14). Međutim, najednom netko kaže, da je – ne znam ni ja – prošlo 5, 6 sati, a ja sam imao inspiraciju da s njima razgovaram i da izlažem, a oni su to slušali ustvari da pobjegnu od te nužnosti života, tog užasa (D15). Bilo je maksimum desetak studenata. Tako to 1993. kad sam ja počeo, pa 1994 (D16). Dakle, i oni su imali motiv da pobjegnu od te nužnosti i užasa života u neki svijet konstrukcije, naučne (D17). S tim što je bilo zanimljivo, jer se je moglo povezati sve ono što se tu dešavalo – je bilo opisano već u literaturi. Od anatomije ljudske destruktivnosti, adaptacije na autoritarne ličnosti – sve je opisano. Ništa nije bilo iznenađujuće. Ja sam recimo, imao relaksaciju, jer nisam šokiran time (D18). Ljudi se čudili kakvo je ovo ludilo – nikakvo ludilo nije bilo u pitanju. Vrlo racionalno, sve je bilo jasno šta se sprema, kako se sprema. Sve je bilo pripremljeno, znate. I kad vi nekom izložite tako nešto, onda on ... pa recimo, imate Horkheimera, studija o autoritarnoj ličnosti, 20 tomova, to je čovjek napisao prije 70 godina. Kako u stvari zločinci nisu nikakvi monstri, nego ... to je ova, Arendtova, postala najpoznatija po tome. Pristojan susjed, koji je ljubazan, a onda čim dođe u priliku, adaptira se na autoritet države i šta ja znam, i pobije milijone ljudi. To je tako. Imate o autoritarnoj ličnosti i zlostavljačima - imate u umjetničkoj formi, recimo, Lilianu Cavani, Noćni portir, onaj film. Kako žrtva uživa u tome, da bude žrtva, jer najveće je dostignuće njegovog ili njenog života što je žrtva nečega. To je patološka veza, opisana. Charlotte Rampling je bila predsjednica žirija u Berlinu, kad je onaj film Grbavica dobio zlatnog medvjeda. I ja sam u stvari baš znajući šta je ona igrala u ovom Noćnom portiru, pretpostavio da će ona podržati ovaj film, jer to je u stvari isti motiv.

E: Koliko je bilo ograničeno vaše kretanje po gradu? Recimo, ako ste imali nekih zdravstvenih poteškoća, da li ste mogli otići do doktora?

Oseba D: Ma ne, to su bili jako teški uslovi. Ja doduše nisam primjer adekvatan – brat mi je ljekar, pa je on ... Možda je meni lakše bilo. A moja kuća je blizu bolnice, znate (D19). Ali recimo ljudi koji su stanovali na Alpašinom polju ... Ja recimo mislim, da ovi ljekari koje biste doveli od vana, oni uopšte ne bi mogli funkcionirati u tim uslovima. Kao i danas, recimo, ... operacije bez anestezije, bez struje (D20). Čak je doktrina, tu se naziva taj sarajevski fiksator, to je čovjek smislio za brže zarastanje kostiju, ovaj, Dozdić. On je smislio sa nekim inženjerom novu tehniku i to se sad koristi. To je ratna hirurhija. U Butmiru je bila improvizirana bolnica gdje se porađalo. Bila je i u Hrasnici bolnica jedna ... tu je bilo organizirano (D21). A vi imate, ne znam ... jednog mladića je metak pogodio u vratnu žilu, a slučajno su dobili hljeb i čovjek mu je hljeb zaljepio i hljeb je absorbovao krv, uspjeli su ga dovesti do bolnice i tako je spašen. Mislim, nevjerovatno. Nevjerovatno je da recimo infekcija nije bilo.

E: Kako ste se brinuli o ishrani i vodi?

Oseba D: Pa ja sam, recimo ... Brat mi je bio ljekar i bio je 24 sata angažiran. Onda je ovaj najmlađi isto bio u policiji. Ja sam praktično radeći na fakultetu imao najviše vremena za porodicu i onda sam se ja brinuo – ne samo za svoju, nego i za tetku, koja ... Ona nije, recimo, htjela da napusti svoj stan, mada bi meni bilo lakše da je došla. Tako, eto, snalazite se. Onda, idete po vodu ... ne znam ni ja, to je ... Mi smo išli na Konak po vodu. Konak je imao tamo neku policijsku stanicu i mi smo znali nekoga tko nas je spustio ... Preko štele. To je poprilično daleko, jedno 3 kilometra. Doduše, mi smo ... komšija je radio u toplanama, pa onaj mazut što je ostao u kotlovnici, on procijedi meni, da mi litru nafte, s kojom mi onda odemo u kola pa natočimo tu vodu. Jer je onda meni bilo lakše tako, nego da gubim sate u onim redovima (D22). Možda voda ... brat je moj isto bio u policiji, pa je on to više organizirao, a ja manje. Ali sam ja recimo ... za drva. Na Kobiljoj glavi ima jedan prijatelj od mog prijatelja, pa smo mi otišli, stavili na traktor, prikolicu, pa se to prevrnulo, jer su nas s Poljina gađali (D23). Jednom je zapaljen Golf bio, jedva smo živu glavu izvukli. Vjerujte, to je absolutni užas. To ne može, ne možete nikad ... (D24) Onda, možda najgore u svemu tome je kad vi se adaptirate i na glad i na sve. Na taj osjećaj bespomoći (D25). Pogotovo zimi recimo u 5 sati mrak – pogotovo ta prva zima je bila ... mjesec dana -15, -17 (D26). Ja sam na pivaru išao – to je led, jedno 2 metra od one vode, i red je ... Ovaj jedan je snimao emisiju o našoj familiji, pa je to kao, da vidi gdje idem – tu idem, na pivaru. A u tom redu – i to je, mislim, kako rat izjednači u užasu sve – jedna je u bundi, super obučena, a do nje jedna sva u krpama i u istoj su razini (D27). A tu bundu na pijaci prodaju za 20 maraka – neće nitko da vam kupi. Odnosno, ovi seljaci – uvijek dočekaju šverceri rat, pa onda zlato uzmu tako od ovih za kilu brašna. Tu brutalnost onda vidite ljude, koji će oteti sve, samo da ... Dakle, voda – kolci imate, pa kišnica – za wc. S kišnicom vi ne možete ruke oprati, jer to nema ... možete za wc koristiti. Oluci su onda korišteni, sve moguće varijante. Onda sam ja tetki isto morao organizirati, samo što su oni imali pumpu, pošto je blizu bila ... Onda su *** i *** na Žuč išli na neki izvor i onda sam ja njima plaćao po marku, da dnevno donesu tetki 5 ili 10 litara pitke vode. Na razne načine smo se snalazili (D28).

E: Da li ste dobivali plaću dok ste radili na fakultetu?

Oseba D: Ne. Kao neki bonovi ... Dobili smo bonove, a koje ništa niste ... za koje ste možda dobili kutiju cigara (D29). Ali nije tragedija samo u tome što mi tad nismo, nego što sad rješenja za penziju – mi, koji smo ovdje proveli rat, nama računa 4 godine te takve plate po jednu marku i onda imamo manju penziju. Bolje bi bilo, da

nismo ovdje bili, jer ovi koji nisu tu proveli, njima se ne umanjuje penzija. To je tragedija, jer smo dvostruko kažnjeni. Prvo time što smo tako to živjeli – mizerija (D30). Pazite, onda imate za državu prioritete. Prvi je vojska, policija, naravno. Njima daju neke cigare. Vi ste univerzitet, zadnja rupa na svirali. Nas je – Univerzitet u Sarajevu – održao ovaj WUS avstrijski i Soros. Oni su, negdje zima 1993., 1994., ti projekti ... Soros je pogotovo finansirao, navodno neke projekte koje nitko nije praktično ni radio, jer je to bio način da nam nešto daju. Inače bi se Univerzitet ... pitanje je, bi li se održao. Nikad država praktično ništa nije uložila u Univerzitet (D31).

E: Da li se je očekivalo u tom trenutku, da vi dobijete platu ili je to zaista bio čisti entuzijazam?

Oseba D: Ne, nije nitko ni razmišljao o tome. Ovi koji nemaju entuzijazma, oni su pobjegli (D32). Imali ste ovdje ljudi, koji su ... jedan je mene nedavno ... nešto dosađuje, pa mu kažem, da se mi razlikujemo – ljudi su različiti. Evo, ti si završio ovdje studij, pa si odmah bio asistent, pa si postao profesor, nije ni počeo rat – pobjegao si. A ja nisam ovdje završio, pa kad je nagovještaj rata, ja sam se vratio da pomažem ovom fakultetu.

E: Koliko smatrate da je taj rat vama uticao na zdravlje?

Oseba D: To je iskazano u poetičkoj formi, Morija od Abde Sidrana. To je zbirka pjesama, gdje on govori o ljudima koji misle, da su preživjeli rat, a ustvari su umrli. I zato on govori o svojim kolegama - umro ovaj, umro onaj. Koliko je mojih kolega, nevjerovatno, pomrlo. Ustvari, mi smo preživjeli rat, ali pomrli poslije rata, prirodnom smrću. Taj rat ostavlja traga da mi toga nismo svjesni. Mi smo svi biološki možda 20 godina stariji nego što imamo godina (D33). Moj brat je radio magistarski rad, kojim je pokazao u ratu ... Evo, glavni izvori srčanih udara i šta ja znam, je pušenje nekad bilo. A ovdje je obratno. Oni koji su pušili, imali su manje srčanih udara, jer pušenje smanjuje stres. Naučno, empirijski je prikazao (D34). Ja sam primjetio, da dođe ... on je na 3. internoj, internista i to za srce. 28 godina – infarkt. Tako se je granica spustila, inače je to preko 40 godina u normalnim okolnostima i pušenje je glavni riziko faktor. On je ovdje pokazao da ovi koji su pušili, su čak manje bili, jer su valjda smirivali se. A ljudi koji nisu pušili, su bili češće pogođeni infarktom. To je nesumnjivo, samo što smo mi u takvoj situaciji da uopšte nemamo novca za takva istraživanja, projekte, da bi se to moglo dokazati. Stres je ključni (D35). I onda im je absolutno razočarenje – vi ste žrtva ... sad vas svi izjednačavaju, sve su iste strane, sve je to ... Tako je sad, neće uopšte nitko da sluša o nečijoj nesreći (D36). Bio je jedan Miodrag Bulatović, on je napisao negdje krajem 1970-ih ... taj poznati srpski pisac, dobar pisac. On je napisao knjigu Rat je bio bolji. Vjerujte, u mnogim elementima je - imate absolutno čistu situaciju. Onaj tko je pokvaren, pokvaren je do kraja. Onaj koji je dobar, dobar je do kraja. Nemate uopšte ... to vam je kao razlika između bistre i mutne vode. Vrlo je jasno. Sad imate okolnosti u kojima ljudi se prikrivaju, i tako dalje, i onda vas malteretiraju tolike godine, znate. Psihički i jeste ... u ratu ste znali, crno-bijelo, a sada je sve razuđeno, sve relativizirano, onda vas muče i maltretiraju. Ti su ljudi cinični, degutantni. Pazite, od ovih domaćih političara ima još nešto gore – to su oni stranci. To je užas, samo što su oni malo sofisticirani, pa nisu tako ... tako da se sad osjećamo prevareni na mnogo polja (D37).

E: Koliko često se dandanas sjećate nekih događaja iz rata?

Oseba D: Pa često ljudi ... Svaki razgovor na kraju ... (D38)_Ne, rat je nevjerovatno iskustvo. To je kondenzacija, ne samo tvog, nego mnogih generacija ispred, da se sjećate kako su vas upozoravali predhodnici,

a vi niste slušali. Kako vi sad govorite svojoj djeci, oni neće uopšte više to da ... bježe od toga (D39). To je kondenzacija iskustva. Bolje je naravno da ništa nismo preko rata spoznali, ali ako je već tako moralo da bude, za mene je recimo to nevjerovatno iskustvo, zato što sam ja čak i u profesionalnom smislu nešto saznao (D40). Osim ove standardne spoznaje imate i intuitivnu spoznaju, koja je nevjerovatna. Ja smatram da ona funkcioniра. Ja čak vam mogu reći, na neki način sam ja pretpostavio šta bi moglo da bude. Naravno ne do kraja i takav užas – to nikad ne možete zamisliti, jer uvijek stvarnost je brutalnija od bilo kakve mašte kojom vi možete to da izmaštate. I to je recimo ona logorska književnost, Varlam Shalamov i šta ja znam, su pokazali. Ne možete smisliti ono što se u realnom životu može desiti. Nema tog mozga, nema te mašte. U tom smislu je meni, recimo ... Ja sam relaksiran, psihički. Jer, nije mi drago što sam bio u pravu, ali eto – nisam bio šokiran time šta se dešava, jer sam na neki način pretpostavio da će se desiti nešto strašno (D41). A sad šta je to strašno, to čovjek nije mogao pretpostaviti. Ja sam recimo imao amidžu, koji je bio u ... Jedan je bio u Jasenovcu, drugi u Staroj Gradišci. Nikad nije govorio o tome šta je tu doživio, nego tek pretkraj života kad je ... On je bio pravnik, koji je bio na sudu u Banja Luci, a onda su, kao komunista – tražili su od njega da ostane tu i da pomogne, kao ilegalno. I on je stvarno pomogao jako, poslije prešao na slobodnu teritoriju. Ali su oni sumnjali, provodili su istragu, on ništa nije priznao, a i drugi ljudi su ... ma ubiju ih, a neće da odaju. I onda je on pušten tako i nikad o tome nije pričao, nego negdje tamo pred rat su počeli, možete zamisliti, *** koji je dvije godine na početku rata proveo kao sudija na ustaškom sudu, a nosilac spomenice, ovo, ono. Doduše tad je boračka organizacija napisala pismo da je on ... ali onda je on bio šokiran time i onda je počeo da priča. Njega su držali u ... konopcem ga zavežu u dimnjak, pa ga daniма tu drže, ali nikad nije pričao o tome. Do tad nikad. E, sad isto ljudi ... Sad zavisi, ja nisam doživio da mi netko od najbliže familije pogine (D42). Tako, da ja ... Registrovao sam recimo majke koje su ostale bez djece, pa nepismene žene, uvijek će poručiti da se to nikom ne ponovi. Nisu nikad rekli nek njima isto djeca budu ubijena, nego da se to nikom – čak i ovim koji su izvršili zločine – ne ponovi. Nikada. To je za mene ovako ohrabrujuće, jer ako bi vas doveli u situaciju da mrzite, onda su vas dvostruko ubili (D43). Vi ste žrtva dvostruka i to je naš najveći problem. Mi smo žrtva koja nije dobila satisfakciju i ne možemo izaći izvan toga. Stalno sad mislimo o tome. Dakle, dvostruko smo ubijeni i to je ona tragedija u kojoj mi danas živimo. Jer tu ... oni su na kraju kao kompenzaciju za odsustvo pomoći vojne, na koju su bili obavezni, ili da nam daju oružje, oni su rekli, dobiti ćete sud u Haagu, koji sudi za individualne zločine. A ne možete vi ratni zločin i genocid izvršiti individualno. A oni nisu osudili ideologiju, koja je to proizvela. Ona i danas funkcioniра. Danas ta ideologija funkcioniра. Imate Nürnberg – pazite, on se je desio 3-4 mjeseca nakon završetka rata. Vi ste prvo osudili nacizam kao ideologiju, a ovdje ništa niste osudili. Ovdje osuđujete neke kao navodne individualce za ratne zločine i time ste dvostruko kažnjeni. To je užas (D44).

E: Šta vam je najviše pomoglo, da ste uspjeli savladati ta vremena?

Oseba D: Meni je lično - ja sam vam na neki način to prehodno govorio – to, što sva ta ponašanja, svi ti oblici ljudskog ponašanja su meni bili poznati preko literature, jer očito da se ovdje ništa originalno nije desilo (D45). Samo što historija nije učiteljica života. Nije, definitivno. Ovdje se nažalost ova situacija ponavlja, evo za Bošnjake, muslimane, deseti put. I sad vi se čudite šta se tu dešava. Pošto sam ja na neki način bio pripremljen za to, onda nisam šokiran i to me je održalo. Svjestan sam, da ako bi vas mržnja ovladala, onda ste dvostruka žrtva – i time što ste fizička žrtva, i time što su vas doveli u situaciju da budete isti kao i ti, koji su to učinili

(D46). Samo teško je, naime ... Evo, u ovom slučaju konkretnom, meni je pomoglo to s čime sam se ja bavio, što sam studirao i tako (D47).

E: Da li su tu bile značajne i socijalne veze?

Oseba D: Doduše, moje iskustvo ... ja sam imao vrlo široke kontakte i nitko od ovih ljudi s kojima sam ja kontaktirao, a nisu bili muslimani, nitko nije okaljao ruke. Dakle i to je ustvari ono što mene drži – uvijek imate ljudi s kojima možete komunicirati. Ova zajednica se ne može održati ako nemate među Srbima i Hrvatima dovoljan broj ljudi, da to funkcionira normalno. Ali sve je išlo u tom pravcu, da se to podijeli (D48).

E: Da li je i religija bila izvor neke lične snage?

Oseba D: Pa, ne znam. Ne bih rekao da je kod mene u prvom planu, ali ima nešto – ne religija direktno, u teološkom smislu, ali u kulturološkom. Mi smo ovdje – netko je više ili manje vjerski zanesen, ali imate jednu kulturnu tradiciju, koja ima veze s religijom i mi često nismo toga ni svjesni ali je to direktno iz religijskog konteksta proizašlo (D49). Ali sve te religije se okupljaju oko 10 božjih zapovjedi – ne ubij, ne ukradi. Kod muslimana je pogotovo ... koricu kruha, hljeba, da negdje ... Meni sad kad odem negdje gdje su oni ručci, meni bude muka od onog – od one hrane i onog bacanja. Kad se sjetim samo one gladi i šta su sve ljudi bili u stanju da podnesu zbog toga, a sad ovako. Kao da nikakvog iskustva s tim nemamo. Ja nisam mogao vjerovati, da me tako može to pogoditi (D50). Vjerujte, da sam se osjećao ... Svi su izjavili: „Samo da ovo ludilo prođe, nikad više neću biti žrtva materialnog.“ Gori su nego što su ikad bili, to je nevjerovatno. Taj konzumerizam je užas. Zaborav je ustvari i nužan, jer ako ne možete potiskivati to što je negativno, onda ćete u ludilo otići. Na svu sreću da ljudi mogu to da potiskuju, da se ne moraju sjećati i to je čisto poznato. Zato se uvijek hvale prošla vremena. Od prvih civilizacija, oni uvijek govore o nekom zlatnom prethodnom vremenu gdje je sve bilo divno i krasno, a nikad nije bilo divno i krasno, nego ljudi potiskuju i zaboravljaju ono što je loše, jer kad ne bi to moglo, onda bi čitav život bili opterećeni onim užasom (D51). Nevjerovatno šta je raja razmišljala da bi potisnula to što je neki realni život. I onda su te sposobnosti čovjeka da se adaptira i da preživi nevjerovatne. Nema šta čovjek neće nadurati (D52). To je užas.

E: Da li smatrate, da bi vaš život mogao da bude značajno drugačiji, da nije bilo rata?

Oseba D: Nisam razmišljao o tome. U ovom kontekstu je bio neki pokušaj, da se to izbjegne ... uvijek je moglo drugačije, da smo ovo, da smo ono, ali pošto nismo – valja vam živjeti u tim okolnostima, u kojima ste živjeli. Ja sam se uvijek trudio da nisam ništa slučajno učinio, tako da sam odluke donosio na osnovu nekih argumenata koji možda za neke nisu važni, ali za mene jesu. Eto, svi su bježali iz zemlje, ja sam se vratio u zemlju. Čak ja sam mogao i otići, tokom cijelog rata nikad nisam. Ja sam čak 1995. negdje krajem aprila otišao da se sa roditeljima pozdravim koji su već bili vani i žurio sam da se vratim, jer je na 1. maj najavljena akcija deblokade Sarajeva. Ja sam se žurio vratiti prije tog pokušaja deblokade i kad sam se nakon petnaest dana vratio na fakultet, to je bilo čuđenje. „Ti si se,“ kažu, „stvarno vratio“. A uglavnom su ljudi izmišljali, petljali, lagali, da odu, pa naravno ne vrata se. A ja sam otišao, pozdravio se sa roditeljima i vratio se (D53).

E: Jeste se pokajali?

Oseba D: Nisam. Meni se gadi taj svijet. Gadi mi se taj svijet koji može da bude saučesnik u svemu tome, koji je toliko sofisticiran da pronađe monstume koji će sve to raditi, a praviti se da ništa ne znaju, ne mogu. Da jednu agresiju tretiraju kao proces gdje je potrebno ... Nikad ja nisam htio da idem. Nikad mi to nije žao. Ja sam živio gore. Prvo to što je gore značajno, mene uopšte ne zanima. Da ja mjenjam kola svake tri godine – ja uopšte nemam auta. Ništa to meni ne znači. Ono što je gore ... Jedino što je primamljivo, je što imate mogućnost da radite i da vam se vrijednuje to što radite. Ne zavisite od ovih socijalnih veza i subjektivnosti i tako dalje (D54). Ja sam u tom smislu mogao tu funkcionisati. Nemam ja ništa, kako bi rekao ... i tu ljudi žive na način, na koji oni hoće, ali ovo je degutantno kako su se odnosili prema ovom svijetu. Bez ikakve zadržke. A onda sam ja imao mogućnost kontakata sa ljudima, koji ... Evo ovog novinara, koji je s nama pravio emisiju – on je oca sreo u Ženevi i sad kao šta se dešava dok otac pregovara u Ženevi. I onda je otac njega poslao ovdje i on je bio kod nas kući. A znao sam ga ja, on je urednik dokumentarnog programa prvog programa švicarske televizije. Upoznao sam ga u Švicarskoj. I na kraju sam ga ja toliko iznervirao, da je on ... pa dobro hajde sada vi na kraju nama recite šta da radimo, pa kaže da Sarajevo, Tuzla i Zenica budu kao Hong Kong, odnosno Palestina. Odnosno pojas Gaze, koji je recimo 20 godina u blokadi totalnoj. Nikoga to ... nitko ni ne zna. To je užas i to se može dešavati ne znam ni ja koliko, 50-60 godina. To vam je isti mentalitet.

.....

Zapis pogovora z osebo E

E: Koliko godina ste imali kad je počeo rat?

Oseba E: 11 godina (E1).

E: Da li ste bili u to vrijeme u Sarajevu?

Oseba E: Ja nisam bila u Sarajevu u vrijeme rata, bila sam u Srebreniku, i jedno vrijeme posle osnovne škole živjela sam četiri godine u Tuzli.

E: Da li ste sve vrijeme rata živjeli u istom stanu ili kući, ili je bilo potrebno da se selite? Koliko osoba je u to vrijeme živjelo sa vama?

Oseba E: Nismo se selili (E2), ali smo ... Što se tiče osoba – tada je kod nas živjelo možda 80 osoba u kući (E3), jer je sestra, koja je bila udana ... Ona je morala da dođe kod nas. Ja sam tad bila dijete, pa pričam vam po sijećanju – neke stvari ne mogu ni da se prisjetim baš najbolje, ali znam da je dosta bilo izbjeglica iz Brčkog – rodbina, Gradačac, Gračanica, Orahovica i tako. To su mi bile nene, tetke, sestra. Svi smo bili u jednom prostoru (E4).

E: A koliki je bio taj prostor – je li bilo dovoljno mjesta za sve?

Oseba E: Da kažem, to je bila kuća na dva sprata. Jedan, dva, tri, četiri, pet – pet soba (E5). Ja se ne mogu sjetiti šta je, pošto moj otac je prije rata, neposredno pred rat bio penzionisan i tad su bile one Markovićeve reforme, da se mogla privatna radnja otvoriti. Mama i tata su htjeli da imaju svoju radnju i tad se desilo ... da li su oni i taj prostor izkorištavali ... Ali uglavnom bilo je do sto ljudi sigurno kod nas dugo vremena (E6).

E: Kako ste se brinuli o grijanju prostora u kojima ste živjeli?

Oseba E: To je kuća na selu (E7). Bilo je drva, peć na drva. Ugalj, koliko ga je bilo (E8).

E: Kako ste nalazili ta drva – je li to bilo teško u to vrijeme?

Oseba E: Pa jeste bilo teže, jer ... Znam tad, kao dijete se sjećam – sve je bilo skupo (E9). Ali evo što se tiče hrane, znam da su ... Ja kao dijete sam išla po tu – bile su one javne kuhinje (E10), šta već ... da je Merhamet, tko već ... humanitarne neke organizacije. Pa sada koliko članova živi u kući, da se išlo po hljeb. Sjećam se jedne anegdote kad sam njima otišla po vruć hljeb i nosila ga ovako i on se sav sljepio. Znam da su ga tada ružili, kritikovali su me kako sam mogla da se to desi.

E: Ščime ste se bavili prije rata – da li ste hodali u školu?

Oseba E: Ja sam tad bila u osnovnoj školi, 6. – 7. razred (E11). 1981. sam godište. To je bio taj period, 6. – 7. razred.

E: Da li ste mogli za vrijeme rata nastaviti školovanje?

Oseba E: Ne mogu se sjetiti sad, vjerujte. Zatekli ste me, nisam ... Nije nitko istraživao, nisam imala priliku govoriti o tome. Tako da morala bi baš da se prisjetim da li smo mi prekidali. Ovisi od sigurnosti. Bar u mjestu gdje sam ja bila u to vrijeme. Škola nam je bila ... ponekad. Ponekad su prekidali. Bilo je te improvizacije. A kada sam bila u srednjoj školi, tada kada je bilo granatiranje ili kada je bila uzbuna, su nas slali kući (E12).

E: Nastava se je održavala u istim prostorima kao i prije rata ili se je i to promijenilo?

Oseba E: Tada je zapravo ... neposredno 1995., morala bi provjeriti te datume. Sad kažem, svi smo mi bježali iz traumatske situacije, ne podsjećajući se na traumatsku situaciju, tako da ni te datume baš ne pamtim. Razumijete? Ja sam u ratu nenu izgubila. Ona je od tih stresova i po skloništima, bježanja, prebacivanja, samo je dobila moždani udar i tako je umrla (E13). To je bilo 1992. godine. Eto, vjerujte, toliko je to nama bilo bolno, da se ja ne mogu sjetiti koji je to datum bio.

E: Kako se je vaše školovanje razlikavalo u vrijeme rata u odnosu na vrijeme prije rata – da li se je zbog ratnih okolnosti išta promijenilo?

Oseba E: Djelimično. Nije bilo prekida u smislu da smo pauze pravili, nego možda nadoknade po danima. Ako jedan dan izostanemo, onda nadoknadimo. Kada je bilo sigurno, išlo se je u školu (E14).

E: A koliko je bilo učenika – da li je to bio isti broj kao i pred početkom rata?

Oseba E: Bilo je dosta. Tada su već iz drugih sredina djeca ... bilo nas je puno. Ne mogu vam precizan broj reći, jer iz drugih sredina djeca koja su dolazila ... Mi smo imali iz Srebrenice dosta – dvije porodice iz Srebrenice, dvije porodice iz Brčkog, dvije porodice iz Gradačca, jer bukvalno oni su tada u te sigurnije općine dovezli – kamionima su ljudi došli i koliko je tko mogao da primi ljudi, ja vam ne mogu reći sad precizno (E15). Ima nekoliko godina dok se situacija nije poprilično stabilizovala po pitanju sigurnosti i potpisivanja sporazuma o zaustavljanju rata. Mislim da je tad baš bilo djece i da su oni išli u ove škole, da ih se pokušalo uključiti na taj način da ne gube nastavu.

E: Da li je bio put do škole većinom siguran ili je značio dodatan stres?

Oseba E: Značio je dodatan stres (E16).

E: Kako ste u to vrijeme nalazili novce za kućanstvo?

Oseba E: Više bi roditelji mogli dati na ovo pitanje, jer oni su izdržavali ... Znam da ono kada su u ratu zatvorili moji roditelji trgovinu, da je sva ona roba koja je ostala, koja nije bila ... da su dosta toga iskoristili na taj način. Dosta toga je se sijalo od poljoprivrede i bile su, sjećam se, te kuhinje. Znam da je bila jedna kuhinja gdje smo mi išli po te obroke (E17).

E: Da li ste imali u kućanstvu i neke životinje koje su vam služile kao izvor ishrane?

Oseba E: Mislim da – sestra je imala jedno vrijeme, dok se sigurnostna situacija nije ... pošto njihovo mjesto, njihovo selo je bilo na brdu. Oni su granatirali to selo, tako da jedan period ja mislim da nisu imali, ali znam da što god su mogli da iskoriste od poljoprivrede, da su ... Evo jedino, kažem, sjećam se kafa, šećer, bijelo brašno – znam da smo tad pravili neki ... da su pšenicu pržili i od toga pravili kafu, to se sjećam (E18).

E: Koliko je bilo ograničeno vaše kretanje po gradu?

Oseba E: Bilo je ograničeno. Zapravo, ja kao djevojčica tada nisam ni voljela te uzbune i zvukove, tako da i nisam silazila u grad (E19). Uglavnom, bilo je puno straha. Bilo je puno, puno straha, jer – neizvjesnost, u smislu da ne znamo kad će doći do našeg grada. Onda čim prva uzbuna, u sklonište preventivno da se nešto ne desi, i tako dalje. Sjećam se, evo sad ste me podsjetili, mada je u nekim situacijama i teško o tome govoriti – kako sam bila u dilemi šta da ponesem u sklonište od svojih stvari, da sačuvam (E20). Kretanje ovisi od sigurnosti. Bili su sati policijski, bili su i znakovi uzbune kada su avioni ... (E21) Jer bilo je par granatiranja, tu je moj amidža ranjen, par rođaka mi je poginulo. Desilo se je jedno ... ja vam ne mogu reći precizno koje je to godine bilo, znam da je taj grad bio – iz aviona su bacali granate. Znači bile su česte uzbune kada smo mi trebali ići u sklonište, kada je bilo nadlijetanje neprijateljskih aviona i tako (E22).

E: Da li ste mogli da ostanete u kontaktu sa članovima porodice i prijateljima koji su živjeli van vašeg mjesta boravka ili u drugim djelovima grada?

Oseba E: Pa zapravo mi smo svi bili na okupu. Oni su svi došli na jedno mjesto (E23). Imali smo i jednog amidžu, koji je inače i prije rata otišao u Njemačku i imao je veliku kuću koje jedan sprat je bio u zemlji i to nam je bilo sklonište. I tu tko god od rodbine, od familije je mogao doći. Znači bili smo smješteni tu, tako da nije bilo potrebe za komunikacijom. Jedino što je bio nama stresan momenat jeste kada je otac nestao, nismo znali gdje je, šta. 3-4 mjeseca je trajala ta agonija. I naravno ti stresovi kad je brat išao – kako su oni tad zvali, te linije. Da li će se vratiti živ, da li neće. To je bilo 24 sata strah, nespavanje (E24).

E: Da li ste se mogli uvijek pobrinuti o tome da ste imali dovoljno vode za piće i higijenu?

Oseba E: Mi smo imali bunar. Nije tada bilo vode, imali smo bunar i koristili smo tu vodu. Išli smo sa kanisterima po tu vodu (E25).

E: To je bilo blizu?

Oseba E: Bilo je blizu, od mjesta stanovanja nekih 150 metara (E26), tako da je to bilo u dvorištu moje nene rahmetli.

E: Da li je bila ishrana za vas u to vrijeme velika briga ili ste mogli uvijek da je negdje nabavite, dobijete?

Oseba E: Bila je velika briga, jer nas je bilo mnogo u kući (E27). Uglavnom ... Koliko se sad mogu sjetiti – spomenula sam tu kuhinju, spomenula sam to što se moglo uzgojiti kroz, da kažem, te plodove i jedino brašno je bio problem. Znam da su tada – dosta je bilo zastupljeno kukuruzno brašno, jer je lakše bilo kukuruz nego pšenicu ... jer pšenicu trebaju one mašine (E28). Ovo sad govorim po sjećanju kao dijete, zašto toga nije bilo. I bili su oni humanitarni paketi, kako se zovu ... oni lunch, kafene boje – one što vojnici nosu. Znali su često i to dijeliti (E29).

E: Da li je bila vaša ishrana iz dana u dan otprilike ista, ili ste mogli da jedete raznu hranu?

Oseba E: Bila je poprilično ista (E30). Ono standardno čega je bilo: grah, riža, krompir, kukuruz i tako (E31). Mislim, toga se sjećam. Ja vam govorim iskreno čega se najviše sjećam. Da, bilo je mlijeko u prahu iz humanitarne pomoći. Naravno tko je koristio duhan, pušio je uvin čaj (E32). Znate li vi, jeste čuli da su pravili od trave ... ? Mislim, ljudi su se snalazili na razne načine. Umjesto šećera, bio je pekmez, jer su u tom kraju ljudi puno pravili onaj domaći – od jabuka. Probali ste vjerovatno taj pekmez, domaći. Sjećam se dobro, to je bio zaslađivač (E33). I ne sjećam se da je nešto bilo specijalno. Jedno vrijeme jeste bilo mliječnih proizvoda – jer se trebalo i životinje nahraniti, tako da ... (E34) I onog čega je bilo – bilo je kokošaka, jer one su mogle i vani da jedu, tako da mislim da su jaja bila zastupljena (E35). Puno je bilo kukuruza ... I bila je jedna anekdota, poslije rata, često se je pričavalo, kaže: „Ne smijem konju pogledati u oči, koliko sam kukuruza pojela.“

E: Da li ste imali prije rata ikakve hronične poteškoće sa zdravljem?

Oseba E: Pa ja sam tad bila dijete u razvoju i nisam imala nekih hroničnih poteškoća, ali definitivno te traume postoje. Direktne i indirektne posljedice rata većina stanovnika ima u određenoj mjeri, kako individualno, tako i u porodici (E36).

E: Da li ste imali u vrijeme rata ikakve zdravstvene probleme - psihičke ili fizičke poteškoće?

Oseba E: Da, nesanica ... Gripa i prehlade su bile svakodnevica. I strah je nešto što je kod svih nas bilo u to vrijeme (E37). Naravno, nesanica je povezana sa anksioznošću.

E: Kako ste te probleme rješavali?

Oseba E: Čitala sam knjige. Puno sam čitala knjige pred svijećom. Tako smo obstajali (E38).

E: Da, i to sam vsas htjela pitati – kako ste se snalazili sa strujom?

Oseba E: Da – nismo je imali. Znatan dio vremena nije bilo struje. Koristili smo svijeće. Onda nam je nestalo svijeća pa smo koristili ulje, stavljali onu gazu, onaj fitilj u ulje. Bili su oni fenjeri, lampe. Toga se dobro sjećam (E39). Onda je nestalo i ulja, pa smo onda koristili – a vjerovatno te prehlade, gripe, ti bronhijalni problemi su povezani i sa udisanjem tih ... naravno to nije dobro kad ste 24 sata po tim (E40). Pa smo onda koristili ... šta je dalje bilo? Neki vosak se je topio, pravile su se svijeće, i tako dalje. Uglavnom, sve sam to – knjige. Što god

je bilo, tad sam pročitala. Nekako posebno te knjige koje su davale neku nadu, koje su imale te vedre opise u tom ludilu, da kažem (E41).

E: Da li smatrate da je rat prouzrokovao dugotrajne posljedice na vaše fizičko ili mentalno zdravlje?

Oseba E: Ima praznina ukradenog djetinstva. Da sada u ovim godinama, sa 35 godina, imam želju ono što nisam mogla u tom periodu, razumijete? Te neke ... još to dijete nije odraslo (E42). I mislim generalo – jedna vrlo važna informacija za vas – naša generacija 1980., 1981., 1982. ili 1983., kada smo mi bili, da kažem, u začetku puberteta. Nama – generalno u cijeloj ovoj državi – je ukradeno djetinstvo. Mi nismo imali ... nama je usred igre prekinuto. I tu postoji sada ta praznina, koja može – sada u kom segmentu se ona može reflektovati na naše, da kažem, mentalno zdravlje. Mi smo fizički ... sve je to povezano, i mentalno i fizičko je povezano – to vam ne mogu precizno reći, ali nekako ne mogu oprostiti taj – znam da nam je nešto ukradeno (E43). Razumijete? Tako da ... Puno prijatelja tada nije bilo, jer su svi otišli. Neki su otišli vani, neki su otišli kod svojih – da, vani, kod rodbine. Onda svako je živio svoj neki život, tako da tu nedostaje ta karika.

E: Koliko često se sjećate događaja iz rata? Da li razgovarate o tome?

Oseba E: Ja, na primjer, imam te posljedice više reflektovane u svom braku – koje su utjecale na mog supruga i on je to prenio na mene (E44). I, na primjer, mi imamo sina od 10 godina i sada u jednom segmentu ja uviđam da je rat tu učinio svoje. E sad, o tome iskreno više je ono bježanje od takvih priča i racionalizacija u smislu: „Ok, bilo je to – ne možemo cijeli život provesti u toj priči gubitka i tako dalje. Moramo ići naprijed.“ (E45) I kada doista bude neka situacija koja je pasivna, evo sad govorim u kontekstu supruga – koja ga ... a sve je to povezano – koja ga učini pasivnim, da nije pokretan, da nije aktivan. Onda naravno kad napravi otklon, kad vidi koliko vremena je prošlo, onda kaže: „Nije ti rat opravdanje da ne ideš naprijed“. Tu ja više vidim. Ja, na primjer, to ukradeno djetinstvo ću pokušati kroz, da kažem, jedan vedar, pozitivan odnos sa drugim ljudima, i tako dalje – to na neki način nadoknaditi (E46). Međutim ja imam uticaj rata tu gdje ja ne mogu kući pokrenuti nekoga, koji je ostao zarobljen u tome. Razumijete? Tako da se to prenosi na mene i u tom kontekstu ja mogu da kažem da imam te psihičke posljedice indirektno preko supruga u smislu da se više umorim od objašnjavanja, od moljenja da se ide naprijed, od x tih nekih drugih pozitivnih stvari, jer racionalno mi ne možemo promijeniti. Ne možemo uzeti gumicom i reći: „Ovo nije postojalo.“ To je postojalo, ali šta poslije toga? Da li životariti dan za danom ili imati neku viziju, nešto da se ostvari? To kod njega nedostaje. To kod njega nema (E47). Nekako ga je taj rat bacio iz jednog mjesta u drugo, pa u treće, pa onda jednu godinu van države, pa onda se ponovo vratio, pa upisao studij filozofije, pa od 1998. pa do ovamo, ostao mu diplomski, nije ga priveo kraju. Razumijete? Tako da ... I onda još jedan momenat u svojoj toj priči što kod nas – ovo vam dajem sad malo šire informacije, koje vam mogu biti od koristi – što mladi ljudi ... ta iskustva rata da budu kao opravdanje besperspektivnosti. Na primjer, umjesto da netko nekoga pogura naprijed, on kaže, ono, po ramenu: „Duša draga, on je proživio rat.“ I tako ta osoba ne napreduje dalje, jer ono ... sažaljenje. Tako da je bitno da imate i to na umu, koliko su se iskustvom rata branile, na primjer, aktivnosti, branila borba da čovjek napreduje, da ide naprijed, da ostvari nešto u životu, i tako dalje (E48). Tako da u tom kontekstu u ovoj priči, sve je na meni. Razumijete? Ja radim, izdržavam porodicu i sa psihičkog aspekta to je vrlo, da kažem, iscrpljujuće, jer ja sada nemam podršku. Onakvu kakvu bi trebala imati. Tu je indirektno iskustvo rata na supruga, na život drugog bračnog partnera. Znači, tu sam baš onako primjer, koji ... Evo, od magistarskog do doktorata i sva ova

priča – sam sama. Bukvalno sama, bez te podrške. Jer negdje unutar mene čuči, iako racionalno, pa dobro: „Ne treba zamijeriti, možda je to bilo iskustvo teško za njega.“ i tako dalje, mada doista dođe mi da vrisnem, da više tako ne može (E49). Tako da imate ... ne samo u mom primjeru, nego i u drugim. Ako budete obrađivali taj aspekt, da možete i sa socijološkog i sa psihološkog da objasnite. Vjerujte, da ima. Nisam jedini primjer, ima dosta slučajeva, gdje jednostavno okolina kaže: „Pa dobro, neka studira 20 godina, ne mora ništa raditi – neka je živ, zdrav. Šta je sve prošao u životu, ne mora više ostatak života ništa da radi.“ (E50) Čak i kad ima svoje vlastito dijete, koje nema iskustvo rata – koje želi i ima pravo, da ima djetinstvo koje, da kažem ... u kojem će mu biti zadovoljene te sve potrebe. Jer djetetu, realno – evo ja govorim iz perspektive mog ***, koji ima 10 godina, 5. je razred – njega ne zanima kako je meni bilo i kako je bilo njegovom ocu. On hoće da živi svoj život u duhu današnjeg vremena i mi smo smorovi, smaramo tom pričom. Tako da, eto – malo pojašnjenja tog psihičkog, fizičkog utjecaja (E51). Jer sad ja imam ... Ja sam se mlada udala, sa 18 godina i nekako tada smo ušli u brak sa jednom nadom da sav taj mrak prošlosti rata će ostati iza nas i da više toga nema, i da mi gradimo svoj život. Međutim, sve te praznine su unešene u taj život (E52). E, sad – koliko pričamo? Pa na primjer, on često prati – u malom prstu ima ta dešavanja politička, i tako dalje (E53). Dosta je elokventan, dosta percipira sva ta dešavanja koliko – toliko objektivno, ali ga nema da on uzme da ostvaruje svoj život. Razumijete? On je u toj priči bukvalno kao zaleđen. Nema da uzme u smislu: „Idem sad da se pokrenem, idem da završim diplomski, idem da tražim posao, idem da budem.“ Nego, ono ... Kao da je taj rat dovoljno za ostalih 10 života (E54). Razumijete? „Ne moram više ništa da učinim“ – a što je pogrešno, zato što – u kontekstu mene, ja sam to vremenom i navikla se na to, razumijete? Ono, čovjek se navikne i na bol kad je trpi dugo godina, nekako se saživi. Međutim, mene boli kada vidim na relaciji dijete kako nema energične osobe – „Hajmo ovo, hajmo sport, hajmo da se bavimo tim“, ono što djeca hoće. Mi moramo biti realni, djeca hoće roditelja koji je energičan, koji nije nešto tužan, nenasmijan, i tako dalje. Na to oni imaju pravo (E55). Eto, u tom kontekstu je značajan taj momenat. „Koliko često se sjećate događaja iz rata?“ – kad smo mi ušli u brak, mi nismo pričali o tim strahotama. Nekako je to bilo potiskivanje. Koristi se obrambeni mehanizam potiskivanje (E56). Što ne znači da se ne priča. Priča se, ali opet da vam kažem, za priču o ratu bude okidač ako se prati, na primjer, suđenje za ratne zločine. Ili, na primjer, njegova majka je jedno vrijeme živjela u drugom gradu, sada je renovirala kuću i vratila se je u mjesto koje je napustila. Ona se je sada vratila, prošle godine, tako da ima više priče kako dalje, kako renovirati nešto, a priča o prošlosti uvijek se vezuje za ... ako se pojavi neki novi dokaz, da se netko procesuiru i tako dalje (E57).

E: Kako ste uspjeli savladati životne izazove u vrijeme rata i poslije njega – šta vam je najviše pomoglo?

Oseba E: Ja sam sve te ... Bilo je tu puno užasa, teških trenutaka, razumijete? Ali po završetku rata ja sam upisala medresu u ***. To je vjerska škola internatskog tipa, gdje se bilo 4 godine u internatu. Tako da sam ja bila među stotinu djevojaka. Nekako sam ja otišla, pronašla sebi društvo. Sad ne mogu reći da smo bile sve prijateljice, ali ušla sam u jedan sistem koji je kao vojnički režim: zna se kada se ujutru ustaje, kada je nastava. Mi boravimo u internatu, poslije nastave ručak, poslije nastave ide učenje, tako dalje. Tako da sam ja ušla u jednu mašineriju gdje nisam imala puno prostora da razmišljam o tome, nego moje je bilo da ja učim, da imam dobre ocjene i negdje na trećoj godini sam upoznala svog supruga. I onda ta pretkraj treće i cijela četvrta godina mi je bila u toj nekoj pripremi – OK, mi smo tada planirali da se vjenčamo i da dođemo da studiramo zajedno. I tako je i bilo. Tako da sam kroz taj rad, učenje, pripremu za fakultet, prestala na neki način da razmišljam o

onome šta se dešavalo (E58). Dugo vremena ... Još jedna priča – živjeli smo sa tim ljudima koji su napustili svoje kuće i onda ta borba za egzistenciju, kako ćemo preživjeti dan, da li će on biti siguran – bilo nas je doista puno. Dok se sve to opere suđe poslije doručka, ručka, rad, gdje će tko ... mi nismo imali toliko vremena da sada razmišljamo puno o tom segmentu (E59). Pomogle su i značajne osobe (E60). Mogu reći i vjera u značajnoj mjeri, jer sam ušla u taj internatski tip škole (E61). Imali smo podršku zajednice, na nivou tog mjesta gdje smo živjeli. Svi su bili organizovani i dijelili smo, mijenjali smo robu (E62). Bile su to pijace gdje nije se trgovalo novcem, nego odnesu se na pijacu jaja, za jaja se zamijeni nešto drugo (E63). Sjećam se da su tada cijene brašna, šećera, kafe, bile enormno visoke. I to se uzimalo na 50 – 100 grama, trgovalo je se razmjenom (E64). Tako da što se tiče podrške zajednice, svi smo bili uvezani i jedan problem svi dijelimo (E65). Pitanje je da li će doći u naš grad, da li će okupirati se naš grad i to je tako bilo. Svi su bili zaokupljeni jednim. Tako da smo imali tu solidarnost između sebe (E66).

E: Da li ste koristili u ratu i poslije njega ikakvu stručnu pomoć (liječnici, socijalni radnici, terapeuti ...)?

Oseba E: Nisam. Ne. Nisam koristila poslije nikakvu pomoć – terapeut, liječnik, socijalni radnik ... Toga nije bilo (E67).

10.3 Povzetek

Vpliv vojne in političnih konfliktov na zdravje ljudi je večplasten. Poleg travmatskih izkušenj in dolgoročne izpostavljenosti različnim stresorjem, lahko na počutje ljudi vpliva tudi iz vidika socialnih determinant zdravja oz. spremenjenih socialnih in ekonomskih razmer v človekovem okolju. Osebe, ki preživljajo vojne razmere, so izpostavljene različnim stresnim in travmatskim dogodkom, kot so ločitev od bližnjih, izgube, nasilje, begunstvo, uničenje osebne lastnine, lakota in žeja, idr., na njihovo počutje pa obenem vplivajo tudi stanovanjske razmere, pogoji izobraževanja in zaposlitve, dostopnost vode in prehrane, finančna preskrbljenost, spol, možnost svobodnega gibanja in ohranjanja socialnih stikov v času oboroženih konfliktov. Vplivi vojne na zdravje so kompleksni in individualno pogojeni s posameznikovimi osebnostnimi lastnostmi, strategijami obvladovanja, preteklimi izkušnjami in socialnimi opornimi mrežami.

Rezultati kvalitativne raziskave, ki je bila izvedena v Sarajevu s pomočjo metode intervjuja, pričajo o tem, da je spomin na vojno v Bosni in Hercegovini 22 let po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma v državi nedvomno prisoten, vendar se posamezniki nanj odzivajo različno. Nekateri o dogodkih iz vojne premišlujejo zelo pogosto in o njih tudi večkrat govorijo, medtem ko so drugi travmatske in stresne spomine potlačili in se o njih pogovarjajo le ob izjemnih priložnostih. Iz vidika ohranjanja kolektivnega spomina so zgodbe prizadetih v vojni izjemno dragocene, zato je za socialno delo pomembno, da skozi interakcije in zapisovanje zgodb uporabnikov socialnih storitev v tovrstnih okoliščinah deluje v smeri osebnega in kolektivnega opolnomočenja. Sodelujoči v raziskavi prepoznavajo različne vire moči, ki so imeli pozitiven doprinos k njihovem zdravju in počutju v času vojne in med procesom okrevanja po vojni. Govorijo o prilagojeni zavesti ter pomenu skupnosti in medosebnih stikov, religiji, ritualih, izobrazbi in informiranosti, kreativnosti in drugih faktorjih, ki jih smatrajo za spodbudne. Posledice prekinitev v izobraževalnem procesu med vojno, uničeni domovi in osebna lastnina, slabi zaposlitveni pogoji, finančna negotovost in pomanjkanje obsodbe destruktivnih ideologij na mednarodni ravni po koncu vojne, pa so nekateri izmed ključnih povzročiteljev stresa v povojnih razmerah, ki družbo in posameznike ovirajo v procesu okrevanja. Predlogi zato poudarjajo pomen zagovorništva pri socialnem delu s preživelimi v povojnih razmerah ter opozarjajo na potrebo po senzibilnosti in prepoznavanju edinstvenosti trenutnih življenjskih okoliščin, preteklih travmatskih izkušenj in strategij obvladovanja vsakega posameznika.